

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

Черніговець Наталія Миколаївна

УДК 94(477)''192/193'':63(043.3)

**ІМІГРАНТСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ В УКРАЇНІ
(1921-1930 РР.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія питання	11
1.2. Джерельна база дослідження	22
РОЗДІЛ 2	
ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІМІГРАНТСЬКОГО РУХУ У ПІДРАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ	
2.1. Історичні обставини та зовнішньополітичні чинники трудової сільськогосподарської імміграції	38
2.2. Створення та діяльність Товариства технічної допомоги радянській Росії	49
2.3. Політика більшовицького уряду в сфері легалізації іммігрантського руху	65
РОЗДІЛ 3	
ФОРМИ І МЕТОДИ ІНТЕГРАЦІЇ ІНТЕРКОМУН У РАДЯНСЬКУ ГОСПОДАРСЬКУ СИСТЕМУ	
3.1. Наділення іммігрантських колективів землею: шляхи формування іммігрантського земельного фонду	82
3.2. Напрямки співпраці інтеркомун з установами сільськогосподарської кооперації	93
3.3. Сільськогосподарські іммігранти в соціальному, професійному, національному, партійному складі радянського суспільства	103
3.4. Характер та основні напрямки господарської діяльності інтерколективів	112
3.5. Особливості взаємовідносин іноземних сільськогосподарських колективів з державними органами влади	127

РОЗДІЛ 4

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ІМІГРАНТІВ

4.1. Адаптація до інонаціонального соціально-політичного середовища. . .	138
4.2. Матеріально-побутові умови життя реемігрантів.	149
4.3. Культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність інтернаціональних комун.	158
4.4. Зміни соціальних настроїв в іммігрантських колективах: причини, тенденції, перешкоди	167
4.5. Причини згортання діяльності іммігрантських сільськогосподарських колективів.	177
ВИСНОВКИ.	187
ДОДАТКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища Рада народного господарства.

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет.

ГЗУ – Губземуправління – губернське земельне управління.

Дес. – десятина.

Комінтерн – Комуністичний інтернаціонал.

КТДРУ – Комітет технічної допомоги радянській Україні.

Міжробдоп – Міжнародний комітет робітничої допомоги.

МОДР – Міжнародна організація допомоги революціонерам.

Наркомземсправ УСРР (НКЗС) – Народний комісаріат земельних справ УСРР.

Наркомпраці – Народний комісаріат праці.

Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства.

Наркомфін (НКФ) – Народний комісаріат фінансів.

НКВС (Наркомвнуправ) – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НК РСІ – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції.

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління при РНК.

ОЗУ – Окргземуправління – окружне земельне управління.

Окрколгоспсоюз – окружний союз сільськогосподарських колективів.

Раднарком УСРР (РНК) – Рада народних комісарів УСРР.

Райвиконком (РВК) – районний виконавчий комітет.

Райземуправління (райземвідділ) – районне земельне управління.

РПО – Рада праці й оборони.

Сільський Господар – Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації.

СУРД – Стоваришення український робітничий дім.

ТТДРР – Товариство технічної допомоги радянській Росії.

УЕН – Українська економічна нарада.

Укрколгосп – Всеукраїнський союз сільськогосподарських колективів.

Укрсільбанк – Український сільськогосподарський банк.

Цебудинки – Центральні емігрантські будинки.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зміни у державному та політичному устрої України, які відбулись після 1991 р., значно вплинули на характер взаємовідносин незалежної держави на міжнародній арені у соціально-економічному аспекті. В час активного відновлення та поживлення міжнародних контактів України в сфері вирішення власних економічних негараздів, нагальним постає питання про налагодження системи ефективної міждержавної допомоги на рівні громадської ініціативи, яка мала місце у нашому історичному минулому. Крім того, вивчення ефективності діяльності нових форм господарювання неможливе без переосмислення досвіду попереднього століття. Історична ретроспектива покликана убезпечити суспільство від можливих прорахунків минулого та створити цілісну концепцію нового господарського розвитку. У цьому контексті неоціненною за своїм надбанням виступає практика діяльності іноземних сільськогосподарських колективів в Україні.

Із здобуттям Україною незалежності відкрились можливості критичного переосмислення тенденційно висвітлених і замовчуваних радянською історіографією проблем та їх дослідження. До них належить складна та неоднозначна історія рееміграції представників української зарубіжної громадськості, їх залучення до соціалістичного експерименту в Україні. Без переосмислення та критичного аналізу, у відповідності сучасній концепції бачення відповідного аспекту суспільного досвіду, неможливим є формування цілісного сприйняття історії ХХ століття. Важливим є об'єктивне дослідження організаційних аспектів розміщення спеціальних трудових ресурсів, нормативне забезпечення використання їхньої праці, особливості організації та функціонування колективних господарств іммігрантів, процес їх адаптації до інонаціонального середовища. Зрештою, об'єктивної відповіді вимагає і питання про їхній реальний внесок у відбудову економіки УСРР. Натомість, як свідчить проведений аналіз історіографії, незважаючи на тематичне розмаїття публікацій і широкий спектр опрацьованих джерел, дотепер бракує досліджень, у яких окреслений напрям розглядався б

комплексно, а предметом вивчення стала б специфіка діяльності інтернаціональних колективів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова 28 квітня 2009 року, протокол № 9.

Мета роботи. Виходячи з науково-теоретичного та практичного значення теми, а також враховуючи стан її дослідження, поставлено мету створити об'єктивну цілісну картину інтеграції іммігрантських колективів у радянську господарську систему, виділяючи й аналізуючи при цьому найважливіші передумови, причини, практичні завдання, особливості, форми й методи організації та функціонування іноземних комун, забезпечення та використання їх матеріально-технічного оснащення на території України у визначений хронологічний період.

Відповідно до мети визначено досягнення наступних **завдань**:

– здійснити комплексний аналіз стану розробки проблеми та джерельної бази дослідження, систематизувати існуючу літературу з означеної проблеми, порівняти інформаційну базу використаних науковцями джерел і доповнити її раніше невідомими першоджерелами місцевих архівів;

– простежити основні історичні обставини та зовнішньополітичні чинники трудової сільськогосподарської імміграції; виявити рівень їх залежності від пріоритетів компартійного режиму;

– з'ясувати сутність імміграційної політики СРСР в 1920-их роках;

– висвітлити діяльність Товариства технічної допомоги радянській Росії; встановити його залежність від компартійних структур;

– визначити основний склад переселенських колективів до України в 1920-ті роки за їх національними, віковими, професійними характеристиками, партійній приналежності;

– окреслити суперечливий характер ставлення до новоутворених товариств з боку керівництва радянського уряду, еволюцію його партійно-державної політики; висвітлити проблеми налагодження контактів інтернаціональних колективів з місцевим населенням;

– розкрити риси сприйняття переселенцями радянської соціально-побутової реальності, адаптації їх до стандартів поведінки в радянській країні й впливу ідеологічного тиску;

– узагальнити результати й оцінити наслідки економічної та фінансової діяльності іммігрантських господарств на території України, дослідивши їх здобутки і прорахунки влади у реалізації даної форми господарювання;

– окреслити рекомендації щодо можливості практичного застосування історичного досвіду діяльності інтернаціональних колективів у площині міжнародного співробітництва на практиці.

Об’єктом дослідження постає феномен іммігрантських сільськогосподарських колективів на території України як чинник економічних, соціокультурних і політичних перетворень 1920-их років.

Предметом вивчення є процес, організація та напрямки діяльності іммігрантських сільськогосподарських колективів, ставлення до них більшовицьких органів влади, взаємовідносин з місцевим населенням, зв’язки з українськими товариствами.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з 1921 р. до початку 1930 р. включно. Нижня межа обумовлена початком діяльності в Україні першого іммігрантського колективу. Верхня – прийняттям постанови від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в результаті якої було проведено реорганізацію комун. З метою поглибленого дослідження окремих аспектів діяльності іммігрантських колективів залучено матеріали у дещо ширших хронологічних рамках.

Територіальні межі дослідження відповідають території України у діючих на той час адміністративних кордонах УСРР з акцентуацією на південні регіони, де сконцентрувалась основна більшість іммігрантських сільськогосподарських

товариств (сучасна Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська та Одеська області).

Методологія та методи дослідження. У світлі новітніх методологічних засад автор керувалася комплексним методологічним підходом, який ґрунтується на основоположних принципах об'єктивності, історизму, багатофакторності та системності. Застосовані методи дослідження залежали, передусім, від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Ці принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових та спеціальних історичних методів: проблемно-хронологічного (зумовив структурну побудову дослідження, уможливив розмежування широких тем розділів на ряд вузких підрозділів, кожний з яких розглядається в хронологічній послідовності); порівняльно-історичного (для комплексного аналізу історіографії та джерельної бази теми, відтворення реальної картини матеріально-технічного забезпечення колективів, визначення характерних рис та особливостей результатів господарської діяльності інтеркомун); аналітично-критичного (для вивчення, систематизації та обробки інформації з метою виокремлення достовірних конкретно-історичних фактів); емпіричного (для проведення аналізу спогадів іммігрантів) та методу статистичного аналізу (для визначення чисельності іммігрантських колективів, розмірів земельного фонду їх господарств). Використання названих методів сприяло розкриттю обраної наукової проблеми, новому трактуванню багатьох малодосліджених питань становлення іммігрантських господарств.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи полягає у постановці і комплексній розробці актуальної та недостатньо дослідженої проблеми, яка досі не ставилася, а знайшла лише фрагментарне висвітлення в історичній науці. Вперше у вітчизняній новітній історіографії, на основі аналізу і систематизації великої кількості джерел, проведено комплексне і всебічне дослідження процесу створення іммігрантських сільськогосподарських колективів в Україні. Це дозволило ввести в науковий обіг значну кількість нової історичної інформації, що сприяло об'єктивному, глибинному дослідженню різноманітних аспектів переселення, включаючи господарське життя, раціоналізацію ведення сільського господарства.

Піднято і розкрито цілий ряд майже недосліджених питань. Зокрема, аргументовано доведено економічну залежність Товариства технічної допомоги від субсидій радянського уряду; проаналізовано особливості залучення американізованих українців до переселенської кампанії; критично переосмислено мету та наслідки діяльності інтерколективів; спростовано поширений стереотип щодо «взірцевості» досліджуваних господарств. Положення та висновки дослідження значно збагачують певними деталями загальну концепцію історії нашої держави, допомагають глибше розкрити основні принципи функціонування комуністичної тоталітарної держави.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що основні ідеї, теоретичні положення, висновки можуть бути використані науковцями, політиками, працівниками державних і господарських органів для аналізу і виявлення глибинних коренів проблем існування на українських землях іноземних колективів. Матеріали дисертації можуть стати у нагоді під час осмислення та розробки проблем, пов'язаних з дослідженням міжнародних відносин України 1920-х років. Результати дослідження можуть бути корисними викладачам і студентам вузів для вивчення історії України, підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчально-методичних посібників, розробки спеціальних лекційних курсів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на науково-методичних семінарах та засіданнях кафедри історії й археології слов'янських народів Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова у 2009 – 2011 рр. та на 11 наукових конференціях: п'ятій міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій» (Ніжин, 2009); другій міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології», присвяченій 145-й річниці ОНУ імені І.І. Мечникова (Одеса, 2010); третіх всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність» (Київ, 2010); III Всеукраїнській науковій

конференції молодих вчених «Молода наука Криму» (Сімферополь, 2010); III Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українознавство: історія, теорія, методологія» (Київ, 2010); шостих «Богданівських читаннях», присвячених 415-й річниці від дня народження Богдана Хмельницького (Черкаси, 2010); міжнародній науковій конференції «Суспільство: історія, сучасність, культура», присвяченій 15-річчю історичного наукового журналу «Пам'ять століть» (Київ, 2011); XIX міжнародній науковій конференції студентів і молодих вчених «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 2011); IV міжнародній науковій конференції молодих вчених «Дні науки історичного факультету – 2011», присвяченій двадцятиріччю незалежності України (Київ, 2011).

Публікації. Головний зміст, теоретичні положення й висновки дисертації викладені автором у 6 одноосібних статтях, що опубліковані у фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України.

Структура дисертації обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається з вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, із них 193 сторінки основного тексту, бібліографія включає 511 позицій і подана на 51 сторінці.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія питання

Аналізуючи творчий доробок істориків, який на сьогоднішній день складає значний багаж узагальнюючих і монографічних досліджень, документальних і науково-популярних збірників, брошур і статей, присвячених широкому колу питань іммігрантських колективів, які переселялись на територію підрадянської України починаючи з початку 1920-го року, умовно можна виділити два історіографічних періоди означеної проблеми. Перший – радянська історіографія, яка, в свою чергу, поділяється на декілька етапів: 1920-ті – початок 1930-х років, друга половина 1950-х – 1980-ті роки. Другий період – сучасна історіографія, яка поділяється на вітчизняну та зарубіжну.

Перший період характеризується відсутністю праць професійних істориків. На початку 1920-х років з'являються перші роботи, присвячені виробничій діяльності іммігрантських колективів. Це, в основному, короткі нотатки на сторінках тогочасних книг, журналів та газет про прибулі товариства: їхній склад, матеріально-технічне забезпечення. Ці праці мали скоріше практичний, пропагандистський, ніж науковий характер. Автори розглядали предмет свого дослідження через призму пролетарської солідарності, тому їх доробки потребують критичного ставлення [290; 292; 303; 315; 320; 321; 353; 370; 372].

В середині 1920-х років дослідники вперше вдалися до узагальнення поточного досвіду роботи іммігрантських колективів, до розгляду їх успіхів і прорахунків. Однією з перших книг, яка вмістила коротку замітку про одну з таких комун («Новий світ»), є праця М.І. Калініна за 1926 р. Автор відзначає слабкі та сильні сторони комуні, залишаючи поза увагою проблеми внутрішнього характеру [407]. Монографічна праця П.Я. Тадеуша дає можливість, через особисте ставлення автора, ознайомитись з оцінкою іноземних колективів сучасниками [450]. В основі цих робіт лежать, головним чином, безпосередні спостереження авторів, які не підкріплені документально.

Серед низки публікацій даного періоду інформаційним наповненням вирізняється стаття В. Сузиценка, вміщена на сторінках «Сільського господаря» в 1926 р. Автор, наводячи головні наслідки роботи колективів, справедливо відзначає недостатність робочої сили в них через доволі високу землезабезпеченість. Цілком слушно зауважено й на непристосованості частини привезеного обладнання до місцевих умов та екстенсивному веденні рільництва. Однією з причин незадовільного розвитку колективів називає недостатню увагу з боку земорганів [373]. Проте подібні доволі об'єктивні судження являються історіографічною рідкістю. Разом із тим, праці 1920-х рр. несуть на собі суттєві відбитки тогочасної політичної кон'юнктури, через що акцент в оцінках подій і явищ нерідко зміщений, а стосовно праць останньої третини 1920-х років – інколи й зовсім хибний.

Задля відтворення об'єктивної картини стану сільського господарства України в 1920-ті роки та з метою здійснення порівняльного аналізу різних аспектів існування та діяльності іммігрантських колективів, залучено узагальнюючі праці з історії сільського господарства, серед яких слід відзначити доробки М.Б. Гуревича [387] та Я.М. Дудника [393].

Таким чином, незважаючи на беззаперечний інтерес дослідників 1920-х-1930-х рр. до інтернаціональних колективів в Україні, їхні праці не мають вичерпного характеру, оскільки позбавлені комплексного підходу до вивчення проблеми.

В 1930-ті – початок 1950-их років внутрішньополітична ситуація в країні (процеси проти «шпигунів», боротьба проти космополітизму) визначила ідеологічну неактуальність вивчення іммігрантської проблематики. Разом із тим спадає й інтерес до досліджень «селянської» історії.

Лише з другої половини 1950-их років, в результаті подолання сталінізму і критичного переосмислення вітчизняної історії, змінилась історіографічна ситуація, почали формулюватися нові завдання. Після двадцяти років «неактуальності», в якості одного з пріоритетних напрямків дослідження, виділялось питання міжнародних відносин, які розглядались через призму зв'язків революційного і робітничого рухів різних країн. У зв'язку з цим, відновлюється інтерес до вивчення зовнішніх аспектів активності української громадськості за кордоном.

На середину 1950-х – на початок 1980-х рр. припадає другий етап першого періоду розробки проблеми. На означеному етапі виокремились три напрямки дослідження, які різнились формулюванням дослідницьких завдань, але в яких так чи інакше висвітлювались питання, пов'язані з іммігрантськими колективами: державна діяльність В.І. Леніна [383; 485; 486]; зовнішня політика радянської держави та радянсько-американські відносини [455]; проблема пролетарського інтернаціоналізму. Видавались і монографії загального характеру, які висвітлювали різноманітні форми допомоги закордонних працівників підрадянській Україні, серед яких виділялась імміграція [399; 414; 457].

На даному етапі дослідниками формувалась джерельна база іммігрантської проблематики. Але їхні можливості були обмежені. По-перше, це пов'язано з особливостями функціонування архівів і ступенем доступності їхніх фондів. По-друге, склались ідеологічні установки у вивченні імміграції, в силу яких з доступних джерел відбирався матеріал, який відповідав загальноприйнятій схемі: початковим моментом для всіх радянських авторів було марксистсько-ленінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм. В роботах домінувала тема виробничої діяльності іммігрантських колективів у радянській державі в 1920-ті рр., їх роль у відновленні сільського господарства. Одноманітні сюжети переходили з тексту до тексту, адже вони відповідали політичній кон'юктурі (імміграція 1920-х рр. розглядалась як прообраз взаємодопомоги і економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності), а висновки підтверджувались однаковим цитуванням джерел. Недоліком ряду робіт є відсутність посилань на джерела.

В 1957 р. у світ вийшла одна з найважливіших публікацій для вивчення теми. Незважаючи на деякі недоліки (виключно позитивна оцінка даного явища), у збірнику «Дело трудящихся всего мира» введено у науковий обіг декілька уривків важливих архівних документів і матеріалів з радянської преси 1920-х років [389]. Попри відсутність елементарного науково-довідкового апарату, видання заклало підґрунтя для вивчення історії створення та діяльності іноземних колективів.

Проблеми трудової імміграції 1920-х років привернули до себе спеціальну увагу радянських істориків лише в 1960-1970-ті рр. Світ побачили статті і декілька монографій, в яких так чи інакше висвітлювалась дана проблема [425; 432; 451]. В

цих роботах зроблено перші спроби розповісти про внесок іноземців у соціалістичне будівництво.

Із загальної сукупності досліджень цього періоду якісно виділяється робота Г.Я. Тарле, яка базується на залученні архівних матеріалів [451]. Дослідниця у своїй праці розглядає різні аспекти діяльності іноземних колективів. Окрема увага приділена участі Товариства технічної допомоги у переселенській кампанії. Праця містить значну кількість статистичного матеріалу щодо національного складу комун, врожайності їх полів, кількості машинно-технічного та тваринницького забезпечення. Автор хоч і подає аналіз викладених подій, втім він страждає на однобічність у висвітленні процесів інтернаціонального пролетарського руху виробничо-технічної допомоги радянській республіці. Разом із тим, праця містить немало цікавих і цінних відомостей, що сприяють частковому розумінню деяких обставин діяльності колективів, труднощів і проблем, які перед ними поставали. Окремий розділ праці присвячений імміграційній політиці радянської держави. При цьому, у вітчизняній історіографії радянська іммігрантська політика не була самостійним об'єктом дослідження.

Серед узагальнюючих праць 1970-х років варто відзначити монографію О.А. Макаренка [425]. Поміж інших питань, автор, хоч і дещо оглядово, не вникаючи у деталі, все ж викладає матеріал щодо виникнення окремих комун на території України. Втім, дані свідчення не мають оригінального походження, оскільки є акумуляцією доробок попередніх років. Висновки автора не внесли нічого принципово нового у вивчення досліджуваної проблематики.

Подальша розробка окремих аспектів теми була здійснена в монографічних дослідженнях Ю.А. Львуніна [422], Л.С. Озерова [431], спільній монографії Б.М. Забарко з О.А. Макаренком [397], які пронизані духом «пролетарської солідарності». Необхідно зазначити, що основну увагу дослідники приділяють опису подій, залишаючи поза увагою їх аналіз. У книзі Б.М. Забарко і О.А. Макаренка «Пролетарська солідарність у дії», окрім значної інформації про Міжробдоп, незначну увагу приділено виробничій допомозі Україні [397]. Поданий матеріал про перші колективи виглядає поверхово і практично дублює текст четвертого номеру журналу «Історичний архів» за 1961 р. [493, с.45-47].

Історія міжнародного переселенського руху ілюстративно відображена в загальній праці з історії міжнародних відносин [455]. Про «високу свідомість інтернаціонального обов'язку» йдеться у праці «Сила інтернаціонального гарту» [445].

Різні аспекти тематики висвітлювались також у численних публікаціях та монографіях: Е.Б. Генкіної [461], Л.І. Прокової [490], П.С. Соханя [448].

Проте слід відзначити, що більшість досліджень, які з'явилися у цей період, носили швидше історико-партійний характер і, насамперед, були покликані довести принципову правильність більшовицької політичної лінії у даному питанні. Подібними рисами позначені, зокрема, праці В.І. Кисельова [476] та Л.П. Решетнікова [492], у яких дослідники практично не відійшли від методології історичної науки попереднього періоду.

Очевидно, праці радянських дослідників цього періоду продовжували страждати на однобічність висвітлення питання. Штучно підбирались факти і сюжети, покликані обґрунтувати і підтвердити загальну концепцію. До переліку заборонених тем входили наступні: скарги іноземців на побутові умови і виробничі проблеми СРСР, пов'язані з примусом до прийняття радянського громадянства, з висланням і репресіями 1930-х рр.

Фундаментальними статтями з історії іммігрантських колективів є публікації П.М. Денисовця [463; 464], В.І. Кисельова [474; 475], М.І. Рибинського з Г.Я. Тарле [493].

В. Кисельов розглядає історію виникнення іммігрантського руху, простежує діяльність ТТД. При цьому основною спонукаючою причиною до переселення, на його думку, було прагнення робітників довести «буржуазії, що ми можемо будувати нове життя на комуністичних началах» [475, с.76]. Він називає 9 іммігрантських колективів і подає коротку інформаційну довідку про кожний з них.

Основоположним для комплексного вивчення досліджуваної тематики став вихід публікації М.І. Рибинського спільної з Г.Я. Тарле в 1961 р. у четвертому номері «Історичного архіву» [493]. Тут подано повний звіт Комісії РПО з моменту її організації й до 1 серпня 1925 р. Звіт містить зведені дані про функціонуючі колективи. В окремих таблицях подано детальну характеристику складу деяких

комун і артілей, а також їх основних виробничих успіхів. Втім, незважаючи на залучення архівних матеріалів російських архівних установ, висновки авторів не різнилися сенсаційними заявами й були традиційними для того часу.

Значний внесок у розробку проблеми здійснив П. Денисовець. Його публікації присвячені дослідженню історії кожного з колективів. Перша стаття з цієї проблематики з'явилась ще на початку 1960-х років [464]. Наступна публікація відноситься до середини 1970-х років й ґрунтується на огляді документальних матеріалів центральних та регіональних архівів України, в яких відклались відомості про інтернаціональні комуні [463]. Разом із тим, автор вводить у науковий обіг нові джерела, аналіз яких надав можливість уточнити їх кількість і підвів його до включення ще трьох колективів до списку іммігрантських комун, які працювали на території України. У висновку дослідник впритул наблизився до реальної кількості іноземних колективів, заявивши, що їх існувало не менше 13 [463, с.66].

Участь американських робітників у відновленні сільського господарства підрадянської України, про створення Товариства технічної допомоги радянській Росії та його діяльність висвітлюють Г. Рейхберг та Б. Шапик [491].

Помітний внесок у розробку питання болгарських іммігрантів зробив М.Д. Дихан, який у своїй монографії, на прикладі їх діяльності на території України в 1924–1929 рр., намагався показати зміцнення зв'язків між СРСР та Болгарією. Окреме місце (параграф) в праці відведено комуні ім. Благоева [391, с.105-113]. До однієї з найбільш сильних сторін праці варто віднести залучення унікальних й цінних фактичних даних з українських, російських та білоруських архівів. Проте, автором практично не виділяється із загального руслу викладу, в якому виразно домінують ідеї попереднього періоду, питання, пов'язані з недоліками колективу. Поза увагою залишаються і проблеми внутрішнього характеру.

В цілому, не заперечуючи значення зібраного радянськими дослідниками фактичного матеріалу, слід відзначити його вузькість, обумовлену відсутністю тенденції до розширення проблематики, в силу чого накопичувався об'єм нереалізованої інформації. В 1979 р. друком вийшла книга спогадів В.І. Кисельова, відомого як автора статей з історії колективізації, в тому числі й іммігрантських комун в Україні. В роки суцільної колективізації сільського господарства

В. Кисельов працював у кооперативно-колгоспних органах України, зокрема, на Одещині. В одному з розділів він розповідає про історію організації та діяльності перших сільськогосподарських колективів, серед яких окреме місце приділено іммігрантським комунам: «ІІІ Комінтерн», «ім. В.І. Леніна», «Червоний прапор», «Нива трудова» [410].

Всилу розташування колективів у різних областях України, у місцевих дослідників-пошуковців періодично виникав інтерес до них. Втім, локальні праці перш за все, страждають відсутністю цілісності у викладі матеріалу, ілюстративністю. Доволі часто місцеві історики далеко не повністю використовували можливості для залучення фактичного матеріалу. Іноді це пояснюється тим, що досліджувана тема була для них складовою частиною іншої проблематики. Дослідник О.Г. Ключник зробив глибокий екскурс в історію комуни «Мигаєво»: від моменту створення їхнього колективу в Америці, приїзду в Україну й до повсякденного життя комунарів, акцентувавши основну увагу на її сильних сторонах [411]. Проте ним практично не виділяються із загального русла викладу організаційно-економічні проблеми. В додатках автор подає правила внутрішнього устрою 1-ї сільськогосподарської канадської агрокомуни імені В.І. Леніна, проте тактовно замовчує про їх «дієвість».

Крім того, деякі автори недостатньо володіли історіографією теми, тому не випадково, що найчастіше такі публікації за своїм значенням не виходили за рамки місцевої, краєзнавчої літератури і не створювали ґрунтовної основи для підготовки солідніших, узагальнюючих праць з цієї проблематики. Серед них доробок В. Жук. Дослідниця-краєзнавець подає історію комуни ім. Благоева [394; 467]. Одночасно вона була автором щонайменше трьох заміток про комуну у газеті «Зоря Полтавщини» [297; 298; 299].

Однак з'явилися і більш цікаві, змістовні роботи. В монографічному дослідженні Г. Махоріна з історії комуни «Новий світ» на Житомирщині за 75 років поєднуються підходи біографічної історії з історією повсякденності, що обумовило інтерес до документів, в яких знаходяться персональні дані про іммігрантів [427]. Праця містить різноплановий матеріал організаційного, господарсько-економічного,

громадсько-політичного характеру стосовно розвитку і діяльності колективу. Не залишились поза увагою дослідника драматичні сторінки 1930-х років.

Новий період у дослідженні проблеми розпочався із здобуттям Україною державної незалежності у 1991 р., коли з'явилась реальна не лише можливість, але й потреба позбутися ідеологічних стереотипів мислення, неупереджено оцінити внесок іммігрантських колективів у ті процеси, які відбувались у селі періоду непу. Це, власне, вже етап національної історії, який поклав початок створенню новітньої історіографії іммігрантського руху. Нова пізнавальна ситуація відкрила можливості для розробки нових підходів до вивчення історичних джерел, реконструкції історичного минулого. Цей період відрізняється розширенням комплексу введених у науковий обіг джерел.

На якісно нових підходах вивчення досліджуваної проблематики базується праця О.Л. Лещенка [483]. Вміщена на 12 сторінках, вона проливає світло на витoki і результати руху американізованих українців на підтримку будівництва нового життя в УСРР у 1920-х роках. Поряд з розкриттям значення рееміграції в Україну змальовано не тільки позитивні, а й негативні моменти, трагічний фінал багатьох комун і комунарів у часи колективізації. Позитивним моментом публікації є залучення архівних матеріалів.

Поряд з працями, які ґрунтувалися на нових методологічних й концептуальних засадах, було створено комплексне дослідження В.В. Іваненка та А.І. Голуба «Джерело народної дипломатії», яке страждає однобічністю підходів [398]. Окреме місце праці відведено аналізу діяльності ТТДРР та його української секції, утвореної в Канаді. Захищаючи ідею «пролетарського інтернаціоналізму», автори ігнорували досить значні прорахунки у діяльності товариства.

Фактично поза увагою вчених-істориків залишилося висвітлення реального стану іноземних колективів, а також дослідження механізму їх функціонування. Так і не з'явилось жодної праці, присвяченої дослідженню взаємовідносин комун з місцевим населенням. Однак нині, коли переосмислюється багато сторінок історії нашої держави, такий односторонній підхід до трудової імміграції вже не влаштовує дослідників, він є спрощеним і заідеологізованим. Імміграційна політика влади, сама імміграція 1920-х років, в тому числі й трудова, в дійсності були більш складними,

неоднозначними і суперечними явищами, які потребують уважного вивчення, додаткового аналізу і об'єктивних оцінок.

Протягом останніх років було видано декілька узагальнюючих праць, в яких, на основі нових концептуальних підходів і методологічних принципів, висвітлені окремі моменти іноземних колективів в Україні в 20-ті-30-ті рр. ХХ ст. [469; 479].

В 1990-х роках активно досліджується антиселянська політика сталінського режиму, що виявилась у примусовій суцільній колективізації, «воєнно-комуністичних» методах хлібозаготівель в кінці 20-х – на початку 30-х років, яка у кінцевому результаті призвела до масштабного голоду 1932-1933 рр. У цьому контексті вийшли друком дві важливі збірки архівних матеріалів про колективізацію і голод, у документах яких є згадки і про колективи, створені іммігрантами та реемігрантами. В одному з документів збірки «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» згадується артіль «Червоний прапор». Наголос зроблено на зловживанні її членів, які під виглядом збору посівного матеріалу відбирали у людей останнє [385, с.479]. В іншій збірці – «Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині.1929-1933» вміщено акт обстеження комуни ім. Благоева [245, с.65].

Окремий розділ монографії В.В. Павленко присвячений залученню емігрантів до здійснення соціалістичних перетворень сільського господарства [435]. В. Павленко оглядово подає історію діяльності болгарської комуни ім. Благоева, надаючи особливу роль при її створенні ЦК МОДРу. Відходом від усталених стереотипів характеризується чергова праця дослідниці, яка вийшла друком 1995 р. [436].

В 2005-2010 рр. вийшли статті, які піднімають нові погляди на саму сутність іммігрантської кампанії. Серед робіт даного періоду, присвячених окремим аспектам іммігрантської проблематики в Україні, слід виокремити публікації О. Єрмака [508], О. Крамара [481; 482], О. Ковальчук з Т. Марусик [477; 478; 479].

Змістовністю представленого матеріалу і широтою зображення загальних картин відзначається дисертація молодого українського дослідника О.С. Крамара, у якій інтерколективам відведено окремий параграф. Автор зробив глибокий екскурс в історію імміграційного руху в контексті діяльності громадських об'єднань. Зокрема, звернувся до проблем взаємовідносин між колективами й радянською владою [504].

У цей період з'являється також цілий ряд нових робіт з аграрної історії України, присвячених висвітленню широкого кола питань, які допомагають зрозуміти специфічні умови, в яких функціонували іммігрантські колективи. Серед них, насамперед, слід виділити праці С.В. Кульчицького [415], де подано загальну концепцію історії радянської України в період непу, В.І. Марочка [426], де яскраво проілюстровано історію взаємин селянства з кооперацією та доробок історика-аграрника І.В. Хміля [458], який через призму земельного законодавства змальовує соціалістичні перетворення на селі.

Серед праць дослідників, у яких на основі широкого конкретно-історичного матеріалу висвітлюються різні аспекти соціально-економічного та політичного життя національних меншин в Україні, варто назвати доробки В.М. Васильчука [382], В.О. Доценка [466] та М.А. Журби [395]. У них детально розкрито політику більшовицького уряду щодо залучення нацменшин до радянського будівництва, сільськогосподарської праці, культурно-просвітницької роботи.

Сучасна зарубіжна історіографія представлена російськими дослідниками. Одним з перших авторів, об'єктом дослідження якого стало зацікавлення питанням правових основ імміграційної політики радянської Росії 1917-1927 рр., був Ю. Фельштинський. Він звернув увагу на те, що цей аспект майже недосліджений. В своїй роботі він спирається виключно на опубліковані нормативні акти [454]. Не дискутуючи щодо самої монографії та її впливу на перебіг досліджень, зазначимо, що вона дала можливість прослідкувати еволюцію ставлення радянської влади до імміграційної кампанії.

Незаперечним лідером іммігрантського напрямку досліджень стала Г.Я. Тарле. У численних публікаціях 60-х років дослідниця прагнення реемігрантів до повернення на батьківщину однозначно розглядала як пролетарський рух, продиктований виключно ідеологічними мотивами [496; 497; 498]. Пізніше, переглядаючи власні погляди, Г. Тарле у спеціальній монографії особливу увагу акцентує на прагматичній зацікавленості радянської держави в реемігрантах. Визнає, що трансформація комун на колгоспи призвела до втрати колективами власної автономії та самостійності [452].

Змістовністю підходів до аналізу проблеми відзначається дослідження російської вченої Е. Данилової, в якому вперше на сучасних методологічних засадах, через призму імміграційної політики, прослідковано складний процес легальної трудової міграції та створення трудових комун з іммігрантів та реемігрантів в 1920-ті роки [462]. Значну увагу дослідниця приділяє низці проблемних моментів з повсякденного життя колективів та наголошує на необхідності поглибленого вивчення питань, пов'язаних із взаємовідносинами комун з місцевими органами влади й оточуючим населенням [462, с.20].

На цих концептуальних основах у Росії в наступні роки з'явилися дисертаційні дослідження О.Ю. Давлетшиної [502] та Е.В. Іпатенко [503].

Разом з тим, російські сучасні джерела являють собою завуальовану спробу реанімації концепції, яка склалась в радянський час. Все це створює необхідне підґрунтя для глибокого переосмислення причин, ходу та наслідків іммігрантської кампанії радянської доби, дозволяє по-новому оцінити деякі важливі аспекти руху солідарності міжнародної громадськості, спричинені кампанією допомоги голодуючому населенню.

Таким чином, історіографічний огляд свідчить про те, що вивчення різних аспектів діяльності іммігрантських сільськогосподарських колективів на території України відбувалося упродовж різних за своїм характером періодів – від обмеження плюралізму думок та замовчування окремих сторінок – до формування нового об'єктивного висвітлення проблематики. Для всіх робіт радянського періоду, які аналізують трудову імміграцію, всилу домінуючих тоді ідеологічних та методологічних установок характерні прямолінійні та однозначно позитивні оцінки досліджуваного явища. Сільськогосподарська імміграція розглядалась, як виробнича допомога пролетаріату молодій радянській державі, як прояв солідарності трудівників, зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, щире бажання зарубіжного пролетаріату взяти безпосередню участь у будівництві нового суспільства. Саме цей аспект домінував в аналізі використаних документів і у висновках авторів вищезгаданих досліджень. В дійсності цей процес був складним, неоднозначним і протирічним явищем, яке вимагає пильної уваги, додаткового аналізу й об'єктивних оцінок.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплексне наукове дослідження вимагає залучення не лише наявної літератури, але й уведення до наукового обігу нових, недосліджених джерел. Такими джерелами в дисертації є: комплекс архівних матеріалів, статистичні довідники, збірники постанов та розпоряджень законодавчих і виконавчих органів радянської влади, рішень партійних інстанцій, які в конкретних умовах 20-х років ХХ століття фактично носили наказовий характер, періодичні видання, особливо сільськогосподарські часописи та газети відповідного спрямування. За походженням, джерела документальної бази дослідження, використані при написанні роботи, умовно можуть бути поділені на 5 груп.

Першу групу джерел, які стали основою джерельної бази, складають архівні документи. Здобувачем опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Державного архіву Російської федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП).

Найбільший пласт різноманітного за характером і змістом архівного матеріалу з досліджуваної проблеми зберігається у ЦДАВО України. Провідна роль належить документам і матеріалам Наркомзему (Ф.Р-27), який здійснював адміністративно-політичне керівництво, проводив землевпорядкування комун, повинен був надавати їм організаційну та економічну допомогу, проводив всебічне обстеження іммігрантських колективів, узагальнював наслідки їх роботи.

Обстеження окремих іноземних колективів проводилось майже щорічно і давало можливість земельним органам вивчити організаційне та господарське становище кожного колективу. У двох справах фонду відклались матеріали про обстеження комуни «Джон Рід» від 11 грудня 1922 р. та від 1 жовтня 1923 р. Перше обстеження

інформує про внутрішні міжособистісні сутички в колективі [37, арк.4-9], друге – знайомить з господарським та культурно-просвітницьким становищем [38, арк.399-404].

У деяких справах віднайдено цінну інформацію про внутрішні негаразди колективів, інертне ставлення з боку місцевих органів влади, скарги колективів до НКЗ на ЦБ ТТД [54, арк.162]. Тут же можна ознайомитись з інструкцією порядку пропуску вантажів, що ввозились іммігрантами та реемігрантами [28, арк.4-5].

Серед документів фонду увагу дослідника привертають анкети про стан іммігрантських комун на території України, датовані 1924-1925 рр. В анкетах подано відомості про час прибуття і місцеперебування колективів, їх кількісний і національний склад, забезпеченість засобами виробництва тощо [49]. Так, більшість колективів, організованих в Америці, мали трактори та інші сільськогосподарські машини. Названі анкети дають короткі відомості про дев'ять іммігрантських колективів, створених ТТД. Ці ж колективи називає і В.І. Кисельов у своїй статті [475]. На жовтень 1923 р. в Постійній комісії були відомості про 15 іммігрантських комун на території СРСР, 8 з яких розташовувались в Україні [142, арк.11]. Проте цей перелік не можна вважати повним. Він доповнюється ще одним колективом завдяки вичерпній за своїм змістом справі «Матеріали про переселення духоборів» [51]. В іншій зі справ даного фонду наявні списки духоборів, які планували переселитись в Україну станом на 1 листопада 1923 р. [31, арк.10-28].

У фонді Наркомзему можна віднайти відповіді на питання господарського характеру. Тут зберігається 58 анкет іммігрантів – джерело вивчення соціального та професійного складу колективів [46, арк.375-454]. В результаті узагальнення даних сукупності анкет, можливо отримати характеристику імміграційного потоку і процесу в цілому.

Окрім Наркомзему, основна маса документів з досліджуваної тематики знаходиться у фонді Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) (Ф.559). Тут зберігаються справи окремих комун. У них, здебільшого, містяться історичні довідки про утворення колективів, наводяться цифрові дані про ступінь забезпечення машинно-технічними засобами виробництва та інші важливі відомості про економічний стан колективів [75; 76; 77].

У фонді Ради народних комісаріатів УСРР (Ф.2) міститься інформація про Центральні емігрантські будинки, які створювались з метою впорядкування прийому та розподілення прибуваючих в Україну іммігрантів [12, арк.178]. У цьому ж фонді зберігається доповідна записка Наркомзему Раді народних комісарів УСРР від 7 січня 1924 р. «Про комуни американських емігрантів», де перелічені 9 комун, розміри їх земельної площі, дата прибуття делегатів [14, арк.399-400].

Проекти найважливіших постанов у справі іммігрантської кампанії знаходяться у фонді Постійного представництва УСРР при уряді СРСР (Ф.3). Тут є постанова «Про сільськогосподарську імміграцію» [16, арк.2] та інструкція до неї [16, арк.5], зразковий статут іммігрантських сільськогосподарських комун, прийнятий 16 березня 1925 р. Постійною комісією РПО [19, арк.98-104], положення про вирішення позовних скарг на комуни їхніми вибулими членами щодо проведення з останніми розрахунку [20, арк.12]. Постановою РНК УСРР від 31 січня 1924 р. визнавалось за необхідне утриматись від прийому і розселення нових іммігрантських комун на території УСРР всилу необхідності переселення селянських господарств з Правобережжя на землі запасного фонду в степових губерніях та необхідності забезпечення землею нужденного населення в середині України [16, арк.18].

У фонді Постійного представництва УСРР при уряді СРСР зберігаються матеріали про економічне становище духоборів в Канаді, причини підвищених рееміграційних настроїв в їх середовищі, масштабність даної кампанії загалом. Окреслено проблеми на шляху планового переїзду [18, арк.1-6].

Важливі узагальнені відомості про становище іммігрантських колективів містяться у справі «Матеріали з питання обстеження сільськогосподарських американських комун» з фонду Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (Ф.539) [70].

Своєрідні матеріали з історії інтеркомун, які знаходяться у фонді Народного комісаріату освіти (Ф.166), цінні для дослідника насамперед тим, що містять важливі дані довідкового характеру [60]. В одній зі справ йдеться про спробу залучити членів комуни «Мигаєво» до секти [64, арк.15-16]. Всебічні за своїм змістом матеріали про болгарську комуни ім. Благоева подає нам повне обстеження

комуни, проведені Центральним кабінетом політосвіти протягом березня-травня 1929 р. [61] та справа «Загальні огляди роботи сільськогосподарських комун і артілей України» з того ж фонду [63]. Тут подано відомості про заснування колективу, його склад, забезпеченість засобами виробництва, господарські досягнення, організацію праці, спосіб розподілу прибутків, діяльність ради і комісії комуни, взаємовідносини з індивідуальними селянськими господарствами.

Незначна, втім доволі цінна за своїм якісним змістом, інформація зосереджена в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Всі матеріали, що нас цікавлять, знаходяться в фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (Ф.1). Робітники-українці, які входили до ТТД, в листі до уповноваженого представника УСРР у справах реєміграції в Німеччині В. Ауссема 23 січня 1922 р. поставили питання про організацію окремого Товариства технічної допомоги Україні [92, арк.6]. У фонді можна віднайти окремі документи про деякі комуни. Саме тут міститься унікальна інформація щодо мотивів та нюансів роз'єднання в Україні об'єднаних Центральним бюро ТТД у Нью-Йорку комун «Ехо» і «Червоний прапор» [95, арк.2]. Подано й інформацію Бердичівського ОПК щодо «нездорових політичних настроїв» в комуні «Новий світ», які були наслідком «недостатньої розмежованості взаємовідносин комуни з кушем» [97, арк.51]. В 1930-ті роки популярними стають доноси. Доповідна записка заворгінструктора ЦК тов. Голода до Політбюро ЦК у справі комуни «Комінтерн» Каховського району яскравий приклад тому [99, арк.90].

Дослідники історії колгоспного будівництва вже використали значну частину архівних документів, щодо історії виникнення іноземних колективів, їх діяльності, господарського становища. З огляду на це, автор вирішила більше залучати місцеві джерела. Документи місцевих державних архівів дають можливість, через аналіз реакції місцевого населення на іммігрантів, оцінити їх ставлення до імміграції в цілому. Ці свідчення зафіксовані у формі опису міжособистісних стосунків іммігрантів з місцевим населенням. Вивчення цих джерел зорієнтовано на виявлення характеру настроїв через аналіз переважаючої термінології, повсякденних стереотипів спілкування. Отримана інформація дозволяє оцінити ступінь активності, діяльності державних, партійних структур у вирішенні питань адаптації іммігрантів.

Змістовною є джерельна база обласних державних архівів. Зауважимо, що документи з історії іммігрантських колективів в перші роки їх діяльності зосереджені в обласних архівах, насамперед, у фондах губвиконкомів і губземвідділів (з січня 1923 р. – губземуправлінь), окрвиконкомів і окрземуправлінь, райвиконкомів і райземуправлінь, окрколгоспсоюзів й окрколгоспсекцій, та окремих колективних господарств.

У фонді губземвідділу (Ф.Р-349) Державного архіву Київської області зберігається текст виступу голови комуни «Новий світ» тов. Касьяна на I з'їзді сільськогосподарських колективів Київщини [144, арк.75-76]. Про час заснування, забезпеченість живим і мертвим реманентом та склад колективу «Червоний орач» при с. Лелів Чорнобильської волості Київської губернії на момент організації, який існував поза увагою Комісії РПО та дослідників іммігрантських колективів, дізнаємось з однієї зі справ цього фонду [136]. В фонді Київського окрземуправління (Ф.Р-353) зберігається статистична відомість комуни на 1 жовтня 1925 р., з якої можна отримати дані про господарський стан колективу та розміри кредитування [153, арк.15-27]. Тут же містяться відомості і про господарське становище колективу, зокрема, про врожайність полів [153, арк.22зв.-23]. Дані про технічне оснащення колективу є в матеріалах обстеження індустріалізації комуни, проведеного в 1924 р. [148, арк.39зв.].

Під час роботи з архівними фондами державного архіву Житомирської області було віднайдено й введено у науковий обіг нові справи стосовно однієї з іммігрантських комун – «1 травня». У зв'язку з тим, що комуна не була включена Наркомземом до списку іммігрантських колективів, оскільки сформувалась і прибула поза діяльністю Товариства технічної допомоги, про неї збереглося значно менше інформації. Ознайомитись з її діяльністю допомогли дві вичерпні за своїм змістом справи, одна з яких знаходиться в фонді Волинського окрколгоспсоюзу (Ф.Р-279), інша – в земельному управлінні Волинського виконкому (Ф.Р-1111). В останній справі є відомості про склад комуни на березень 1922 р., її організаційно-господарський план на 1922 р. Разом з тим, міститься інформація про внутрішній стан колективу, який голова комуни тов. Чопик, на загальних зборах комуни 4 жовтня 1922 р., визнав «доволі складним» [113, арк.19]. 11 липня 1927 р. комуну

обстежив агроном М.Т. Патек, який відзначив гостру нестачу робочих рук для повного охоплення господарства. Його висновок у фінансовому аспекті був невтішним: комуна не мала оборотного капіталу [111, арк.66]. Тут же міститься і пропозиція Волинської окрколгоспсекції щодо ліквідації Старчанської комуни шляхом її злиття з Ксаверівською [111, арк.99].

Справа «Статистичні відомості про обстеження одноосібних та колективних господарств» фонду Ружинського виконавчого комітету (Ф.Р-5160) подає відомості посімейного складу колективу «Новий світ» на 1928 р. [120, арк.13-76]. В цьому ж фонді знаходиться цікава для дослідників інформація стосовно вирішення суперечки між комуною та місцевим мешканцем Г. Соколовським з приводу приналежності 1 дес. землі останньому на підставі договору з Бердичівським ОЗУ [117, арк.47-61]. Більш детальні відомості про господарський стан, прибуткові підприємства, валовий і чистий прибуток галузей господарства, порівняльний баланс комуни за 1926, 1927 і 1929 роки, факти агрокультурної допомоги місцевому населенню знаходимо у фонді Бердичівської окрколгоспсекції (Ф.Р-5630). Тут же є список демобілізованих червоноармійців, які влились до комуни на підставі постанови райтехнаради при Ружинському райземвідділі від 1 вересня 1928 р. [123, арк.59]. Справа «Про здачу в оренду Ружинської електростанції» містить копію договору між Ружинським райвиконкомом і комуною «Новий світ» про умови оренди електростанції в м. Ружині від 3 грудня 1924 р. та від 21 жовтня 1927 р. [119, арк.1-5, 27]. З однієї з справ цього фонду можна довідатись про негативні моменти в житті колективу й недоліки у веденні господарства, відзначені правлінням окрколгоспсоюзу на засіданні 30 липня 1929 р. [124, арк.245-246]. Звіт про роботу чотирьохрічної трудшколи при комуні «Новий світ» знайомить з організацією навчального процесу. Подано інформацію про педагогічний персонал школи [118, арк.10].

Частина справ ДАЖО зберігається у філіалі архіву при архівному відділі Бердичівської міської ради. У фонді Бердичівського окружного виконавчого комітету (Ф.Р-158) знаходимо акт обстеження комуни «Новий світ» окружним агрономом-рільником С. Шадинським від 6 грудня 1926 р. та текст доповіді комуни на президії Бердичівського ОВК 8 грудня 1926 р. [128, арк.63, 70]. Дані про отримане від держави майно, опис земель та акт приймальної комісії від 22 травня

1923 р. про прийом землі і майна комуну містяться в фонді земельного відділу Бердичівського окружного виконавчого комітету (Ф.Р-205). [130, арк.1, 7].

Оскільки район діяльності комуні «Джон Рід» в перші роки господарювання розташовувався в с. Шереметка, відповідно у Державному архіві Вінницької області збереглися деякі матеріали про її діяльність. Очікуючи чергового поповнення свого складу реемігрантами з Америки, комунари потребували розширення свого господарства. Об'єднане засідання Президії губерньського виконавчого комітету і губерньської економічної ради 15 червня 1923 р. постановило передати комуні Якушинецький радгосп [107, арк.16зв].

Цінний матеріал міститься у ряді фондів Державного архіву Одеської області. У фонді Одеського окружного фінансового відділу (Ф.Р-1129) наявний акт обстеження Канадської комуні «Мигаєво» інспектором держземмайна Одеського окрфінвідділу А.С. Туманьяном від 29 червня 1927 р. [177, арк.6]. В цій же справі зберігається і господарсько-виробничий план комуні на 1925-1926 рр. [177, арк.25-35].

У фонді Одеського губземвідділу (Ф.Р-46) зберігаються матеріали американської сільськогосподарської артілі ім. Скрипника (с. Компаніївка Катеринославського округу Одеської губернії), організованої п'ятьма корінними українцями [164], та комуні «Селянська культура», яка першою прибула на територію України під час іммігрантської кампанії [163].

У фонді Одеського окрземуправління (Ф.Р-53) є кілька документів про першу Канадську агрокомуну. Один з документів містить акт обстеження комуні Одеською окркомісією [169, арк.1-21]. Іншу справу на комуну завели в Одеському відділенні Всеукраїнського кооперативного банку (Ф.Р-712) в червні 1924 р., коли комуну стала пайщиком Українбанку. Тут міститься коротка інформація про господарський стан колективу та подано список всіх членів комуні [171]. На «серйозні» недоліки в діяльності комуні «Мигаєво» вказувалось на засіданні Бюро облпарткому від 2 лютого 1929 р., частина резолюції якого зберігається у фонді Одеського окрвиконкому (Ф.Р-969) [172, арк.36].

Незважаючи на масштаби діяльності комуні ім. Благоева в Державному архіві Полтавської області матеріали про її організацію і діяльність доволі скупі, оскільки значна частина архіву згоріла під час Другої світової війни. Уривчасті відомості про

комуни містяться у протоколах Полтавського губвиконкому [185, арк.4]. В справі «Матеріали Радянсько-Болгарської дружби за 1963 рік» фонду Сільськогосподарської артілі (колгоспу) «ім. Калініна» (Ф.Р-8733) зберігається історична довідка про комуни, складена партійним комітетом КП України Полтавського виробничого колгоспно-радгоспного управління Полтавської області 23 травня 1963 р. на прохання болгарської делегації з Тарновського округу, яка відвідала м. Полтаву в 1962 р. [188, арк.7-12]. В справі знаходимо важливу інформацію стосовно безпідставно пред'явлених звинувачень активним членам комуни в роки культу особи Сталіна і масових репресій [188, арк.11]. Тут же містяться і спогади колишніх членів про комуни Коцо Петрова і Олександра Чехларова [188, арк.38-53]. Спогади двох інших членів комуни – Живкова Івана та Слави Тронова, зберігаються в одному з фондів наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею [190, арк.25-29]. На запит музею Роза Іванівна 11 березня 1966 р. надіслала спогади свого батька Живкова Івана [190, арк.24]. Враховуючи той факт, що спогади – це суб'єктивне висвітлення подій, втім саме завдяки їм можна отримати цікаві деталі повсякденності комунара, взаємовідносин з місцевим населенням та органами державної влади.

По-новому на значення діяльності іммігрантських колективів дозволяють поглянути матеріали Державного архіву Російської Федерації, які зберігаються в фонді Постійної комісії РПО з врегулювання сільськогосподарської і промислової імміграції й рееміграції (Ф.Р-364). Завдяки їм спростовуються твердження дослідників радянської доби про вірцевість колективів. Один з членів Комісії РПО у своєму звіті про виконану роботу в 1924 р. зазначав: «Цілком культурних земельних комун знайдеться лише 10%, а інші опустились до рівня середняка-селянина і у такому випадку показового значення мати не можуть» [200, арк.40зв]. ЦБ ТТД у своєму листі до Комісії РПО: «Дане становище комун в Росії вказує на те, що без організованих в Америці додаткових груп ... наші комуни приречені на жалюгідне існування, а в більшості випадків на повну розруху» [199, арк.8]. В цій же справі віднайдено сенсаційну інформацію щодо щорічної субсидії Товариству технічної допомоги від Ради праці та оборони [199, арк.105, 112]. Незважаючи на неодноразові прохання, «Інструкцію по організації і відправці груп в СРСР»,

постанову Всесоюзної наради іммігрантських колективів в м. Харкові, якісний склад додаткових груп з кожним роком продовжував погіршуватись [197, арк.80]. З новим статутом ТТД, прийнятим на II з'їзді Товариства, та резолюцією з'їзду можна познайомитись в одній із справ фонду Постійної Комісії РПО [203, арк.103-107].

В Російському державному архіві економіки зосереджені матеріали з історії створення ТТД [220, арк.127]. Про непорозуміння між комуністичною партією Америки та Товариством технічної допомоги йдеться в одній із справ фонду комуністичної партії США (Ф.515) при Російському державному архіві суспільно-політичної історії [230, арк.7, 8]. Документи, зібрані під назвою «Матеріали про результати обстеження іммігрантських господарств уповноваженими Постійної комісії сільськогосподарської імміграції РПО» дають цінні для дослідника узагальнені відомості про становище американських колективів на 1923 р. Особливо чітко в актах обстеження визначені їх недоліки та змальовано реальну картину нерентабельності деяких господарств [214, арк.5-17].

Важливим першоджерелом для всебічного вивчення іммігрантських колективів є матеріали I Всесоюзної наради іммігрантських комун у м. Харкові (5-7 березня 1924 р.), скликані Постійною комісією РПО СРСР, стенограму якої вдалось віднайти у фонді Народного комісаріату землеробства РРФСР (Ф.478) при РДАЕ [216, арк.1-93]. Аналіз стенограми показав, що доповіді представників американських комун за своїм характером носили переважно оптимістичний характер (за винятком взаємовідносин з місцевими органами влади та навколишнім населенням) щодо виконання ними взятих на себе зобов'язань. Натомість, представники державно-партійного керівництва у своїх доповідях щодо підсумків і перспектив іноземних комун, були доволі стриманими. «Мені здається, що перебільшувати значення іммігрантських господарств неварто. Я не можу сказати, що досвід дозволяє говорити про показовість господарств...» – констатував у завершальній доповіді голова Комісії РПО В.А. Смольянінов [216, арк.76]. Урядова позиція ґрунтувалась на результатах обстеження іммігрантських колективів, проведеного напередодні з'їзду в 1924 р., практика яких демонструвала: «американські комуни поки що сприятливих результатів в сенсі впливу на оточуюче сільське господарство не дали» [216, арк.16]. Не оптимістичною була і доповідь

викладача агрокурсів НКЗ УСРР тов. Дамберга, який наголосив на екстенсивній організації іммігрантських господарств [216, арк.64].

Другу групу джерел складають документи вищих державних органів. Для чіткішого розуміння сутності еволюції курсу радянської влади у ставленні до іммігрантських сільськогосподарських колективів, напрямку та характеру його діяльності важливим є вивчення таких першоджерел, як-от: декретів, законів [241], постанов і резолюцій [252]. Особливої уваги потребують матеріали, які характеризують загальні спрямування внутрішньої і зовнішньої політики держави упродовж досліджуваного періоду [239; 241; 444].

Постанови ВЦВК, РНК і РПО СРСР і РРФСР, уряду УСРР визначали загальні принципи і порядок здійснення переселення колективів з-за кордону, регламентували їх права й обов'язки [237]. Спеціальними постановами уряду засновувались профільні державні органи, відкривались спеціальні заклади для розміщення іммігрантів.

Суттєве місце в джерельній базі дослідження іммігрантських колективів займають документи Комісії РПО, НКВС, НКФ, ВРНГ та НКЗ. Серед різновидів документів цих державних органів виділяється інформаційно насичений комплекс протоколів, які, фіксуючи повсякденну діяльність, в концентрованому вигляді відображають рух інформації в системі міжвідомчої взаємодії.

Третя група джерел являє собою статистичні документи. Матеріали цієї групи дають можливість простежити динаміку розвитку кількісно-якісного складу комун, їх прибутковість, господарські досягнення і виявити тенденції в сфері сільськогосподарського виробництва. Ряд документів, які містять інформацію про економічне становище України, представлені в опублікованих статистичних збірниках [240; 260]. Суттєвим недоліком статистичних документів являється їх розрізненість і частковість поданих даних, що затрудняє створення цілісної картини процесу становлення колективів.

Четверта група джерел представлена періодикою, яка включає як центральні, так і місцеві видання. Періодика – один із засобів масової інформації, який до середини ХХ ст. відігравав домінуючу роль. Найпоширеніша в 1920-ті роки форма преси – газети, які відображають різні сторони державної діяльності та суспільного життя.

Преса, будучи елементом суспільно-політичної системи, представляє собою яскравий продукт епохи, який несе на собі відбиток часу. Тому, задля адекватної оцінки даного виду джерела, потрібен аналіз умов його формування, розвитку в конкретний період часу і в конкретному суспільстві.

З центральних газет найбільш важливими для вивчення дисертаційної теми є «Правда» (орган ЦК ВКП(б), вона вважалась найпоширенішою та найвпливовішою газетою) та «Известия» (орган ВЦВК і ЦВК). Ці видання містять матеріали нормативного і планового характеру, розкривають тенденції економічного розвитку СРСР в цілому та його окремих регіонів зокрема. На сторінках газети «Правда» 16 листопада 1923 р. вийшла сенсаційна стаття А. Зорича під назвою «Як розорюються сільськогосподарські комуни», яка показала, наскільки державні вимоги України з питання притягнення кращих сил заокеанської української еміграції, забезпеченої американською технікою, розійшлися з дійсністю на місцях [312].

У 1922 р. В.І. Ленін радив щомісячно поміщати в газеті «Экономическая жизнь» статті про хід робіт колективів іммігрантів [451, с.25]. Тому не дивно, що дана газета детальніше і частіше всіх інших видань висвітлювала проблеми іноземної імміграції. З 8 жовтня по 15 листопада 1922 р. в ній опубліковано серію статей працівника виконкому Комінтерну А.В. Стоклицького (в 1920-1921 рр. брав безпосередню участь в організації прийому іммігрантів) під загальною назвою «Как работает иммиграция». Стаття є цікавим джерелом фактичних свідчень про приїзд до радянської країни іноземних працівників і перших результатів їх діяльності [353; 354; 355; 357].

Матеріали, що нас цікавили, в радянській періодиці першої половини 1920-х років публікувались доволі часто. Залучаючи газетні матеріали, варто пам'ятати, що радянська преса в 1920-ті роки існувала в умовах становлення партійної монополії контролю над засобами масової інформації, що означало їх залежність від партійно-радянських органів. Уряд вбачав у пресі активного агента колективної пропаганди, агітатора і організатора. Прикладом впливу партії та органів влади на висвітлення інформації на шпальтах газетних видань може слугувати матеріал, розміщений у «Радянській Волині» від 15 серпня 1926 року [313] та 10 травня 1928 року [314]. Порівнюючи подану у вищезазначених номерах газети інформацію відносно комуни

«1 травня», очевидно є разюча зміна настроїв щодо колективу. Те, що для комуни в 1926 р. було достоїнством, у 1928 р. перетворилось на недолік.

Основна спрямованість матеріалів газет в зазначений період – довести необхідність і перспективність імміграції, що в цілому можна розглядати як позитивну інформаційну кампанію.

Дослідження регіональних газет є необхідною умовою всебічного дослідження розвитку іммігрантських господарств, які мали загальнодержавне значення, а реалізовувались в конкретних регіональних умовах. Регіональні газети займали визначне місце в системі реалізації державної політики, в тому числі іммігрантської політики, оцінюючи її можливості. Місцева періодика представлена газетами: «Більшовик Полтавщини» (м. Полтава), «Радянська Волинь» (м. Житомир), «Зоря Полтавщини» (м. Полтава), «Херсонський комунар» (з 1 березня 1928 р. – «Наддніпрянська правда», м. Херсон), «Червоний гірник» (м. Кривий Ріг), «Червоний край» (м. Вінниця), «Червоний степ» (м. Одеса).

В розглянутих газетах розгорнуті статті з'явилися в 1921 р., коли питання імміграції в Україну широко обговорювалось в державних і партійних органах. Що стосується заголовків газетних матеріалів, то в них переважають наступні слова і словосполучення: «американці», «американські робочі», «іммігранти», «реемігранти». Ми розглядаємо матеріали, безпосередньо присвячені темі, що розглядається, а також ті, які містять інформацію, важливу для розуміння контексту подій (наприклад, матеріали про міжнародне становище).

Матеріали місцевих газет були спрямовані на розчулення читача, який повинен був виразити готовність прийняти іноземних робітників і тим самим сприяти їх успішній адаптації. Подібна пропаганда апелювала до почуттів і емоцій людей, а використані ідеологічні кліше набирали аксіомного характеру.

Значна частина газетних матеріалів представлена статтями, які містять факти і емоційно-оціночні коментарі. Статті 1921-1922 рр., спрямовані на роз'яснення причин і принципів імміграційної політики, висвітлюють приїзд та перші кроки діяльності американських комун. При цьому існуючі розходження думок серед керуючої еліти не знайшли відображення на шпальтах газет.

Інформаційні статті про іноземні колективи друкували журнали: «Колективіст», «Червоний клич», «Коопероване село», «Сільський господар».

Сільськогосподарська періодика другої половини 20-х – початку 30-х років ХХ ст. систематично вела пропаганду, загострюючи увагу на виробничому досвіді іммігрантських колективів. Журнал «Сільський господар», наприклад, постійно знайомив читачів з різними аспектами життя комун [372; 373]. Велику кількість документів про виробничу допомогу в 1960-1970-х роках опублікували журнали «Історичний архів» [486; 493] та «Український історичний журнал» [464; 467; 475; 476], публікації яких слугували основним джерелом для ряду робіт того часу. Названі видання містять важливий фактичний матеріал як про комуни в цілому, так і про їх окремі галузі господарства.

При роботі з періодичною пресою особлива увага приділялась встановленню достовірних даних. В результаті комплексного аналізу можна уявити ступінь актуальності питання, яка безпосередньо залежала від ступеня її державного значення, який визначався керівництвом країни. Крім того, комплексний аналіз дозволяє виявити не лише явну інформацію, що міститься у тексті, але і приховану, яка виражається у тому числі в наявності або відсутності матеріалів по темі. Виявляються певні відмінності у висвітленні проблеми. Оскільки на початку 1920-х рр. імміграція оцінювалась державними структурами як важливе явище в житті міжнародного пролетаріату і радянської Росії, то і в газетних матеріалах знаходила належне місце. В другій половині 1920-х рр. ця тема поступово зникає з шпальт газет, що відображало загальне зниження привабливості імміграції як джерела вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем.

Як вияв громадського інтересу до досліджуваної тематики, в 1990 р. вийшла стаття П. Кравчука під доволі гучною назвою «Зраджені надії» [307], в якій автор поставив собі за мету розповісти про долю українських реемігрантів для читачів, які народились в 1930-1940-х роках у Канаді, нічого не знали про канадців, які прагнули побудувати нове світле життя.

В 2002 р. з'явилась стаття Е.Н. Данилової [462], присвячена імміграційній політиці та створенню трудових комун з іммігрантів та реемігрантів в

більшовицькій державі. Таким чином, сільськогосподарська імміграція знову з'явилась у полі зору дослідників.

Загалом, можна виділити і п'яту групу джерел – спогади сучасників. В роботі використано ряд спогадів відомих працівників радянських державних органів – А.М. Анкіста [376], Н.П. Горбунова [386], Л.К. Мартенса [486]. Опубліковані спогади про В.І. Леніна А.М. Анкіста і Л.К. Мартенса являють собою мемуарні джерела. Автори названих спогадів не випадкові спостерігачі, а безпосередні учасники подій, державні діячі, які брали участь в розробці та реалізації на практиці принципів іммігрантської політики. Час виходу публікацій відобразився на змісті мемуарів: віра в солідарність міжнародного пролетаріату, особлива роль В.І. Леніна. В тексті присутні стереотипи, в яких яскраво висвітлена ідеологія. Мемуари присвячені діяльності В.І. Леніна, в контексті якої розглядається проблема імміграції.

А. Анкіст і Л. Мартенс виділили причини, які пояснювали інтерес радянського керівництва в особі В. Леніна до іммігрантської проблеми. Вони акцентують увагу на економічному боці питання і розглядають імміграцію як можливість підвищити рівень продуктивності господарств за рахунок використання нових технологій, залучення західного еталону трудової діяльності [376, с.14-15; 486, с.147]. Таке пояснення відповідало офіційній позиції, в основі якої лежали економічні аргументи на користь імміграції. Тим не менше, причини були різнобічні. В працях прослідковується абсолютизація діяльності В.І. Леніна, якого автори називають ініціатором розвитку імміграції. Реалії того часу були такими, що опубліковані спогади про В.І. Леніна не могли містити інших оцінок в умовах стандартизації характеристик його діяльності на державному рівні. Водночас, сучасники подій мали відчутну перевагу над дослідниками наступних десятиліть, адже могли користуватися поточними матеріалами. Незважаючи на те, що ці діячі знали «з середини» іммігрантську політику, їх оцінки носять поверховий характер, не відображають різні боки діяльності держави у даній сфері.

Серед джерел особистого походження цікавим, але небагатовисловним джерелом є особисте листування. Листи і записки В.І. Леніна секретарям ЦК партії, членам РНК і РПО, відповідальним діячам наркоматів, телеграми і нотатки демонструють

державну лінію голови уряду. 21 лютого 1921 р. В.І. Ленін, в записці Н.П. Горбунову, ставить питання про використання окремих груп американських робітників для участі у відновленні народного господарства країни [491, с.148]. До матеріалів цієї групи належать і опубліковані листи комунарів. Повідомлення окремих комунарів про їх життя та діяльність в Україні знайшли своє відображення на сторінках канадського часопису «Українські робітничі вісті», який виходив двічі на тиждень у Вінніпезі. Майже всі матеріали виходили в рубриці «Сторінка наших читачів» [325-328].

Листи комунарів до «Українських робітничих вістей» просякнуті духом піднесення і виправдання радянської влади, сповнені віри в благородні ідеали майбутнього соціалістичного життя. Втім, все це виявилось лише міражем, їхні сподівання і рожеві надії були жорстоко зражені сталінським режимом [332].

Значний об'єм інформації можна почерпнути з листування державних і партійних органів, що відображає широке коло питань управління іммігрантським процесом. Це обумовлено не лише різноманіттям функцій кореспондентів, але і функціональною спрямованістю листа: повідомлення, підтвердження, відношення, рекомендації, прохання, вимоги, завдання, запити і т.д. Листування з Комісією РПО та РНК відображає загальні принципи іммігрантської політики, з Наркомфіном – питання фінансування іммігрантського процесу, з ВРНГ – питання ринку праці і можливості використання іноземних робітників, з НКВС – питання візації і реєстрації іммігрантів, з НКЗ – різні питання імміграції. Мало місце і листування Комісії РПО з ТТД, яке звітувалось в листах про свою роботу з відбору і відправці мігрантів з США та Канади. Часто в листуванні існують посилання на різні документи. Таким чином, можна відзначити його вагоме значення в плані визначення напрямку пошуку джерел.

В цілому, робота з джерелами особистого походження показала, що в момент їх створення вони слугували різним цілям: інформування, комунікація, роздуми. Незалежно від цього, їм притаманна загальна властивість – суб'єктивність, яка потребує для встановлення достовірності джерела різнобічного підходу.

Таким чином, фонди центральних та обласних архівів містять цікавий пласт оригінальних за походженням та ємкісних за інформативністю джерел з історії

організації та діяльності інтернаціональних колективів у контексті їх взаємовідносин з більшовицькою владою, подекуди зберігаючи компрометуючі матеріали щодо останньої. В цілому, архівний матеріал, в сукупності з опублікованими матеріалами, дозволив виділити і проаналізувати комплекси джерел, які складають єдиний інформаційний простір для дослідження. У своїй сукупності вони проливають світло на ті сторони повсякденного життя колективів, які, в силу різних причин, замовчувались. Наукову достовірність результатів дослідження забезпечує неупереджений критичний аналіз використаних джерел, їх порівняння та синтез.

Отже, аналіз історіографії засвідчив відсутність в українській історичній науці комплексного дослідження іммігрантських сільгоспколективів. Ідеологічні установки щодо вивчення іммігрантської кампанії обмежували дослідницькі можливості. Початковим моментом для всіх радянських авторів було марксистсько-ленінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм. Слід відзначити й вузькість матеріалу, обумовлену відсутністю тенденції до розширення проблематики. До переліку заборонених тем радянської історіографії входили наступні: скарги іноземців на побутові умови і виробничі проблеми СРСР, пов'язані з примусом до прийняття радянського громадянства, з висланням і репресіями 1930-х рр. Причиною нерозробленості багатьох сюжетів досліджуваної тематики є не лише обмеженість джерельної бази й ідеологічні межі, а, значною мірою, і недостатня методологічна озброєність істориків перед багаточисельністю і масштабністю завдань, які виникали в процесі дослідження. Їх вирішення упирається в необхідність системного вивчення масових джерел радянського періоду, одночасної обробки декількох масивів свідчень по матеріалах фондів регіональних і державних архівів України. Джерельна база є достатньо репрезентативною та достовірною. Її застосування дозволяє у повному обсязі вирішити поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

Політико-економічні передумови іммігрантського руху у підрадянську Україну на початку 1920-х років

2.1. Історичні обставини та зовнішньополітичні чинники трудової сільськогосподарської імміграції

Після завершення громадянської війни перед радянським урядом постало питання відновлення економіки і, перш за все, сільського господарства, яке було паралізоване не лише внаслідок семирічної війни, спочатку світової, а тоді громадянської (як це висвітлювалось в радянській історіографії 1920-их років), а й пов'язане з спробами державної партії зруйнувати ринковий механізм. Наполегливі спроби більшовиків у 1918-1920 рр. побудувати безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки. Кінець 1920 – початок 1921 років ознаменувались кризовим станом сільського господарства України: загальна площа посівів складала 16721 тис. дес. проти 19641,2 тис. дес. в 1909-1913 рр. [408, с.8]. Катастрофічна посуха 1921 р. вкрай погіршила ситуацію, завдавши значного удару по і так стагнаційному становищі сільського господарства, спричинивши голод, який охопив величезну територію Поволжя, Приуралля, півдня України та Криму. Об'єктивно, окрім традиційного тлумачення причин, голод, вируючий на території з населенням до 40 мільйонів чоловік, мав своєю першоосновою відверто антигуманну аграрну політику більшовиків з її жорстокою продрозкладкою. Тягар такої політики Україна відчула вже у 1919–1920 рр., коли держава за допомогою продовольчих загонів і регулярних військових формувань викачала з неї 82 млн. пудів зерна. Підґрунтям для вчинення даних дій слугувала постанова політбюро ЦК від 19 вересня 1920 року, якою визначався розмір продподатку і помольного збору для України у 57 млн. пудів хліба [91, арк.20]. Зрештою, це призвело до різкого скорочення посівних площ, падіння обсягу сільськогосподарського виробництва, до селянських повстань і заворушень в армії, які набрали особливо широкого розмаху наприкінці 1920-го – навесні 1921-го років [473, с.137].

Про кризовий стан в галузі сільського господарства свідчило різке падіння врожайності та зменшення валових зборів зерна. Україна, яка до Першої світової

війни давала понад 1 мільярд пудів хліба, в 1921 році, за даними Наркомпроду УСРР, зібрала 430,5 млн. пудів [487, с.39], а в охоплених посухою губерніях замість одержуваних раніше 450 млн. було зібрано менше 39 млн. пудів [423, с.10], що не могло забезпечити навіть прожитковий мінімум. На гірше змінилась і структура селянських посівів, погіршилось забезпечення селянських господарств реманентом, в стані занепаду перебувало селянське тваринництво. Якщо на 1916 р. в Україні нараховувалось 5730 тис. коней, то на початок 1921 р. – 4337 тис. голів [251, с.186-187]. Відбувався спад основних економічних показників. На зиму 1920-1921 рр. вся продукція радянської промисловості складала приблизно 14% від довоєнного рівня, а продукція сільського господарства – 55%, що свідчило про екстенсивний розвиток економіки радянської Росії, а разом з нею й України [389, с.204]. До того ж, економічні складнощі поглиблювались серйозними політичними труднощами.

Новий період історії розпочався в березні 1921 р., коли X з'їзд РКП(б) дозволив селянам використовувати залишки продукції в місцевому товарному обороті. З поступовим переходом від політики воєнного комунізму до непу, економічні міркування почали відігравати домінуючу роль у політичних питаннях [405, с.264]. Незважаючи на «революційність» рішення, потрібен був час для оцінки дієвості такого заходу та його практичного втілення у життя, яке на теренах України розтягнулось до літа 1922 р. [473, с.138]. Реалії ж голоду вимагали негайних дій та допомоги, адже, попри зростання масштабів голоду в степових губерніях України, центральний уряд до червня 1922 р. продовжував викачувати з неї продовольчі ресурси для російського Поволжя.

30 липня 1921 р. міжнародна організація комуністів – Комінтерн звернулася до робітників всіх країн із закликом надати братерську допомогу голодуючим [397, с.29]. З аналогічним закликом 2 серпня 1921 р. звернувся і В. Ленін: «Радянська республіка робітників і селян чекає цієї допомоги від трудящих, від промислових робітників і дрібних землеробів...» [418, с.463]. Міжнародна громадськість відгукнулася на офіційні звернення: різноманітні міжнародні організації розпочали кампанії допомоги. Переконані у вкрай необхідній допомозі «першій соціалістичній державі», західноєвропейські робітники охоче підтримали рух солідарності.

Вже влітку 1921 р. в окремих державах почали виникати комітети допомоги. Так, наприклад, у Торонто утворився Національний комітет з проведення кампанії на допомогу голодуючим Росії, який, після низки об'єднань з іншими комітетами допомоги, сформувався як організація «Канадські друзі Радянської Росії» [413, с.31].

Після звернення В. Леніна до світового пролетаріату, з метою налагодження цілеспрямованої підтримки голодуючих Росії, забезпечення чіткого керівництва й координації дій багаточисленних організацій допомоги, з ініціативи та сприяння Комінтерну 12 серпня 1921 р. було закладено підґрунтя створенню спеціальної організації пролетарської солідарності – Міжнародного комітету робітничої допомоги голодуючим Росії. Керуючим органом Міжнародної робітничої допомоги став Центральний комітет, до складу якого увійшло 44 чол. [429, с.50]. Головою комітету була обрана діячка німецького і міжнародного робітничого руху Клара Цеткін. Окрім неї, керівниками Мідробдопу були Віллі Мюнценберг та Франческо Мізіано [499, с.91].

Діяльність нового руху координувалась і здійснювалась через «Закордонний комітет для організації міжнародної допомоги голодуючим Радянської Росії», створений 12 серпня 1921 р. у Берліні. Через місяць після створення Закордонного комітету, 12 вересня 1921 р., відбулась Перша міжнародна конференція представників національних комітетів Міжробдопу в Берліні. Конференція, фактично, заклала основи міжнародної робітничої допомоги, надання якої безпосередньо Україні, з боку центральних органів влади, зустрічало різноманітні перепони з метою зосередження допомоги виключно у напрямку більшовицької Росії [473, с.139]. Безпристрасна статистика свідчить, що Україна була визнана голодуючою в грудні 1921 р. всупереч щомісячно стрімко зростаючій кількості голодуючих. Так, якщо в березні 1921 р. в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській та Одеській губерніях голодувало 3 млн. 248 тис. 880 чол. то в червні їх кількість зросла до 4 млн. 103 тис. 757 чол. [67, арк.1].

Довгий час Міжробдоп теж не був допущений надавати допомогу голодуючим України, його вантажі відправлялись виключно у РРФСР [509]. Свою діяльність у цьому напрямі Міжробдопу вдалось розпочати з серпня 1922 р., коли він доставив в Україну 20 тис. пудів гороху і борошна, зібраних французькими комуністами.

Незабаром вони надіслали ще 24 тис. пудів рису та какао. Від італійців прибув з продовольчим вантажем пароплав «Амількаде» [488, с.79]. В березні 1923 р. даною організацією видано 97710 пайків та 67770 пайків у квітні. Всього з початку своєї діяльності Міжробдоп видав 382980 пайків [67, арк.16зв].

Загалом, Міжробдопу в 1921 – 1922 рр. вдалось зібрати 5 млн. дол. і відіслати голодуючим Росії 100 вагонів з продовольством, медикаментами, одягом, тракторами, сільськогосподарськими машинами, 2,5 млн. пудів насіння й т.п. [499, с.96]. Особливо широкого розмаху новий рух набрав у Німеччині, де на кінець травня 1922 р. робітники зібрали до фонду голодуючих 1082150 золотих рублів [389, с.228]. Тоді ж вони організували збір інструментів для радянської Росії. За декілька днів їм вдалось зібрати та відправити інструментів на 18 млн. марок [389, с.231]. Це лише поодинокі приклади, якими ми обмежимося всилу дотичності до нашої проблематики, наданої допомоги, які яскраво демонструють масштаби поширення ідеї інтерпретації СРСР як прообразу майбутньої «світової держави», оплоту «світової революції».

Зосередження уваги закордонних благодійних організацій на допомозі виключно більшовицькій державі мало своїм підґрунтям чітко вибудовану вищим радянським керівництвом лінію на ігнорування, приховування фактів та визнання голоду в Україні. Світова громадськість, таким чином, була позбавлена правдивої інформації всилу того, що про голод в Україні тривалий час заборонялось повідомляти в пресі. Лише 16 січня 1922 р. Політбюро КП(б)У нарешті дозволило посилати кореспондентів у голодні місця та друкувати повідомлення про голод [510].

Безпосереднє завдання Міжробдопу спочатку обмежувалось наданням допомоги голодуючим. Коли голод вдалось подолати, кампанія Міжробдопу спрямувала свою діяльність у новому напрямку – подолання наслідків голоду. Виходячи з новаційного курсу, Міжробдоп розгорнув кампанію виробничо-технічної допомоги більшовицькій Росії. Центр тяжіння роботи комітетів допомоги перемістився на збір засобів для купівлі і доставки до Росії промислового обладнання і сільськогосподарських машин, що було проголошено резолюцією II загальної Міжнародної конференції допомоги голодуючим в Берліні (грудень 1921 р.) [232, арк.35].

Третя Міжнародна конференція Міжробдопу (5-11 липня 1922 р.) акцентувала увагу на неможливості повної ліквідації загрози голоду без своєчасної допомоги у відновленні й розвитку економіки. Конференція визначила в якості безпосереднього завдання Міжробдопу збір коштів і відправку до Росії інструментів, машин і матеріалів, а також направлення груп спеціалістів для сприяння у відновленні сільського господарства і, таким чином, заклала підґрунтя нового етапу допомоги [429, с.67-68]. Розширеному комітету було доручено на кошти, зібрані міжнародними робітниками, створити в більшовицькій Росії взірцеві підприємства і господарства [422, с.264].

Однією з перших на підтримку ідеї нового руху відгукнулася німецька організація «Фюрзорге-Ферайн», яка планувала на кошти, отримані у формі займу, закупити машини і разом з ними відправляти вже організованих в групи робітників задля ведення господарства. Діяльність робітничої допомоги планувалось здійснити, головним чином, в Америці [92, арк.82].

Офіційною організацією, в якій розроблялись конкретні проекти з надання економічної допомоги радянській Росії, в тому числі й створення сільськогосподарських товариств, виступало засноване 28 липня 1922 р. Міжробдопом у Берліні Торгово-промислове акціонерне товариство Міжнародної робочої допомоги радянській Росії, Центральне російське відділення якого («Ауфбау») на початку жовтня 1922 р. було створено в Москві [429, с.70]. Завдання, прописані в статуті товариства, повністю відповідали наміченим на третій Міжнародній конференції. Організаційна програма Міжробдопу розглядала створення сільськогосподарських товариств як засіб досягнення двох цілей: проведення обробки і засіву полів у найгостріший період голоду з метою скорочення до мінімуму нестачі харчових продуктів у наступний після голоду рік та боротьбу з загальними наслідками голоду [430, с.6-7].

Паралельно Міжробдопом проводились попередні переговори з В. Мюнценбергом й іншими діячами робітничої допомоги з приводу розвитку даного напрямку допомоги й в Україні. Конструктивних результатів у цьому контексті досягнути не вдалось, натомість отриманих обіцянок було недостатньо задля втілення проекту в життя та досягнення певних результатів. Міжробдоп

потребував термінового отримання точних вказівок від Наркомзему і Допголу та інформації стосовно земельних ділянок, які планувалось здавати подібним артілям [92, арк.82зв]. Незважаючи на масштабність проекту, в кінцевому результаті організованих виключно по лінії Міжробдопу сільськогосподарських комун на території України організовано не було. Всі вони концентрувались в Росії, переважна більшість з яких – в західних областях та на Уралі [429, с.82-86]. Міжробдоп лише посприяв у відновленні й забезпеченні сировиною двом зруйнованим заводам у Криму та обмежився організацією дитбудинків [422, с.265].

Таким чином, перший період діяльності Міжробдопу пройшов під знаком допомоги голодуючим. Під час неврожаю і посухи 1921 р. міжнародна громадськість надала значну допомогу голодуючим України. Коли піковий поріг голоду було подолано, Міжнародний робітничий комітет допомоги продовжив свою роботу у новому руслі, яка ознаменувалась наданням господарської та виробничої допомоги. Особливо велике значення набирали форми технічної допомоги для якнайшвидшого відновлення господарства. Так, наприклад, по лінії Міжнародної робітничої допомоги в липні 1922 р. спеціально для України (в м. Одесу) надійшов пароплав з 1200 тоннами борошна, рису і консервів [92, арк.82]. Для відновлення сільського господарства України було направлено 40 тис. доларів та 20 тракторів. Крім того, до квітня 1923 р. Міжробдоп та інші організації допомоги завезли в Україну 150 тис. кіс, 2800 борін, 1000 плугів, 500 бункерів, 428 жаток, 400 віялок, 1335 коней, 600 корів, більш 150 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень і 40 бібліотек з сільськогосподарською літературою [425, с.243].

Керманіч радянського уряду В. Ленін, стежачи за новою формою економічної допомоги, 2 грудня 1922 р. звернувся до ЦК Міжробдопу з листом, в якому підбив підсумки і намітив чергові завдання діяльності Міжробдопу: «... в даний час потрібно ... відновити сильно постраждале внаслідок голоду сільське господарство і промисловість...» [420, с.301-302]. Особливий наголос робився на тому, що різноманітні форми допомоги сприятимуть економічному відновленню країни. Розвиваючи ідею виробничо-господарської допомоги, IV конгрес Комінтерну пішов ще далі. На одному із засідань конгресу було заслухано доповідь про діяльність Міжробдопу. 5 грудня 1922 р. конгрес прийняв спеціальне рішення «Про

пролетарську допомогу Радянській Росії». В ньому підкреслювалась необхідність мобілізувати всю сільськогосподарську допомогу світового пролетаріату задля надання радянській Росії невідкладної і реальної підтримки у справі відновлення народного господарства шляхом широкого розгортання господарської допомоги [383, с.173]. Рішення IV конгресу Комінтерну заклало основи економічно-господарської допомоги закордонних працівників більшовицькій Росії: «окрім політичної міці, мобілізувати також і всю господарську міць світового пролетаріату задля підтримки Радянської Росії» [246, с.327]. При цьому зазначалось: «... масове переселення закордонних робітників до Росії при існуючому становищі російського економічного життя означає не підтримку, а обтяження роботи з відтворення Росії й у жодному разі не повинно заохочуватись. При переселенні іноземних робітників у Росію слід обмежуватися окремими фахівцями» [246, с.328]. Створювалась двояка ситуація, при якій уряд був ніби і не проти притоку іноземних фахівців, власне до чого закликали рішення IV конгресу, а з іншого – побоювався їх масового притоку. Застереження IV конгресу Комінтерну дещо скоротило потік заяв про переселення до СРСР, але і при цьому кількість бажаючих виїхати була доволі високою.

Фактично, програма надання виробничої допомоги радянській Росії була висунута ще на I конгресі Комінтерну (березень 1919 р.) у зверненні «До робітників усіх країн» [437, с.218]. Практична реалізація цієї програми почалась з 1920-го року, коли до Росії почали прибувати перші іноземні групи кваліфікованих промислових спеціалістів. Важливішого значення цей різновид закордонної допомоги почав набувати з початком відновлення народного господарства більшовицької держави.

Ідея виробничої допомоги безпосередньо сільському господарству радянської України зародилась у вихідців з України, які на той час проживали на території США та Канади. Невипадково в США у травні 1919 р. виникло і незабаром переросло у масштабну організацію американського робітничого класу Товариство технічної допомоги радянській Росії, яке мало свої відділення в багатьох містах США. З перших днів створення Товариство ставило своїм завданням сприяння відновленню народного господарства країни [433, с.92].

Активну позицію в економічній допомозі Україні займала канадська громада українців з високим рівнем самоорганізації – Стіваришення український робітничий

дім, третій з'їзд якої (2-6 лютого 1922 р.) підкреслив важливість організації українських фермерів у СУРД. Програма четвертого з'їзду Товаришення (15-18 січня 1923 р.) включала новаційне питання технічної допомоги радянській Україні. З огляду на поширення руху за виїзд до радянської України в Канаді, з'їзд СУРД прийняв постанову про утворення Центрального комітету технічної допомоги радянській Україні [414, с.150]. Проте вже через 11 місяців (на листопад 1924 р.) офіційна позиція Товаришення кардинально змінилась. Два з останніх річних (за 1924 р.) з'їзди Товаришення український робітничий дім, а також конференції УСРП прийшли до рішення стримання виїзду в Україну [4, арк.12]. Очевидно, пертурбація була спричинена поверненням до Канади зневірених і економічно знищених вже колишніх комунарів.

Незважаючи на те, що на кінець 1923 р. заклики до переселення в Україну стихли, сама думка залишилась. В цей період, в середовищі української секції Робітничої партії Канади існувала ідея організації кооперативних спілок, які могли б брати концесії на землю. Втім, ідея не набула подальшого розвитку через брак коштів задля проведення агітаційної кампанії і для організації цих спілок [4, арк.12].

Форми допомоги нужденному народу були різноманітними. Передові американські робітники прагнули своєю працею й зібраними коштами допомогти відновленню і розвитку господарства радянських республік. На хвилі піднесення робітничої допомоги в США розпочинається масштабний рух за виїзд працівників до більшовицької Росії та України. Рух на підтримку республіки робітників і селян розпочався ще в роки громадянської війни в деяких країнах Західної Європи. Нерідко на мітингах солідарності робітники оголошували своє бажання переїхати до країни рад й будувати нове життя. Особливо багато бажаючих було у Німеччині, де на початку 1920-х років лютувала економічна криза. Дещо інший за характером потік потенційних переселенців йшов з Америки, у якому, на перших етапах руху, активну участь брали не американці, а емігранти з України та Росії, які не змогли вписатись в американські умови життя. Поступово ідея кампанії переселення поширилась і серед корінних американців. До російських емігрантів у США приєднались американські робітники, й прагнення переселення до радянської Росії набрало характеру масового руху за надання посильної виробничої допомоги.

Радянська історіографія, торкаючись причин імміграційної хвилі, непохитно розглядала їх з точки зору ідеологічних мотивів, як «акт пролетарської солідарності з робітниками і селянами країни рад» [423, с.237]. В цілому, причини підвищених імміграційних настроїв в середовищі американських робітників на початку 1920-х років крилися не лише у прагненні міжнародного пролетаріату надати виробничу допомогу більшовицькій державі. Звісно, певна частина іммігрантів та реемігрантів поділяла соціально-демократичні ідеї й мала непереборне бажання брати участь у будівництві першої пролетарської держави [462, с.6]. В 20-ті роки ХХ ст., коли імміграційна хвиля торкнулась України, в періодичній пресі почали з'являтися замітки стосовно мотивів, які керували переселенцями. Прикметно, що на перший план висувалось щире бажання допомогти радянській державі: «Комуна («Ехо» - авт.) не прагне до матеріального зиску, а винятково зацікавлена допомогою радянській Росії» [68, арк.8] та «Ми, сини Великої пролетарської республіки, що пережили роки російської революції у важкій еміграції, взяли на себе справу допомоги розореному господарству країни, виконаємо її повністю, яких би витрат і зусиль воно б нам не коштувало ...» (*Мигаєвські комунари. – авт.*) [68, арк.6]. Через десятки років стане зрозумілим, що їхні сподівання не справдилися, а тоді, напевне, переважна їх більшість вірила в соціалізм, який повинен був, за їхніми переконаннями, принести жадану свободу й незалежність [479, с.202].

Це була лише одна з багатьох причин підвищеного імміграційного та рееміграційного руху в 1920-ті роки. До цього слід додати ще одну вагому причину, яка, безумовно, спонукала вихідців з України та Росії повернутись на батьківщину – це промислово-економічна криза, що мала місце в Америці наприкінці 1920 р. Цей факт визнавався у середовищі тогочасних фахівців. Наприклад, у звіті Постійної комісії з промислової імміграції та рееміграції Ради Праці та Оборони [493, с.66]. В умовах кризи відбулось зростання кількості безробітних: з 2,1 млн. до 4,9 млн., частка безробітних в загальній кількості робітничої сили США за той же період зросла з 5,2 до 11,7%. Паралельно скорочувався середньорічний заробіток (з 1407 до 1233 дол.) [406, с.19]. Криза перевиробництва в промисловості переплелась з глибокою аграрною кризою. Несприятливі внутрішньо-економічні умови, підсилені використанням праці українців переважно в якості дешевої некваліфікованої

робочої сили, як правило, в галузях тяжкої промисловості: гірничодобувній, металургійній, автомобільній, машинобудівній, викликали у емігрантів бажання реемігрувати [378, с.92]. На фоні кризової ситуації в США дещо в кращій економічній ситуації виглядала радянська Росія в зв'язку з її переходом до непу. До речі, криза мала місце не лише в Америці, вона поширилась і відбилась на всіх державах. Так, в Польщі, в перші 5 місяців 1922 р., інфляція збільшилась приблизно на 20%, курс долара – на 40%, подорожчання – на 30% [360].

Неварто залишати поза увагою, як одну з причин, розвинуту на той час солідарність трудівників в обстоюванні своїх соціальних і національних прав, боротьбі проти експлуатації, здирництва, злиднів, за гідне людське існування. Між тим, існували люди індиферентні до політики, які, керуючись особистими мотивами, прагнули до повернення. Деякі сподівались на можливість отримати власний земельний наділ. Перелічені причини були домінуючими, хоч деякі дослідники до них відносять почуття причетності до долі українського народу та досить поширений тоді революційний романтизм мас, переконання в можливості за небагато короткий строк побудувати соціалізм, як царство праці, свободи і соціальної справедливості [483, с.58].

Отже, революційна ейфорія і переважання емоцій над здоровим глуздом, віра частини закордонних робітників в реальність лозунгів революції про передачу народу землі і створення суспільства загальної рівності були стимулом переселення особливо для економічно нужденних. Незважаючи на доволі різноманітні причини та мотиви імміграційних настроїв, слід визнати, що економічний фактор відігравав у них суттєву роль.

Загалом, задля всебічного дослідження мотивів імміграції, варто виходити з їх поділу на внутрішні і зовнішні. При розгляді внутрішніх причин (відновлення господарства, розвиток виробничих сил, засоби виробництва, досвід робітників, кваліфікація) враховується економічний фактор, який відігравав не останню роль в імміграційній політиці, орієнтованій на залучення іноземних працівників. Тогочасні радянські засоби масової інформації були сповнені сподівань, що приплив іноземних працівників стане суттєвим внеском у розвиток економіки держави. Зовнішня мотивація проявлялась, очевидно, протистоянням капіталістичного Заходу

і радянської Росії на користь останньої (криза капіталізму, праця на благо «робітничої республіки», прагнення підтримати революцію та взяти участь у будівництві суспільства майбутнього).

Таким чином, американська трудова сільськогосподарська імміграція та рееміграція, які набули свого поширення з 1922 року, мали своїм передвісником виробничу кампанію допомоги, висунуту I конгресом Комінтерну. На першому етапі допомога надходила по лінії боротьби з голодом й носила переважно матеріальний характер. Другий етап характеризується організацією та наданням трудової допомоги. Мережа національних комітетів Міжробдопу, керуючись піднесеним настроєм відданих та симпатизуючих комуністичним ідеям робітників, мобілізувала бажаючих допомогти власними силами. Найбільший потік допомоги саме Україні надійшов з США, де проживала найбільш самосвідома й найконсолідованіша українська діаспора. Спонукаючі мотиви рееміграції мали в своїй основі різноманітні підґрунтя, коливаючись від ідейно-політичних, закінчуючи наївно-романтичними. Об'єднанням, яке займалась організаційним оформленням ентузіастів, стало Товариство технічної допомоги радянській Росії.

2.2. Створення та діяльність Товариства технічної допомоги радянській Росії

На початок 1920-х років Росія в цілому, та Україна зокрема, знаходились в складному соціально-економічному становищі, для поліпшення якого необхідні були якісно нові зміни. В цей час в США та Канаді розгортається широкомасштабний рух за виїзд до України з метою сприяння підняттю агрокультури за рахунок власної праці, коштів і сільськогосподарського устаткування. Це був рух за повернення на батьківщину, до «держави пролетаріату», вихідців з Росії та України, які вимушені були виїхати до Америки внаслідок політичних переслідувань або незадовільних умов існування наприкінці XIX – на початку XX століть (Додаток А). Періодом найвищого рівня еміграції з Росії є 1911-1914 рр., коли до США прибуло 868 тис. чол. [378, с.31].

Дізнавшись про поширення реемігрантських тенденцій, В. Ленін вважав необхідним використати цей рух з метою господарського відновлення країни. Стосовно використання в сільському господарстві іммігрантів він «... неодноразово порушував питання про насадження у нас, по можливості в кожному повіті, великої кількості сільськогосподарських комун, обладнаних по останньому слову американської техніки, які повинні слугувати прикладом культурного ведення господарства для відсталого російського селянства» – згадував у своїх спогадах Л. Мартенс [486, с.149].

Відсутність дипломатичних відносин між СРСР та США робила повернення в 1920-ті роки на батьківщину доволі проблематичним і складним завданням. Влада США зробила майже неможливим виїзд російських громадян, не видаючи документи, необхідні для отримання квитків [452, с.26]. Щоб просити дозвіл на отримання візи, необхідно було переїхати до однієї з країн, яка визнавала радянський уряд і прожити на її території не менше шести місяців [462, с.7]. Тому реемігранти шукали компромісних варіантів повернення і розв'язували питання виїзду до СРСР через пролетарські організації допомоги. Ці організації направляли групи робітників у підрадянські республіки. Певна кількість осіб зверталась безпосередньо до радянського уряду. Велику роботу у цьому напрямі проводило

ТТД. Більшість мали про Товариство уявлення як про організацію, через яку за 30 центів можна виїхати до Росії [221, 10зв].

Перше ТТДРР виникло в травні 1919 р. у Нью-Йорку при активному сприянні представника більшовицької Росії Л.К. Мартенса (з 2 січня 1919 р. очолював не визнану урядом США радянську місію) на ініціативній зустрічі 30 іммігрантів. Секретарем було обрано Б.В. Лосева. Вибір на Людвіга Карловича Мартенса, в минулому соратника В. Леніна, впав саме тому, що з 1916 р. він знаходився в політичній еміграції в США, мав широкі зв'язки в ділових колах й намагався активно лобіювати розвиток торгівлі з Росією. З 1919 р. він очолив Російське інформаційне бюро в Нью-Йорку, головним завданням якого було поширення інформації, яка надходила з радянської Росії [441, с.42].

Кожне місто, маючи ініціативну групу в 10 чол., могло створити власний відділ ТТД [203, арк.103-107]. Базою для створення цих товариств, у більшості випадків, слугували руські прогресивні клуби, що існували в місцях зосередження російських емігрантів з 1913 по 1914 рр. [425, с.198]. Незабаром такі товариства з'явилися у багатьох містах США і Канади: Бостоні, Детройті, Філадельфії, Чикаго, Сан-Франциско. Через віддаленість від Росії, більшість товариств не розвивалась належним чином [59, 12зв]. На 1921 р. кількість організованих у такі товариства членів в Америці доходила до 10 тис. [352]. Товариства технічної допомоги ставили своїм завданням сприяти відновленню підприємств і сільського господарства радянської країни шляхом відрядження груп кваліфікованих працівників. Відділи несли відповідальність за рекомендованих ними членів, відправлених до СРСР.

Структура Товариства схематично була зображена Б.В. Лосевим у листі до Л.К.Мартенса 1 серпня 1919 р. Всіх членів Товариства було поділено на вісім груп за сферою діяльності. Кожна група мала свого секретаря, екзаменаційну та освітню комісії. На чолі Товариства залишався виконавчий комітет, керуючий загальними справами товариства, а також технічна комісія [452, с.29].

Перший час свого існування Товариству не вдавалось розгорнути свою діяльність у повному обсязі через несформованість відповідного взаємодіючого органу на території більшовицької Росії. Активну діяльність воно розпочало лише з середини 1921 р., коли Рада Праці та Оборони постановила організувати при Вищій Раді

народного господарства Відділ промислової імміграції і доручила цьому відділу використовувати для промислової імміграції ТТД. Тільки після приїзду тов. Орлова з інструкціями від Народного комісаріату праці, які він передав на початку травня 1921 р., в загальних рисах було визначено вектор діяльності [221, арк.3]. Очевидно, до травня 1921 р. діяльність ТТД в різних регіонах США була все ж епізодичною. Практична діяльність вичерпувалась деякими спробами наладити систему навчання й організувати більш-менш об'єднані виробничі колективи.

1919 року в Америці почалась реєстрація кваліфікованих робітників, які бажали виїхати до Росії та України. Загалом, було зареєстровано більше 25 тис. чол. [455, с.102], але не всі з них мали досвід ведення сільського господарства (Додаток Б).

Небажання уряду США встановлювати тісні відносини з Росією мало яскравий прояв у нападі 12 червня 1919 р. на приміщення бюро Л. Мартенса американської поліції, який супроводжувався обшуком та вилученням документів [452, с.25]. Комплекс подібних дій змусив більшовицький уряд ліквідувати місію і відкликати свого представника. В січні 1921 р. Л.К. Мартенс залишив США. Зв'язок ЦБ ТТД з радянською Росією після його від'їзду й до жовтня 1922 р. підтримувався переважно через представника ВРНГ в США А.А. Геллера.

Тим не менш, розпочата Л.К. Мартенсом справа продовжувала розширювати свої кордони. 2-4 липня 1921 р. у Нью-Йорку проходив I з'їзд Товариств технічної допомоги радянській Росії, де відбулось об'єднання 11 місцевих організацій міст США і Канади в єдине ТТДРР [455, с.107]. Кожна місцева організація могла послати на з'їзд по одному делегату і, зверх того, ще по делегату від кожних 50 членів свого товариства. Таким чином, на з'їзді 32 делегати представляли більше 1 тис. членів організацій 11 міст [452, с.31]. З'їзд прийняв статут товариства, який регламентував всю діяльність ТТД, і вирішив посилати технічні загони до радянської Росії [490, с.103]. Про технічну допомогу, спеціально спрямовану в Україну, мова не йшла. Для керівництва діяльністю Товариства було обрано Центральне бюро. Членом товариства міг стати кожний, хто мав технічну спеціальність, визнавав радянський уряд, відмовлявся від виступів проти радянської влади і погоджувався присвятити свої знання і працю «на влаштування Росії на комуністичних началах» [397, с.41]. У вересні 1921 р. ТТД увійшло до новоствореного безпартійного Американського

федеративного комітету допомоги голодуючим [449, с.108]. Фактично, від I з'їзду ТТД пішов відлік історії цього товариства, оскільки два попередніх роки пішли на підготовчу роботу.

Збоку здавалось, що ТТД функціонувало як незалежна, добровільна організація, яка поставила собі за мету надати необхідну технічну допомогу першій у світі соціалістичній державі. Насправді, ТТД існувало за сприяння з боку Москви і знаходилося під впливом Компартії США. Вся його діяльність залежала від контактів з більшовицькою державою і партійними структурами [452, с.33]. Воно приймало до свого складу якщо не переконаних комуністів, то фанатично відданих осіб комуністичним ідеям, які дійсно вірили у можливість існування суспільства рівності в більшовицькій державі (Додаток В). Склад Центрального бюро ТТД стовідсотково був комуністичним [230, арк.7]. Ідеологія комуністичної партії Америки в даній справі була доволі тонкою. При допомозі ТТД вона планувала тримати під своїм впливом та контролем безпартійну частину товариства, використовуючи останнє для агітації і пропаганди серед його членів і через них комуністичних ідей.

Головне завдання Товариства, визначене з'їздом, полягало в: реєстрації й організації в Америці промислових і технічних робітників, які бажали відправитись до радянської Росії; сприянні технічній підготовці цих працівників; організації шкіл для підготовки необхідних спеціалістів; збиранні наукової і технічної літератури з сільського господарства і промисловості в США; забезпеченні працівників необхідними інструментами й засобами виробництва [425, с.199]. Продуктивність товариства залежала від ступеня поінформованості щодо планів та вимог більшовицького уряду. Прес-бюро американського і канадського товариства технічної допомоги радянській Росії на сторінках газети «Voice of Labor» від 10 березня 1922 р. розмістило інформацію стосовно завдань Товариства, схвалених статутом організації з метою ознайомлення зацікавлених осіб з планами і пропагандою завдань Товариства [235, с.182-184].

З'їзд направив до Москви телеграму, якою заявив про готовність товариства приступити до організації технічних загонів для відправки до Росії. Більшовицький уряд абсолютно не був проти такого виду допомоги. Незабаром до Америки

прийшла відповідна телеграма за підписом В. Леніна. При цьому, в середовищі членів РПО панувала неоднотайність поглядів з приводу надсилання тексту телеграми, частина з яких, представники Народного комісаріату іноземних справ і Наркомпраці, виступали проти [221, арк.6]. Вони побоювались, що телеграма могла бути розтлумачена як санкція товариству від радянського уряду. В паперах НКІС РРФСР знайдено лист НКІС до РПО. В ньому йде мова про те, що в РПО, очевидно, склалось хибне уявлення про товариства технічної допомоги: «Це – не американські товариства, а емігрантські організації, утворені вихідцями з Росії при сприянні т. Мартенса». Далі йшлося про відсутність фактів допомоги товариствами, натомість вказувалось на їх занепад, боротьбу за владу і внутрішні негаразди. Лист резюмував: «Посилка телеграми ... виставила б нас в Америці на посміховисько, НКІС виступає проти відправлення телеграми» [452, с.35].

Зокрема, сам В. Ленін висловлював думку про доцільність використання їхніх симпатій для економічного відродження країни. Він був «за» при умові, що реемігранти будуть привозити з собою продукти харчування та одяг на 2 роки і свої засоби праці [475, с.75]. Л. Мартенс, у службовому повідомленні В. Леніну, пропонував викреслити слова «на два роки», оскільки, виходячи із завантаженості транспорту, на 1 робітника доводилось би ввозити не менше 1 тонни лише одного продовольства [221, арк.4]. Разом з тим, всі ці умови відповідали нормам радянських законів. В 1920 р. їх сформулював В. Ленін для потенційних переселенців з західноєвропейських країн [451, с.38-43]. Ці вимоги мали принципове ідеологічне значення. Вони не лише попереджали про потенційно тяжке існування на території України та Росії, але й сприяли очищенню руху солідарності від «випадкових та політично нестійких елементів». Український уряд теж не заперечував проти переселення окремих комун у випадках, коли ніякої державної допомоги останні не потребували [90, арк.92зв].

З свого боку, радянський уряд не приховував складнощів, характерних на даному етапі для країни в цілому, попереджав потенційних іммігрантів, що вони повинні усвідомлювати їх і бути готовими до труднощів. Центральне бюро ТТД в листі, надісланому своїм відділам у США і Канаді, попереджало, що «в СРСР немає ще молочних рік та кисільних берегів», що країна «чекає того відданого їй працівника,

який, незважаючи на всі злигодні й труднощі, зможе використати для спільного добра її багатства» [483, с.62]. 16 березня 1920 р. по радіо було передано спеціальне звернення за кордон до всіх робітників, які прагнули переселитись до «пролетарської» держави. В радіозверненні, поряд з схваленням солідарності закордонних працівників, мова йшла про тяжкий стан економіки і труднощі, з якими їм доведеться зіткнутись [425, с.190]. Після другого радіозвернення керівництво більшовицької держави вимагав, щоб кожна делегація від закордонних робітників, яка приїжджала до СРСР, обов'язково давала розписку про ознайомлення зі змістом цих радіопередач [498, с.207]. Такими повідомленнями влада намагалася обмежити приплив до держави ідеологічно непідготовлених членів та прагнула зняти з себе відповідальність перед особами, які, після приїзду до країни і фактичного зіткнення з реальністю, неодмінно б розчарувались.

Принципово новим у другому зверненні було визначення жорсткого правила – створення для переселенців умов життя ідентичних місцевому населенню, тобто без будь-яких привілеїв. Їх виконання повинно було гарантуватись підпискою зобов'язанням кожного переселенця, яку перед від'їздом давали члени майбутніх комун. Розписка мала такий вигляд: «Я, що нижче підписався, цілком усвідомлюю всі труднощі, які переживає Радянська Росія через семирічну війну, блокаду й голод, і цим заявляю, що після приїзду до Росії буду займатись своїм ремеслом або професією у своїй групі ..., що везу із собою достатню кількість засобів (кошти, інструменти, машини, продовольство й одяг), щоб забезпечити своє існування (і своїх рідних) не менш ніж на рік. Також заявляю, що я цілком здоровий і працездатний, що підтверджую власноручним підписом» [493, с.55]. Таким чином, робилась спроба уникнути в майбутньому можливих конфліктів і безпідставних претензій з боку реемігрантів. Втім, навіть даючи розписку, потенційні іммігранти недостатньо замислювались над тими словами, які доносились до них з приводу тяжкого становища держави. Вони керувались принципом: «поїду та й побачу» [333].

Задля максимально якісного відбору бажаючих переселитись, вимоги до членів колективів постійно посилювались. 22 вересня 1921 р. В.І. Ленін написав проект зобов'язання робітників, які приїжджали з Америки до Росії та України, в якому

йшлося не лише про очікувані їх труднощі, а й про колективну відповідальність за приїзд до радянської країни людей, здатних і готових свідомо й самовіддано терпіти нестатки [425, с.195].

Однією з умов, висунутих більшовицьким урядом до формування колективів, була необхідність попереднього відправлення до радянської Росії спеціальних делегацій. Делегати (представники сільськогосподарських комун), перш ніж викликати основну групу для приїзду, разом з прикріпленим до них уповноваженим провідником повинні були підібрати господарство, попередньо його оглянути й, у разі визначення земельної ділянки, владнати всі організаційні проблеми підписанням договору в Москві. До подібних дій закликав В. Ленін і 1921 р. у листівці з I з'їздом ТТДРР [421, с.89]. Траплялись випадки, коли делегати зупиняли свій вибір на господарствах, які належали іншим організаціям, спонтанне виселення яких тягло за собою економічні збитки для останніх. В таких ситуаціях Наркомземом питання вирішувалось не на користь місцевих організацій. Таких випадків було 4 [2, арк.3].

З поступовим згортанням іммігрантської кампанії та більш ретельним підбором колективів, значно зросли і вимоги до делегатів. Якщо в перші роки делегатам достатньо було пред'явити завірене ТТДРР посвідчення, то, відповідно до інструкції з організації й відправленні іммігрантських і реемігрантських сільськогосподарських колективів, які бажали переселитись до СРСР від 15 травня 1926 р., делегати, прибуваючи до Комісії РПО, в обов'язковому порядку повинні були надати вже 4 документи [250, с.314]. При відсутності пакету документів Комісія ні в які переговори про переселення колективу не вступала.

Для стимулювання діяльності та активізації процесу переселення Л.К. Мартенс запропонував В.І. Леніну написати листа вдячності Товариству. Дотримуючись поради, керманіч більшовицької держави 20 жовтня 1922 р. написав ТТД листа, в якому визнав найбільш видатні господарства зразковими [421, с.219]. Вдало здійснений тактовний дипломатичний хід надав Товариству необхідну мотивацію та заохотив до посилення інноваційного руху.

Поступово ТТД розгорнуло активну діяльність і поширило її на Австралію, Нову Зеландію і Південну Америку [234, арк.23]. Для популяризації своїх завдань, а також

для активної пропаганди руху, ТТД почало видавати щомісячний двомовний «Вісник Товариства технічної допомоги радянській Росії» (до II з'їзду Товариства за 22 місяці вийшло 17 номерів), а після II з'їзду почав виходити «Бюлетень ТТД СРСР» (до 1 січня 1924 р. вийшло 26 номерів). Якщо оголошення у «Віснику» приносили прибуток Товариству до 500 дол. на місяць, то, через заміну «Вісника» на «Бюлетень» при «Новому світі», прибуток поступав до каси «Нового світу», а ЦБ витратило 140 дол. на місяць на утримання людини, яка займалась випуском «Бюлетеня» [195, арк.2]. До того ж, нове видавництво не могло обслуговувати потреби ТТД через незначне поширення переважно серед партійців.

На сторінках нового журналу друкувались статті й матеріали, які підтверджували необхідність надання економічної допомоги. В грудні 1921 р. Центральне бюро Товариства виступило із закликом «Їдемо до Росії», в якому закликала американських працівників організувати промислові і сільськогосподарські кооперативи для надання радянській країні допомоги у відновленні сільського господарства [425, с.191]. «Приймайте енергійну участь, – говорилося в циркулярі Центрального бюро Товариства своїм місцевим відділенням, – в титанічній боротьбі радянських республік за краще майбутнє... Пам'ятайте лише наступні дві умови, необхідні для організації гарної комуні. Перше. Потрібні досвідчені, знаючі добре сільськогосподарську справу, свідомі, стримані, стійкі, виносливі, вірні СРСР люди. Друге. Потрібен капітал для облаштування комун» [493, с.62].

Вже восени 1922 р. ТТД діяло в 75 містах США і Канади із загальною кількістю членів близько 6500 чол., які регулярно сплачували мінімальні членські внески: вступний (50 центів) та щомісячний (25 центів) [455, с.108]. «Пай» кожного члена групи, який відправлявся до більшовицької держави, складався не лише з грошових сум, а й включав вартість машин і реманенту, приналежних колективу. За даними дослідниці Г.Я. Тарле, в другій половині 1922 р. на долю одного члена колективу припадало в середньому 600-700 дол., а в 1923-1924 рр. загальний розмір усіх грошових внесків, пов'язаних з переселенням, в середньому досяг 900-1000 дол. [452, с.36]. До таких висновків про зростання «паю» підводить і таблиця «Розмір пайових внесків іммігрантів» (Додаток Д). Кошти, внесені членами комун перед від'їздом, часто були зароблені тяжкою багаторічною працею. Так, колишній член

комуни «Червоний прапор», подаючи позов до суду про повернення внеску, відмітив, що 1200 доларів заробляв протягом 10 років [46, арк.304].

Гроші, які Товариство отримувало у вигляді внесків, використовувались на придбання необхідних машин і реманенту, сплати проїзду і відправки членів до комун. Фактично, вільних коштів у Товариства не залишалось [25, арк.6]. Таким чином, дефіцит у бюджеті ТТД на 1 липня 1924 р. склав 4588 дол. 16 ц., що у переводі на рублі – 8901 крб. 03 коп. [202, арк.3-6]. Більш того, маловідомим залишався факт щорічної грошової допомоги Радою праці та оборони Товариству. Так, 24 вересня 1924 р. постановою РПО було відпущено ТТД, у вигляді допомоги для ведення його організаційної роботи, 9225 крб. 67 коп. 25 травня 1926 р. Комісія РПО клопотала перед РПО про чергову грошову допомогу в вигляді субсидії в 10082 крб. 92 коп. [199, арк.105].

Однією з причин фінансової кризи ТТД можна вважати допущений прорахунок нового складу ЦБ Товариства в пункті зменшення щомісячних членських внесків з 65 до 25 центів [195, арк.2]. Членські внески складали основу регулярних прибутків ТТД, які покривали значну частину його витрат. Ще одним джерелом прибутку Товариства були позики коштів у пароплавних товариств. Сплата боргу виплачувалась фіксованою кількістю пасажирів, яких відправляли через цю компанію. Нове ЦБ не мало такої можливості, оскільки Комісія РПО з свого боку укладала договори з Росфлотом і Доброфлотом [195, арк.47].

Товариства організували іммігрантські сільськогосподарські комуни та артїлі, стежили за складом колективів. Центральне бюро ТТДРР в Нью-Йорку допомагало комунам і артїлям закупувати сільськогосподарські машини й реманент, видавало колективам, які виїжджали в Радянський Союз, рекомендаційні листи, що їх потім іммігранти пред'являли Постійній комісії РПО з сільськогосподарської імміграції при Раднаркомі СРСР. На підставі цих листів Комісія РПО видавала комунарам посвідчення для пред'явлення на місцях органам радянської влади. Перед від'їздом чимало потенційних іммігрантів навчалися у платних школах, спеціально для них організованих ТТД. Профшколи поділялись на 2 типи: технічні й школи підготовки суспільних працівників. Тут колективісти опановували рільництво, тваринництво, сільськогосподарську техніку й будівництво [475, с.76]. Наприклад, у Чикаго діяли

автомобільна, тракторна й електротехнічна школи, в Пітсбурзі – механічна майстерня, у Східній Вірджинії – школа для шахтарів [420, с.538]. В центральному відділі Товариства у Нью-Йорку функціонувала школа «Російський інститут технологій», де курс навчання був розрахований на три місяці [231, арк.6]. Комунари, які проходили навчання, мали значно вищий агротехнічний рівень знань, ніж пересічний селянин України. Тому спроби радянського уряду пояснити досягнення вищих показників врожайності за рахунок спільного ведення господарства у більшості комун не відповідали дійсності.

За даними звіту Постійної комісії РПО СРСР по сільськогосподарській і промисловій імміграції, з 25 жовтня 1922 р. по 1 серпня 1925 р. з США до СРСР прибуло і самостійно працювало 14 сільськогосподарських колективів. З них на 1 листопада 1922 р. в підрадянську Україну прибуло 6 комун [490, с.103]. За даними, поданими М. Рибинським та Г. Тарле у спільній статті, на 1924 р. в радянській країні працювало 17 іммігрантських комун і артілей, у тому числі 10 комун на Київщині, Одещині та Катеринославщині [493, с.74-75]. Та не потрібно забувати, що ця цифра не є остаточною, оскільки це лише дані Комісії РПО. Існували деякі колективи, які не потрапили до звіту Комісії РПО, бо приїхали до країни ще до створення Комісії. Прикладом таких колективів на території України можуть слугувати: комуна «1 травня» на Житомирщині, американська трудова сільськогосподарська артіль ім. Скрипника, община незалежних канадських духоборів на Катеринославщині та комуна «Червоний рільник» («Красный пахарь») на Київщині. Загалом, на 1924 р. на території України нараховувалось не менше 14 іммігрантських колективів.

Іммігрантські сільськогосподарські комуни, формуючись в США, приймали статут, який визначав їхню організаційну структуру і в той же час переслідував ціль – відмежувати ці комуни від проникнення небажаних елементів. У зв'язку з відсутністю в Америці офіційного радянського дипломатичного представництва, значна кількість колишніх російських вихідців, не маючи можливості повернутись до СРСР, вирішували приєднатись до комун з єдиним корисливим наміром – отримати дозвіл на в'їзд до СРСР, провезти з собою безмитно й по пільговому залізничному тарифу своє майно, а після прибуття на місце – вийти зі складу

комуни. Незважаючи на обережність ТТДРР, яка виявлялась при організації комун, до їх складу все ж таки потрапляли такі особи. Наприклад, відіслані ТТД 6 грудня 1922 р. два члени до комуни «Новий світ» (Роман Жук і Стефан Ткачук), взявши з собою машини і 1300 дол. готівкою, так і не з'явилися до комуни [231, арк.25]. З метою обмеження подібної тенденції, передбачалось включення до статуту комун особливого пункту про неповернення членам, які вибували після приїзду до СРСР, їх пайового внеску, за винятком власного майна [46, арк.262].

Всупереч поширеному переконанню щодо дебютного розгляду питання про надання технічної допомоги безпосередньо радянській Україні, на IV з'їзді СУРД (15-18 січня 1923 р.) вперше про нього заговорили в січні 1922 р. Етнічні українці на неофіційному рівні підняли питання про створення окремого товариства для надання технічної допомоги Україні. Поки це питання в Америці проходило у порядку дискусії, відповідальні емігранти звернулись до уповноваженого УСРР у справах рееміграції в Німеччині В. Ауссема з метою дізнатись думку останнього з цього приводу. У випадку бажаної діяльності такої організації просили подати перелік найбільш доцільних спеціалістів для України і надати негайні вказівки з цього питання [92, арк.6]. Вечірнє засідання українського представництва в Німеччині 5 червня 1922 р., за участю голови раднаркому УСРР Х. Раковського та уповноваженого УСРР в Німеччині В. Ауссема, постановило санкціонувати діяльність згаданого Товариства як робітничої організації Америки для допомоги голодуючим України. Решту питань, пов'язаних із заявою Товариства, передали на розгляд Раднаркому України [92, арк.31], який, власне, без згоди згори не міг прийняти жодного рішення з окресленого питання.

Необхідність створення окремого Товариства технічної допомоги підрадянській Україні була продиктована свідомою українською громадою в еміграції, яка, усвідомлюючи значення діяльності комун для відновлення сільського господарства, прагнула підняти на вищий щабель розвитку саме українське стагнаційне господарство. Активну участь у цій діяльності брало «Стоваришення український робітничий дім» в Канаді, яке вбачало своє завдання в тому, щоб «подавати технічну допомогу Радянській Україні висиланням сільськогосподарської техніки, а також... рекомендувати людей, які бажали виїхати на Радянську Україну, щоб

своїми кваліфікаціями допомогти відбудувати зруйноване війною господарство» [423, с.46]. Незначна кількість іммігрантських комун, розташованих на території України, в порівнянні з їх чисельністю на території більшовицької Росії, не задовольняла українців в еміграції. Проте такий стан справ цілком влаштував вище урядове керівництво яке, навпаки, непокоїли заявки про створення ТТДРУ. Так, член ЦК Друзів радянської Росії, член ТТДРР і уповноважений обох організацій в Росії тов. Райхель 4 червня 1922 р. сформулював певні висновки і побажання у листі до секретаріату ЦКП(б)У стосовно ТТДРУ: «З питання технічної допомоги проінструктувати Українську Секцію КП (опозицію) не дробити сили, а працювати через Товариство технічної допомоги радянській Росії США і Канади, яке своєю діяльністю довело відсутність будь-якої тенденційності по відношенню до будь-якої республіки, що входять до РРФСР» [92, арк.114]. Очевидно, понад усе тов. Райхеля непокоїло бажання створення ТТДРУ.

Ініціатива створення окремого Товариства технічної допомоги радянській Україні не викликала ентузіазму в більшовицького керівництва, адже розходилась із централістичною тенденцією, спрямованою на створення єдиної комуністичної держави. На IV з'їзді СУРД Матвій Попович доповідав про успішне проведення кампанії створення фондів для допомоги голодуючим Поволжя та України. На цьому ж з'їзді, за вищевикладених умов, було ухвалено рішення про створення Комітету технічної допомоги радянській Україні, що мав на меті здійснення таких завдань: експорт техніки та сільськогосподарських знарядь, організацію технічно освічених груп з кваліфікованих робітників. ЦК КТДРУ отримав повноваження звернутися до Центрального Бюро Товариства технічної допомоги радянській Росії в Нью-Йорку, щоб останнє визнало КТДРУ в Канаді своєю секцією. Так, в Канаді в 1923 р. за ініціативою IV з'їзду прогресивної організації «Стоваришення український робітничий дім» було створено Центральний комітет Товариства технічної допомоги радянській Україні [425, с.202]. Проте це Товариство проіснувало недовго. В червні 1924 р. його було ліквідовано [476, с.112-116].

Особливу роль у долі ТТД зіграв IV конгрес Комінтерну через доволі неочікуване тлумачення американською компартією його рішень. IV конгрес Комінтерну підтвердив недоцільність масового переселення і наголосив на

необхідності детального індивідуального відбору потрібних радянському господарству спеціалістів [246, с.327-328]. В грудні 1922 – січні 1923 р. керівники ЦК КПА, з посиланням на згадану тезу, виступили у пресі зі статтями, де доводилось, що організована рееміграція взагалі небажана для радянської Росії [231, арк.4]. Конфлікт між ЦК КПА і ТТД зайшов настільки далеко, що 22 лютого 1923 р. секретаріат ЦК КПА ультимативно запропонував ЦБ ТТД ввести у свій склад 9 представників компартії, а у пресу повідомив про реорганізацію ЦБ ТТД, яке ніби виявилось непрацездатним [452, с.39].

На початку 1923 р. відбулась реорганізація Центрального бюро ТТД. В лютому було проведено перевибори керуючого органу. До складу нового ЦБ, на чолі з генеральним секретарем Робітничої партії Америки Ч. Рутенбергом, увійшли представники нелегальної Комуністичної партії і легальної Робітничої партії. Товариство розпочало працю в тіснішому контакті з КП Америки всупереч самій ідеї організації ТТД як незалежної організації, працюючої в контакті з партією. Протиріччя стали помітними вже з перших кроків діяльності нового ЦБ. Всі розпорядження і повідомлення Комісії РПО направлялись в партію на перегляд і схвалення й лише після цього передавались в ЦБ ніби для обговорення [195, арк.4]. Таким чином, авторитет Комісії був зведений до нуля.

В червні 1923 р. відбувся II з'їзд Товариства технічної допомоги. На з'їзді прийняли новий статут Товариства і резолюцію, спрямовані на подальше вдосконалення його діяльності. Відповідно до нового статуту, вступ в члени Товариства ускладнювався необхідністю рекомендації двох членів Товариства, які мали членство більше трьох місяців. Прийом членів без рекомендацій вирішувався Виконавчим комітетом Товариства [203, арк.107]. До того ж, відповідно до п.6 правом вирішального голосу користувались «гарно сплачуючі члени». Товариство змінило назву з Товариства технічної допомоги радянській Росії на Товариство технічної допомоги США і Канади Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Поступово в діяльності ТТД основне місце зайняла клопітка, втім, необхідна праця із забезпечення діяльності працюючих в Україні та Росії колективів. Зв'язок між Товариством та колективами, після їхнього розташування в Україні, продовжував підтримуватись у двосторонньому порядку. Врегулювавши

організаційні питання, переважна більшість комун потребувала поповнення свого трудового складу новими іммігрантами, а машинного парку – сільськогосподарськими «новинками», яких на території Америки було вдосталь. Спеціальні циркуляри Товариства зобов'язували комун регулярно звітувати ЦБ про хід польових робіт, розвиток тваринництва та інших галузей господарства, про роботу майстерень, клубів, взаємозв'язок з місцевими мешканцями [496, с.292]. До прикладу, коммуна «Новий світ» наприкінці 1924 р. відправила до Центрального бюро Товариства технічної допомоги свій лист-звіт, де повідомлялось про об'єми проведених робіт й відзначались потреби комун в кваліфікованих спеціалістах та високосортному насінні. До листа додавався перелік необхідного технічного обладнання [46, арк.365]. Деякі комун були незадоволені діяльністю Товариства в плані несвоєчасного виконання останнім їхніх замовлень [54, арк.162]. Можна припустити, що подібні звіти до ТТД надсилала більшість іммігрантських комун. Володіючи інформацією про необхідний професійний склад комун, знаючи потреби кожного колективу в матеріально-технічному обладнанні, полегшувалась діяльність Товариства, й зводився до мінімуму приїзд непотрібних груп комунарів. Таким чином, поступово комплектування та оснащення від'їжджаючих груп набувало більш планового й організованого характеру. Ці групи вже складались з кваліфікованих спеціалістів, оснащених необхідними засобами виробництва і запасом продовольства, що дозволяло їм, по прибуттю до України, дійсно надавати допомогу у відновленні народного господарства.

Все це уможлиблювалось за рахунок того, що Товариство продовжувало отримувати внески своїх членів, співчуваючих розпочатій ТТД справі. Неоднозначні за своїм змістом листи комунарів до своєї громади в Америці й Канаді завдавали певного удару по іміджу більшовицької Росії. Даний факт констатувався у повідомленні до Комісії РПО секретарем ЦБ ТТД Я.Н. Голосом в серпні 1924 р.: «Листи деяких комунарів іноді укрій ускладнюють нашу роботу по організації додаткових груп... іноді роблячи її майже неможливою». У цьому контексті, з метою фільтрації інформаційного змісту листів та контролю за листуванням, вказувалось на необхідність пересилання листів через Комісію РПО і Центральне бюро ТТД [195, арк.240].

За наполяганням радянської сторони, Товариство діяло у тісному зв'язку з більшовицьким урядом, вело з ним листування, регулярно інформувало про всі свої заходи. Центральне бюро періодично надсилало до ВРНГ, а потім до Постійної комісії РПО детальні звіти, узгоджувало з радянським урядом строки виїзду груп та місця їхнього призначення. Втім, певна неузгодженість праці ТТД з потребами радянського народного господарства, яке лише починало відновлюватись, все ж таки мала місце і призводила до створення таких колективів, у яких на той момент не було необхідності, або до створення нестійких, які не встигнувши організуватись, вже розпадались. Показовим у цьому відношенні є створення іммігрантської комуні «Герольд» в Америці, делегатам якої 30 травня 1924 р. на засіданні колегії Наркомзему було виділено радгосп «Червона дача». Приїхавши з доповіддю до Америки, делегати постали перед фактом розпаду колективу [46, арк.254].

В березні 1924 р. на нараді іммігрантських комун було вирішено надсилати до американського Центрального бюро видання Наркомзему з питань колективізації сільського господарства. Виходячи з цього, Постійна комісія просила НКЗ направляти до неї всі матеріали з даного питання з метою їх подальшої пересилки в Центральне бюро. Наголошувалось, що особливо цінними були б матеріали-свідчення про досягнення комун в СРСР, оскільки розміщення цієї інформації в американській періодиці не лише сприяло б роботі Центрального бюро, а ще й надало можливість «нашим товаришам в Америці розширити справу агітації на користь СРСР» [46, арк.175].

Із зупиненням іммігрантської кампанії поступово згорталась і діяльність Товариства. Станом на березень 1926 р. на рахунку 10 українських комун в касі бюро лежало лише 8192 дол. 95 ц. [215, арк.113]. В другій половині 1927 р. ТТД розіслало усім комунам листи, якими повідомляло про зупинення своєї діяльності. При цьому, зобов'язувалось виконати всі замовлення комун, які надійшли до нього, і закрити рахунки. Товариство відправило свою останню групу у складі 7 сімей бразильців до комуні «ІІІ Комінтерн», кожна з яких внесла по 500 дол. [25, арк.23а].

Отже, Товариство технічної допомоги виступало основним офіційним каналом, через який йшов потік сільськогосподарської імміграції та рееміграції в Україну. Створення ТТДРР вписувалось у межі комуністичної політики уряду, адже саме на

початку 1920-х років радянська держава знаходилась в тяжкому економічному становищі, її уряд шукав нових шляхів відновлення і підняття виробничого рівня як у промисловості, так і у сільському господарстві. Рух в США та Канаді за повернення на батьківщину «російських американців» вміло використав комуністичний режим у власних цілях. Спеціально створене для організації переселенської хвилі, Товариство технічної допомоги радянській Росії займалось організацією, оснащенням, навчанням, відправленням бажаючих до більшовицької країни, воно знаходилось в тісній співпраці з нелегальною Комуністичною партією Америки та радянською владою. Втім, на перешкоді активній діяльності Товариства стояли обмеження, висунуті урядом радянської країни до іммігрантських колективів. Очевидно, що в умовах залежності переселенського руху від партійних структур, можливості налагодження зв'язків між Товариством та радянським урядом повинні були узгоджуватись з пріоритетами комуністичного режиму. Проект організації 200 землеробських іммігрантських колективів на території більшовицької Росії так і не був реалізований. Значна доля провини у його нездійсненності, безперечно, належить радянському уряду, який так і не зміг забезпечити ритмічності роботи між ТТД та владними структурами з переселення.

2.3. Політика більшовицького уряду в сфері легалізації іммігрантського руху

Ідея створення зразкових господарств була розроблена ще В.І. Леніним у його аграрній програмі, яка орієнтувалась на соціалістичні шляхи відновлення сільського господарства, де головна роль відводилась державним господарствам [419, с.120-121]. На базі великих поміщицьких маєтків В. Ленін пропонував створювати крупні, технічно забезпечені колективні державні господарства. Вказівки про необхідність організації в землеробстві великих державних господарств знайшли своє втілення в перших земельних законах радянського уряду. Так, в прийнятому 14 лютого 1919 р. ВЦВКом РРФСР «Положенні про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» визначалось головне завдання організації радянських господарств, яке полягало в культурній показовості, зразковості господарств, приклад яких повинен був би стимулювати залучення навколишнього селянства до соціалістичних форм ведення господарства [374, с.420]. На доцільності утворення сільськогосподарських колективів наголошувалось на II конгресі Комінтерну [246, с.136]. Особливий акцент на колективні форми господарства, як центри показового господарства, було зроблено в резолюції Першого з'їзду Комітету незаможних селян із земельного питання [252, с.2]. Досвід створення державних радянських господарств був використаний і в Україні [489, с.70].

План В. Леніна передбачав поступове, але неухильне втілення основ колективізму як в галузі збуту, так і в галузі виробництва сільськогосподарських продуктів. Цей план було покладено в основу всієї діяльності комуністичної партії з соціалістичного перетворення сільського господарства. Зважаючи на те, що в той час не було умов для масового кооперування процесів виробництва на селі, для широкого розвитку виробничої сільськогосподарської кооперації, завдання організувати селянина не тільки як споживача, але і як виробника, було доволі важливим та складним. Першочергове значення для зміцнення колгоспів мало посилення їх зв'язку з сільськогосподарською кооперацією, яка обслуговувала колективи в організаційному та господарському відношеннях. Втім, на початок 20-х років ситуація дещо змінилась, і країна не могла організувати такі товариства [462, с.6]. Одним з можливих шляхів створення подібних господарств, на думку влади,

могла стати трудова імміграція та рееміграція. Поставлені владою цьому рухові завдання були масштабними – переорганізувати всі селянські господарства на взірець іммігрантських комун. У цьому контексті комуни мали позитивно доповнити нечисленні й переважно невдалі спроби створення різних форм виробничого кооперування в аграрному секторі, що здійснювалось малозабезпеченим селянством без належної матеріально-технічної бази та агрономічної консультації.

Перші кампанії допомоги, засвідчивши високий рівень ентузіазму прокомуністично налаштованої частини робітників західної Європи, та інформація про бажання закордонних працівників приїхати до країни рад у своїй сукупності наштотували керівництво більшовицької держави на припущення про можливість їх групового використання. Вже у лютому 1921 р. В. Ленін висловлював думку про необхідність залучення окремих груп американських робітників до роботи у відновленні сільського господарства, а дещо пізніше, у листі до представника радянської Росії в США Л. Мартенса, сформулював основні принципи найбільш доцільного використання американських робітників в інтересах якомога швидшого відновлення народного господарства [421, с.88-89]. Ці принципи лягли в основу підписаної В. Леніним постанови РПО від 22 червня 1921 р., про яку йтиметься дещо пізніше. Вище радянське керівництво прогнозувало за 1 рік приплив тисячі переселенців, які, за підрахунками, повинні були привезти 50 млн. дол. [226, арк.107].

Необхідність законодавчого врегулювання іммігрантської хвилі була викликана стрімким збільшенням кількості прибуваючих з-за кордону колишніх вихідців з України та Росії. Сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів провокували рееміграційні настрої американізованих українців, які вирушили до радянської держави стихійно, без будь-якої підготовки і навіть без дозволу радянського уряду. Потік реемігрантів виявився доволі інтенсивним. На листопад 1920 р. до Москви з Америки прибуло близько 2 тис. працівників та близько тисячі чоловік знаходились у дорозі. Також були наявні відомості про готовність не менше 10 тис. чол. до виїзду [425, с.192]. До 20 січня 1921 р. в Москві було прийнято 1361, а в Петрограді – 926 американських працівників. У доповідній записці на ім'я В. Леніна говорилось:

«Реємігранти прибувають групами в 100-150 чоловік, жінок, дітей – незначний процент. Всі досконало одягнуті, забезпечені теплими речами... Деякі привозять з собою інструменти і технічні посібники. Більшість привозять грошові суми розміром в сотні і тисячі доларів» [451, с.66]. Таким чином, радянська влада могла сподіватись, що в її розпорядженні опиняться сотні й тисячі кваліфікованих спеціалістів, які сприяли б утвердженню нового ладу й володіли готівковими коштами.

Заявок на переселення до України, у порівнянні з заявками на переселення до самої Росії, було не так багато. Географія країн обмежувалась США, Канадою, Бразилією, Німеччиною та Болгарією. Фактично, в Україну прибули групи іммігрантів, які протягом останніх 5 років проживали в США та Канаді (Додаток Е). Багато іммігрантів Північної і Південної Америки на територію України прибували через балтійські порти, Любаву, Себеж, Одесу, у більшості випадків без будь-якої реєстрації.

З 1922 р. по березень 1924 р. в СРСР переселилось офіційних сільськогосподарських іммігрантів через відділ промислової імміграції ВРНГ – 277 чол. та через Комісію РПО – 1075 чол. [194, арк.7]. Відстежити точну кількість групових заяв до Комісії вбачається неможливим через те, що з серпня 1925 р. вівся облік лише тих груп, які фактично в'їхали [200, арк.92]. Так, за 4 місяці 1925 р. (лютий-травень) на територію України у вже існуючі іммігрантські комуни в'їхало 57 осіб [198, арк.158, 171, 249].

Переселенська кампанія з-за океану співпала з планами більшовицького уряду. В 1919 р. у радянських державних установах, в Вищій раді народного господарства і Наркомземі розроблялась програма використання західноєвропейських працівників у сільському господарстві та на промисловості. Перший документ з цієї проблематики було прийнято Раднаркомом РРФСР 7 серпня 1919 р. [452, с.45]. Ці рішення Раднаркому стали основою при виробленні політичної лінії стосовно реєміграції з Америки.

Водночас, незважаючи на розробку ідеї використання іноземної праці та прийняття відповідного документу, на 1920-1921 роки більшовицька Росія була абсолютно не підготовленою до прийому хвилі реємігрантів, тому намагалась

стримати її. Вище радянське керівництво не залишилось осторонь виниклої проблеми. Лише за три літні місяці 1920 р. на засіданнях РНК шість разів розглядались питання, пов'язані з переселенням іноземних робітників. В результаті, В. Ленін доручив різним відомствам і, в першу чергу, Наркомату праці, розробити практичні форми використання іноземних робітників у народному господарстві [498, с.207].

У цій площині масове переселення закордонних працівників до радянської Росії мало тіньові сторони. Країна ще не відновилась після наслідків війни, населення відчувало матеріальні труднощі, нестатки, в країні нараховувалась велика кількість безробітних. На жовтень 1923 р. кількість безробітних України коливалась у межах 123750 чол. Найбільш постраждалими від безробіття були пункти: Одеса – 24950 чол., Миколаїв – 13592 чол., Катеринослав – 4181 чол. [94, арк.15]. В цих умовах необхідно було строго регулювати приплив закордонних працівників до країни. Четвертий конгрес Комінтерну звернув на цей факт серйозну увагу [246, с.328]. Керуючись рішенням Комінтерну, закордонні компартії проводили відповідну роботу з тим, щоб скоротити і впорядкувати переселення.

Виключно тяжке економічне становище радянської країни в початковий період відновлення народного господарства диктувало необхідність особливо детального відбору для в'їзду дійсно корисних груп. Справа організації трудової імміграції безпосередньо торкнулась всіх зацікавлених державних установ і внесла у їх роботу міжурядовий розбрат. Спершу передбачалось, що даною справою займатиметься Вища рада народного господарства і Наркомзем, але вже в червні 1920 р. Наркомпраці створив власну структуру, яка повинна була займатись питаннями прийому та розміщення іммігрантів. Буквально через декілька днів, 29 червня 1920 р., РНК постановила утворити при Наркомпраці міжвідомчу державну комісію для подальшого ведення справ щодо іноземної імміграції. Наркомпраці зайнявся визначенням реальної потреби радянського народного господарства в іноземній робочій силі. Складались списки особливо дефіцитних спеціальностей, з'ясовувались можливості забезпечення приїжджих роботою, житлом, харчуванням [498, с.207]. Подібна практика внесла свої корективи у початково передбачені Наркомпраці масштаби використання закордонних працівників. Виявилась

невідповідність між прагненням іноземних робітників приїхати до СРСР і реальними можливостями використання їх праці. Здавалось би, компроміс було знайдено коли планувалось, що ВРНГ, Наркомзем і Наркомпраці продовжуватимуть займатись імміграцією, але при цьому враховуватимуть думку Наркомату іноземних справ. Більш того, оскільки в справі імміграції не можна було обійтись без Наркомату фінансів та Наркомату шляхів сполучення, довелось долучити й їх. З липня 1921 р. регулюванням в'їзду, прийомом і облаштуванням на новому місці колективів закордонних працівників займався підвідділ Промислової імміграції ВРНГ, а з осені 1922 р. (25 жовтня 1922 р. – фактична організація Комісії РПО; 1 серпня 1925 р. – дата постанови РПО про організацію постійної комісії) по лютий 1927 р. – Постійна Комісія РПО з врегулювання сільськогосподарської і промислової імміграції.

В руслі законодавчого врегулювання іммігрантського питання підлягала вирішенню й справа, пов'язана з утриманням прибуваючих іммігрантів та реемігрантів до їхнього остаточного розселення. 1 березня 1921 р. на засіданні РНК розглядалось питання впорядкування прийому реемігрантів. Прийняте рішення зводилось до передачі всієї технічної роботи з організації прийому і розміщенню робітників, які приїхали з Америки, до Наркомвнусправ. Водночас, пропонувалось створити спеціальні прийомно-пропускні пункти (емігрантські будинки), які б стали базами збору, формування і розподілу прибуваючих колективів. На засіданні мова також йшла про можливість надання Наркомпраці новоприбулим американським робітникам, за бажанням останніх, двомісячної відпустки для влаштування своїх господарств і сімейних справ. Планувалось, що реемігранти, які знаходитимуться у відпустці, користуватимуться звільненням від трудової повинності, згідно з відпускним документом, протягом всього терміну відпустки [237, с.166].

Вище українське керівництво на вищезгадану справу відреагувало обговоренням на засіданні Малої РНК УСРР від 10 травня 1921 р. проекту постанови «Про прийом і евакуацію емігрантів з Америки й інших країн, які переселяються в Україну», представленого тов. Самойловим. Члени МРНК проект постанови прийняли одноголосно [12, арк.176]. Згідно документа, РНК постановляла відкрити Цебудинки в м. Харкові та м. Києві на 1000 чоловік кожний. Уккранаргоспу,

Комунальним і Наркомпроду доручалось забезпечити Цебудинки необхідним господарським обладнанням і постільною білизною. Для полегшення проїзду емігрантів по території України їм надавались маршрутні потяги причому перевезення емігрантів було визнано першочерговим і прирівнювалось до перевезення гірничих робітників і військовополонених [451, с.128].

Функціонуванням двох будинків не обмежувалась кількість потенційних Цебудинків. Після відкриття морського сполучення з Чорноморськими портами, Наркомпраці і Укрголовкомеваку надавалось право, в міру потреби, відкривати такі будинки у важливих портових містах. Цебудинки знаходились у віданні Укрголовкомеваку, за рахунок якого покривались витрати на їх утримання, причому контингенти, прибуваючі сюди, направлялись виключно у розпорядження Наркомату праці. На чолі кожного Цебудинку стояв його начальник. Інструкції з управління будинками вироблялись Наркоматом праці при погодженні з Укрголовкомеваком та Всеукраїнською надзвичайною комісією [12, арк.178].

Процедура поселення до Цебудинків виглядала так. Постійна Комісія РПО для зустрічі колективів висилала свого уповноваженого представника. Після прибуття та зустрічі групи уповноважений представник керував розміщенням членів комун до Цебудинків. Крім того, в його функції входило анкетування всіх іммігрантів й видача тимчасових посвідчень особи, які слугували видом на право проживання до заміни на постійні документи, в обмін на їх закордонні паспорти або рекомендаційні листи [212, арк.79]. У будинках емігранти могли отримати пайок, медичне обслуговування. Спеціально для них створювались дезінфекційні камери, бані, пральні [204, арк.105].

Здавалось би, з введенням непу потік іммігрантів повинен був би збільшитись, але ситуацію прийому іммігрантських колективів в Україні ускладнював наприкінці 1921 р. потік росіян Поволжя, які намагались врятуватись від пануючого в тій місцевості голоду. Харківська залізниця була неспроможна прийняти таку кількість переселенців. Щодня приїжджало 70-80 родин, які в загальній кількості складали приблизно 400 осіб [285].

У свою чергу, всилу своєї загальної невідповідності в цілому та невідповідності відповідних відділів уряду, зокрема, радянський уряд змушений

був закрити кордони держави від потоку емігрантів з Америки. 13 червня 1921 р. Мала рада народних комісарів РРФСР постановила тимчасово призупинити імміграцію та рееміграцію до країни. Відповідно, до України імміграційна хвиля теж була призупинена. Паралельно були закриті морські і сухопутні кордони. На тимчасовому характері призупинення іммігрантської кампанії наголошував А. Анікст у звіті Наркомату праці за 1921 р. Разом з тим А. Анікст зазначав: «Імміграція і рееміграція в силу економічних обставин при неорганізованому стихійному потоці, лише затрудняють господарське життя РРФСР і внаслідок цього безсумнівно недоцільні» [377, с.43]. Акцентувалась увага на приїзді організованих кваліфікованих груп. Прохання від групи українців, проживаючих в Канаді, які планували організувати комуну з 25-100 чол. і бажали переселитись в Україну від 4 жовтня 1921 р. переселенський відділ управління землевпорядження НКЗ України відхилив, притримуючись думки, що переселення є «небажаним і, у будь-якому випадку, несвоєчасним» [1, арк.247]. Переселенський відділ побоювався, що дозвіл на переселення означеній групі з Канади потягне за собою подальший рух переселенців, ставши, таким чином, прецедентом. Отже, відсутність єдиної державної концепції раціонального використання праці реемігрантів очевидна.

Таким чином, не встигнувши розпочатись переселенська іммігрантська та реемігрантська кампанії через економічні труднощі на початку літа 1921 р. призупинились. Водночас, радянський уряд наголосив на заохоченні кваліфікованих колективів об'єднаних робітників, які дійсно змогли б надати допомогу у відновленні господарства.

В цей час Л. Мартенс енергійно добивався продовження рееміграції й імміграції, акцентуючи головну увагу не стільки на необхідності повернення на батьківщину вихідців з російської імперії, скільки на їх реальній матеріально-технічній допомозі й економічній доцільності. Його детальна аргументація була представлена в «Меморандумі з питання організації імміграції робітників з зарубіжних країн». До нього додавалась доповідь ТТД до його I з'їзду і перший статут Товариства. Масштаби діяльності ТТД в цих документах перебільшені [226, арк.102-111]. Гіперболізація безпосередньо стосується можливості в'їзду до Росії 50 тис. потенційних емігрантів протягом одного року [352].

У зв'язку з незадовільною організацією прийому і розподіленням прибуваючих колективів, 22 червня 1921 р. РПО видала постанову «Про американську промислову еміграцію» – законодавчий документ, регламентуючий форми взаємодії радянської держави з іммігрантами, відкриваючий перспективи в цій сфері [226, арк.118]. В цілому, постанова фіксувала умови і форми організації іммігрантів, які повинні були гарантувати ефективність використання їх праці в конкретному соціально-економічному середовищі. Зазначались і вимоги до потенційних іммігрантів: приїзд вже організованих в артілі, кооперативи і т.д. промислових і сільськогосподарських робітників [493, с.51]. Документом встановлювались перші обмеження на в'їзд трудових іммігрантів до радянської держави. Наступні нормативні документи розширювали список вимог стосовно професійних, майнових, організаційних характеристик, сімейного стану та стану здоров'я. В травні 1922 р. РПО постановила «в даний час вважати необхідним максимальне скорочення імміграції і допущення до виїзду в РРФСР тільки тих груп робітників, відносно яких існує повна гарантія, що вони знайдуть необхідний заробіток на території республіки» [228, арк.59]. Як правило, дане правило застосовувалась по відношенню до приїжджаючих американських колективів.

Загалом, постанова РПО від 22 червня 1921 р., допускаючи можливість приїзду іммігрантських сільськогосподарських груп, ніяк, однак, не передбачала, що в майбутньому саме вони домінуватимуть в роботі ТТДРР. Адже не випадково постанова носила назву «Про американську промислову еміграцію».

Питання про рееміграцію в Україну було винесено в грудні 1922 р. на засідання бюро Укрдержплану. В результаті, на сільськогосподарську секцію покладалось завдання вироблення загальних правил та норм рееміграції та імміграції на територію України. Сільськогосподарська секція Держплану розпочала свою роботу з того, що наприкінці грудня 1922 р. звернулась до представника Держплану УСРР тов. Некрашевича з проханням зібрати в РПО, Держплані РРФСР і Наркомземі РРФСР матеріали, які висвітлювали б ставлення цих органів до рееміграції з Америки (постанови, інструкції, розпорядження). Крім того, вищезгадана секція просила висвітлити фактичне становище цієї справи: кількість реемігрантів, місце розташування колективів та їх діяльність, кількість і розташування земельних

наділів, які можна було б надати [68, арк.2]. Висновок сільськогосподарської секції Держплану вказував на зобов'язання комун зводити будівлі, проводити дороги, здійснювати необхідні меліораційні роботи. Окрема увага приділялась припиненню договору при умові систематичного порушення комуною його основних пунктів [68, арк.10].

Довгий час імміграція сільськогосподарських колективів не регламентувалась спеціальними законодавчими актами. Всі урядові постанови стосувались переселення з-за кордону промислових робітників і лише іноді згадувались сільськогосподарські групи. Лише 2 лютого 1923 р. РПО РРФСР прийняла першу постанову «Про сільськогосподарську імміграцію», якою цілі колективів визначались як «підйом і розвиток сільського господарства в багатоземельних і окраїнних районах держави шляхом створення його раціональних форм» [451, с.177].

Розробляючи питання врегулювання іммігрантського руху, сільськогосподарська секція Держплану зіткнулась із необхідністю налагодження транспортного зв'язку. На даній потребі наголошував вчений секретар цієї секції тов. Маньковський 2 квітня 1923 р. в листі до Українського концесійного комітету [68, арк.12]. Крім того, перевезення іммігрантів потенційно могло стати прибутковим заходом, адже станом на середину 1923 р. вартість одного квитка 3-го класу для дорослого сполученням Нью-Йорк – Москва або Петроград складала 118 дол. (конвенційна угода всіх компаній), перевезення 1 тонни багажу обходилося від 6 до 10 дол. Особистий багаж перевозився безкоштовно [195, арк.40]. Вже 9 травня 1923 р. в світ вийшла постанова ВЦВК та РПО згідно з якою Доброфлоту та Держпароплавству надавалось виключне право продажу шифскарт (так називались проїзні документи) на перевезення іммігрантів та реемігрантів, а також обслуговування останніх у портах. Окрім того, цим організаціям дозволялось вступати у безпосередній контакт з іноземними фірмами стосовно надання останнім, від імені Доброфлоту і Держпароплавства, права продажу в Америці шифскарт для емігрантів з Росії до Америки і назад. Робота цих організацій відбувалась під пильним контролем Комісії РПО з врегулювання сільськогосподарської та промислової імміграції [241, с.218]. Виключно монопольне право на перевезення виїжджаючих із радянської держави

осіб, відповідно до постанови РПО від 11 березня 1925 р., належало «Союзфлоту». Особливий збір, передбачений затвердженою Головним концесійним комітетом угодою з іноземними пароплавними лініями, по суті був додатковою комісією «Союзфлоту» на покриття витрат з обслуговування емігрантів і іммігрантів, носив вузько цільовий характер і, як такий, не підлягав внесенню до скарбниці держави. Проектом постанови РПО СРСР від 29 травня 1925 р. передбачалось, що 50% поступатимуть у розпорядження «Союзфлоту» для покриття витрат на обслуговування емігрантів і іммігрантів, а інші 50% – у розпорядження Комісії РПО для створення спеціального фонду для поліпшення становища емігрантів й іммігрантів [23, арк.2]. Особлива ж думка представників «Союзфлоту» полягала у використанні цих 50% тільки на покращення пароплавів Радторгфлоту, які перевозять іммігрантів, і влаштування гуртожитків та пропускних пунктів [23, арк.3].

В розвиток організаційних механізмів регулювання імміграції, з метою подолання урядового паралелізму, була прийнята постанова РПО від 25 жовтня 1922 р. про створення координаційного органу – Постійної комісії при Раді праці і оборони з врегулювання сільськогосподарської і промислової імміграції у складі представників ВРНГ, Напкомпраці, Наркомземлеробства, ВЦРПС і ТТДРР в США та Канаді [425, с.196]. З листопада РПО затвердила проект положення про цю комісію, яким визначався її склад, завдання і права. Першочергово її очолив Л. Мартенс, з січня 1923 р. – А. Єйдук, а з травня 1923 р. – В. Смольянінов. За даними 1926 р., Постійна комісія РПО нараховувала 11 чол. [462, с.5].

Документ встановлював функції даного органу, в яких знаходять відображення принципи і завдання імміграційної політики: притягнення бажаних для СРСР сільськогосподарських груп іммігрантів та реемігрантів, підготовка через відповідні народні комісаріати необхідних земельних ділянок, керівництво питаннями в'їзду окремих іммігрантів та цілих груп, прийом їх в портах та прикордонних станціях; сприяння у проведенні митних формальностей і в транспортуванні іммігрантів, привезених ними машин та іншого майна до місця призначення; сприяння іммігрантам у період організації їх робіт в наданні кредиту, необхідних матеріалів та різного роду пільг; боротьба з нелегальною сільськогосподарською імміграцією.

Постійна Комісія РПО мала право видавати для керівництва центральних і місцевих органів влади, в межах закону, постанови, інструкції, розпорядження; забезпечувати іммігрантів тимчасовими посвідченнями до отримання документів на право проживання в межах СРСР; спостерігати за виконанням відносно до іммігрантів центральними і місцевими органами влади покладених на них зобов'язань. Комісія складалась з голови та двох членів з вирішальним голосом, призначених РПО [16, арк.10].

Створюючи цю комісію, уряд переслідував дві взаємозалежні цілі: з одного боку, надати іммігрантському руху організованого характеру, з іншого ж – використати її у власних цілях і втілити у життя ідею створення господарств нового типу (у вигляді комун), які повинні були б стати зразковими господарствами для селянства.

З метою уточнення сфери діяльності Комісії РПО, в лютому 1924 р. було розроблено новий законопроект який, в порівнянні з положенням 1922 р., розширював її завдання. Так, Комісія повинна була охороняти урядову монополію на перевезення іммігрантів, реемігрантів та емігрантів, контролювати та спостерігати за діяльністю пароплавних товариств і захищати інтереси іммігрантів у сенсі дотримання пароплавними товариствами встановлених проїзних тарифів, інспектувати гуртожитки, харчові пункти, створювати гігієнічно-санітарні умови перевезення. Розширювався й склад Комісії. Окрім голови, до її складу входили представники від ВРНГ, Наркомземів зацікавлених республік, Народного комісаріату іноземних справ і Генерального інспектора з імміграції й рееміграції, призначених РПО [16, арк.24-25]. В подальшому, законопроектом пропонувалось ввести до складу Комісії представників Економічної наради, Наркомату праці, представників Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР [16, арк.64]. Без погодження з Комісією РПО НКІС не мав права видавати дозволу на в'їзд. Постановою РНК СРСР від 19 лютого 1924 р. на Комісію покладалось регулювання в'їзду всіх іммігрантів і реемігрантів, які прибували в межі СРСР з метою використання їх праці в промисловості чи сільському господарстві як у груповому, так і в одиничному порядку. З цього часу через Комісію проходили всі прохання про в'їзд в СРСР одинаків, які поступали в НКІС через уповноважені представництва і консульства СРСР за кордоном.

Притримуючись внутрішньополітичної лінії поступового комплексного законодавчого обмеження прав республік, більшовицький уряд діяв у цій площині й у випадку з Комісією РПО. Втім, централізаторські настрої не залишились поза увагою вищого керівництва України. 3 травня 1924 р. постійний представник УСРР при уряді СРСР надіслав відповідь до Комісії законодавчих пропозицій при РНК на її запит щодо висновку уряду УСРР по проекту постанови РНК СРСР «Про постійну Комісію РПО з сільськогосподарської і промислової імміграції, рееміграції і еміграції». В листі констатувалось, що зазначений проект постанови уряд УСРР визнав таким, що суперечить основному закону СРСР, оскільки порушує суверенні права окремих республік у питаннях переселення та встановлення переселенського фонду, бо Комісія РПО, згідно із законопроектом, централізувала всю переселенську справу на території СРСР і приймала на себе оперативні функції замість того, щоб бути лише союзним органом, який сприяє здійсненню завдань, покладених на верховні органи СРСР. У відповідності до основного закону, Постійна Комісія могла бути організована при РПО СРСР як плануючий та керуючий орган, позбавлений будь-яких оперативних функцій [16, арк.29].

Відзначимо, незадовго до цього, 10 березня 1924 р. Наркомзем інформував Малу РНК стосовно свого ставлення щодо створення Комісій РПО в частині її статусу. Зокрема, вказувалось: «Комісію при РПО варто будувати не як Главк, а як центр, координуючий роботу окремих союзних республік в справі імміграції» [7, арк.177].

Всупереч невдоволенню українського керівництва, постановою РНК СРСР від 17 лютого 1925 р. функції Комісії РПО значно розширювались. Нове положення передбачало регулювання еміграції з СРСР за кордон.

З жовтня 1922 по серпень 1925 року спеціальна Комісія РПО видала дозвіл на в'їзд до СРСР 21 групі (2689 чол.) для роботи у сільському господарстві. В персональному порядку за цей період Комісія РПО видала дозволи на в'їзд 1773 реемігрантам [441, с.5].

Заохочуючи іммігрантські групи, Комісія РПО розробила комплекс пільг та преференцій з надання підтримки прибуваючим колективам – видавались нормативні акти, які передбачали заходи сприяння сільськогосподарській імміграції. Зазвичай, практикувалось надання транспортних та митних пільг, звільнення від

митних податків і зборів за ввезений імігрантами з-за кордону вантаж та перевезення його до місця поселення колективу за пільговим переселенським тарифом (1/80 копійки з пуду і з версти). Розглядаючи іміграцію як один з каналів імпорту обладнання, держава брала на себе витрати на транспортування в межах країни техніки, що ввозилась, та особистого майна імігрантів. 2 червня 1922 р. РПО постановила звільнити від усіх митних зборів ввезення групами імігрантів особистих речей, продовольства, засобів праці, машин і т.п. Пільги переселенцям поширювались на усіх осіб, які могли надати начальнику станції талон посвідчення. Талон містив інформацію, засвідчену Постійним представництвом УСРР при уряді СРСР, про місце вибуття сім'ї, її кількісний стан (дорослі та діти старші 10 років), та підтверджував достовірність імігрантського сільськогосподарського колективу з зазначенням місця спрямування. Талони знаходились у старшого групи, який пред'являв їх при контролі разом з квитками. Саме ж посвідчення, яке містило ідентичну інформацію, залишалось у касі станції і передавалось до Відділу зборів. Корінець посвідчення, скоріш за все, залишався у імігрантів [18, арк.169]. Кожний переселенський пасажирський квиток давав право на перевезення 17 кг переселенської поклажі. За інші, понаднормові кілограми, сплачувалось по 0,007 коп. з 10 кг за кілометр [250, с.159].

В серпні 1923 р. РПО СРСР розробила інструкцію про порядок пропуску вантажів, що ввозяться імігрантами та реемігрантами в республіку без сплати митних податків, канцелярського й акцизного зборів. Відповідно до інструкції, вантаж, який ввозився групами організованих робітників і окремими особами сільськогосподарської іміграції та рееміграції, за порядком пропуску, поділявся на дві категорії: засоби виробництва та предмети продовольства, одяг, постільна білизна, взуття, речі домашнього вжитку та необхідні у сільськогосподарському побуті матеріали й вироби. Відповідно до вантажу, який підпадав під другу категорію, встановлювались обмеження. Безмитно дозволялось провозити не більше 75 пудів на кожну особу. Так, наприклад, одній дорослій людині можна було провозити не більше 5 фунтів тютюну і тютюнових виробів [28, арк.4].

Імігрантський вантаж відпускався з митниці відразу після отримання її керівництвом підтвердження від Комісії РПО стосовно його приналежності

іммігрантам і при умові видачі робітниками підписки про використання цих вантажів виключно для особистих потреб без права збуту на сторону. При наявності вантажу, який не підлягав звільненню від оподаткування й митних зборів, митниця відразу повідомляла Комісію РПО і затримувала лише зазначений вантаж. Аналогічно митниці діяли й у випадках, коли вантаж перевищував окреслену норму в 75 пудів на людину. Про відпуск вантажів митниця повідомляла Митне управління і відповідні місцеві органи НКВС з додаванням копії списків відпущених предметів [28, арк.5].

На практиці застосування постанови РПО від 2 лютого 1923 р. про сільськогосподарську імміграцію щодо пропуску вантажів, зустрічало перешкоди з боку НКВТ, Митно-тарифного комітету і Головного митного управління НКВТ. Останні своїми циркулярами та постановами ускладнювали пропуск іммігрантських вантажів, вимагали для безмитного пропуску ввізну ліцензію, видану представництвом НКВТ за кордоном (вимога НКВТ – циркуляр №157 від 17.06.24) та присутності всіх членів іммігрантської групи при відпуску з митниці їх вантажів (постанова Митно-тарифного комітету від 03.01.1925 р.). Комісія РПО вбачала, що обидві вищезгадані умови суперечили як постанові РПО від 2 лютого 1923 р., так і Інструкції РПО від 16 серпня 1923 р. [21, арк.3].

Дотримання вищезгаданих вимог було практично нереальним і доволі витратним для колективів, оскільки, по-перше, іммігранти рекрутувались в країнах, де не було офіційно акредитованих Торгівельних представництв СРСР. Відповідно, ввізні ліцензії в такому випадку їм доводилось брати на шляху прямування до СРСР у країні, через яку вони слідували транзитом, що викликало значні простой в просуванні і витікаючі звідси зайві витрати. По-друге, члени іммігрантських комун не завжди прибували разом з вантажем, який міг прийти пізніше, а на залізниці здавали свої квитки. Таким чином, у подальшому вони не могли підтвердити проїзним документом свій вантаж. Тому Комісія РПО на засіданні від 2 лютого 1925 р. обговорювала питання про безмитний пропуск іммігрантських вантажів.

Преференції іммігрантським комунам держава надавала шляхом звільнення їх від податків протягом перших 1-5 років після поселення, в залежності від характеру і природних умов місця поселення (положення відмінено постановою ЦВК СРСР від

12.11.1923) [389, с.218]. Важливу роль у штучному забезпеченні переваг відіграло щедре забезпечення їх землею: в середньому по 8,3 десятини на кожного члена комуни, що перевищувало рівень забезпеченості землею місцевого населення [493, с.67]. Одним з найсолідніших власних досягнень з надання поточної допомоги комунам Комісія РПО вважала зняття акцизу з паливних і мастильних матеріалів для тракторів і відпуск цих матеріалів у кредит [216, арк.11].

Розглядаючи заяви потенційних іммігрантів, Комісія РПО виходила з таких положень: а) з усієї кількості осіб, які звертались за дозволом на переселення до СРСР, виділялись лише такі пропозиції, які могли б сприяти економічному і культурному розвитку СРСР; б) дозвіл на імміграцію видавався групам працівників, які своїми силами і засобами потенційно могли організувати взірцеві колективні господарства або невеликі промислові підприємства без кредитної допомоги держави; в) імміграція в одиничних випадках обмежувалась колом висококваліфікованих спеціалістів, на яких надходили замовлення від державних закладів [493, с.65].

Більшовицький уряд, вбачаючи в реемігрантах колишніх своїх громадян, прагнув, принаймні на законодавчому рівні, прирівняти їх до радянських громадян. Відповідно до циркуляру НКВС РРФСР № 406 від 28 липня 1925 р. всі прибуваючі до СРСР у порядку сільськогосподарської і промислової імміграції реемігранти з Америки повинні були адміністративними органами розглядатись як радянські громадяни, в підтвердження чого їм необхідно було видавати відповідні документи [241, с.204]. Видача адмвідділами вказаних документів відбувалась на основі надання реемігрантами посвідчень, виданих Комісією РПО, в яких зазначалось їх громадянство. Груповим іммігрантам, після сплину одного року з дати приїзду, відповідно до рішень міжвідомчої наради з питання видання загальносоюзного закону про порядок надання громадянства СРСР особам, які бажають поселитись на території СРСР в якості сільськогосподарської і промислової імміграції від 11 листопада 1926 р., надавалось право перейти у радянське громадянство шляхом подачі заяви в губ- чи облвиконком [215, арк.10].

В 1925 році радянський уряд відкрито визнав, що «трудова сільськогосподарська імміграція і рееміграція... допускається в межі РРФСР з ціллю її використання як

культурно-показової сили у справі підняття сільського господарства» [253, с.112]. В черговий раз на їх культурно-взірцевому завданні. наголошувалось в 1926 р. [250, с.313].

Таким чином, перед трудовою сільськогосподарською імміграцією на території України поставало два завдання: створення взірцево-показових господарств і освоєння малообжитих земель. Незважаючи на ряд особливостей імміграційної політики, більшовицький уряд, заохочуючи сільськогосподарську імміграцію рядом послідовних імміграційних законів намагався зробити її максимально вигідною для себе економічно. Якщо на початковому етапі переселенської кампанії уряд частково сплачував перевезення техніки та речей іммігрантів, то з 1924 р. ситуація кардинально змінюється. Окрім ускладнення процедури оформлення в'їзду, уряд перекладав на переселенські колективи всі витрати. В 1925 р. до всіх вже існуючих обмежень обов'язковою умовою в'їзду до УСРР трудових іммігрантів стала їх організація в сільськогосподарські комуни, артілі чи кооперативи. В 1926 р. уряд пішов ще далі. Інструкцією Комісії РПО від 15 травня 1926 р. «По організації і відправці іммігрантських і реемігрантських сільськогосподарських колективів, які бажали переселитись до СРСР» висувалась нова вимога: грошова сума на початкове обладнання і ведення господарства (оборотні кошти) повинна була бути наперед депонована в банках СРСР на ім'я іммігрантського колективу [250, с.313].

Неварто гадати, що розробка умов переселення іммігрантів проходила у дусі консенсусу. Очільники комісаріатів мали свої перестороги. Народний комісар іноземних справ СРСР Г. Чичерін, у своєму листі голові Комісії РПО з сільськогосподарської і промислової імміграції та рееміграції В. Смольянінову, наголошував на незабезпеченні державно-політичних інтересів відносно пристосування канадських і північноамериканських реемігрантів до місцевих умов. Більш за все його непокоїли ті представники рееміграції, які залишили царську Росію внаслідок принципової відмови від несення військової повинності. Пропонував вести переселення у постійному і тісному контакті з Комісаріатом іноземних справ, точніше з підвідділом англо-романських країн. У своєму листі від 9 лютого 1925 р. він застерігав: «Ви, безсумнівно, пам'ятаєте, як часто питання про імміграцію в радянську республіку слугувало приводом для всіляких темних

елементів, щоб «надувати» бідолашних простаків, позбавляти їх останніх їхніх грошей і потім кидати їх на свавілля долі» [253, с.133]. Прикро, але, засуджуючи «всілякі темні елементи», більшовицька влада в наступні роки стане саме тим темним елементом, який відіграє фатальну роль у життєдіяльності цих колективів.

Участь в цій справі українського уряду виражалась у наявності уповноваженого представника Наркомзема України при Комісії РПО, призначеного на початку 1923 р. і проживаючого у м. Харкові. До квітня 1924 р. імміграція на територію України відбувалась поза урядом УСРР [87, арк.7].

Загалом, політика легалізації іммігрантів на території України йшла в руслі законодавчо визначеної лінії більшовицького уряду в цьому питанні. Діючи відповідно до законодавчо прийнятих радянських нормативних актів, вище керівництво підрадянської України не залишалось бездіяльним: деякі постанови просто дублювались в українському законодавстві, інші ж зазнавали певного трансформування: корегувались, змінювались, доповнювались. Документи дозволяють встановити орієнтири державної діяльності в імміграційній політиці, спрямованій на оптимізацію процесу з точки зору його напрямку, масштабів, принципів роботи з потенційними іммігрантами, а також створення деяких умов на їх адаптацію. Втім, неварто ідеалізувати рівень організаційної роботи з реемігрантами. У всіх своїх ланках вона довго залишалась кустарною і нечіткою.

Таким чином, політико-економічні передумови іммігрантського руху у підрадянську Україну крились у низці незадовільних умов проживання українців у США а також включали причини індивідуального характеру. Реалізувати прагнення рееміграції вдалось Товариству технічної допомоги, яке функціонувало при активній організаційно-фінансовій підтримці з боку Москви. організація реемігрантського руху реалізовувалась у контексті чергових завдань радянської влади й носила чітко виражений пропагандистський характер. У зв'язку з численним припливом реемігрантів радянське імміграційне законодавство потребувало змін. Саме в роки непу уряд виробив чітку імміграційну політику й обмежив імміграцію. Незважаючи на ряд особливостей імміграційної політики, більшовицький уряд, заохочуючи сільськогосподарську імміграцію, низкою імміграційних законів намагався зробити її максимально економічно вигідною для себе.

РОЗДІЛ 3

Форми і методи інтеграції інтеркомун у радянську господарську систему

3.1. Наділення іммігрантських колективів землею: шляхи формування іммігрантського земельного фонду

Спираючись на загальне імміграційне законодавство, Комісія РПО окрему увагу приділила одній з складних проблем – створенню земельного фонду для іммігрантських господарств. Завчасно підібрати і зарезервувати землю для іммігрантів було особливо необхідно у зв'язку з паралельним внутрішньодержавним переселенням. Для забезпечення переселенців землею із загальнонаціонального земельного фонду в січні 1923 р. Постійна комісія РПО, разом з Наркоматом землеробства і Держпланом, розробила план їх розміщення в радгоспах 15 губерній і правила в'їзду іммігрантів. В зв'язку з цим, Наркомземам відповідних республік доручалось відвести на їхній території для даних потреб відповідний земельний фонд. Розмір передбачених для відведення земельних ділянок і їх розташування Наркомземом України узгоджувались з Комісією РПО [16, арк.2].

При утворенні імміграційного фонду пропонувалось відводити великі земельні ділянки в багатоземельних і окраїнних районах, придатні для ведення раціонального господарства та застосування машинної обробки землі. Зазначені землі повинні були, по можливості, розташовуватись поблизу ринків збуту та шляхів сполучення. Наркомзем УСРР, через підзвітні йому земоргани, складав попередні списки земель, які планувалось виділити для імміграційного фонду зі складу держземмайна. Передбачалось, що списки міститимуть детальну інформацію про природні й економічні особливості земель: кількість всієї землі та кількість землі по угіддях, наявність будівель та реманенту, можливі корисні культури, галузі тваринництва та переробки продукції, орієнтовну кількість робочої сили й капіталу, необхідних для організації зразкового господарства й т.п. [16, арк.6]. На практиці ж іммігрантським колективам виділялись напівзруйновані, занедбані маєтки. При цьому, для організації культурно-показових радгоспів в 1920 р. відводились маєтки з цінними багаторічними культурами, буряковими, тютюновими та іншими плантаціями, з

складним технічним устаткуванням (млинами, олійницями, маслозаводами і т.і.) [489, с.74].

Постанова від 2 лютого 1923 р. передбачала відведення зі складу держземмайна на півдні України та в Поволжі 220 тис. десятин землі для створення особливого земельного фонду. Цими землями можна було забезпечити до 15 тис. селянських господарств [462, с.10]. При безсумнівно позитивному значенні постанови вона, на жаль, не вирішувала всіх нагальних потреб. Умови і порядок землі не були уточнені. Постанова не вказувала, які саме державні установи повинні укласти договір з іммігрантами.

Виконуючи рішення вищезгаданої постанови, Українська економічна нарада доручила Наркомзему відвести, переважно в південних губерніях України, з державного земельного фонду 100 тис. дес. для влаштування прибуваючих колективів [30, арк.45]. Концентрація колективів на півдні України пояснена в інструкції Наркомзему РРФСР від 17 вересня 1924 р.: «Організація іммігрантами показових господарств особливо бажана в губерніях з найбільш відсталими, екстенсивними системами господарства... частково, чорноземного центру» [241, с.211]. Але, з цієї точки зору, результати виявились недостатньо задовільними, адже утворилась ситуація скупчення іммігрантського фонду в одних губерніях при повній відсутності в інших.

Циркуляром Наркомзему «Про сільськогосподарську імміграцію» від 2 червня 1923 р. губземуправлінням рекомендувалось виділяти для сільськогосподарських іммігрантів порівняно великі радгоспи не менше 500 дес. землі [250, с.295]. За даними Постійної комісії РПО, від 28 серпня 1925 р. в Україні сільськогосподарським іммігрантам було виділено 10828 дес. землі [493, с.74].

Вирішення питання держземфонду для іммігрантів на порядок денний висувало завдання вироблення умов відведення земельних наділів, які, відповідно до постанови УЕН від 20 лютого 1923 р. «Про сільськогосподарську імміграцію», надавались іммігрантам виключно на договірних засадах шляхом угоди без торгів. При цьому, окрім податків та державної повинності, обов'язкових для всього населення України, відповідно до радянського законодавства, за користування державними земельними володіннями місцевого й загальнореспубліканського

значення, стягувалась ще й обумовлена орендна плата в грошовій формі, розміри якої визначались місцевими органами Наркомзему і Наркомфіну на основі правил про нарахування орендної плати за державні землі [5, арк.63зв]. В основу договору з іммігрантськими господарствами Наркомзем планував покласти господарські та агрокультурні зобов'язання колективу перед державою за надані нею в користування будівлі і земельні ділянки, а не орендну плату [46, арк.290]. В рахунок останньої зараховувались, за особливим погодженням, спеціальні агрокультурні заходи: влаштування злучних, прокатних, зерноочисних пунктів [30, арк.45]. Питання про орендний тип договору цілком відпадало, тому що, відповідно до постанови РНК, сільськогосподарські колективи отримували держфондову землю в порядку трудового землекористування, при чому для іммігрантських комун норма наділів могла бути збільшена з розрахунку майбутнього додаткового зростання складу колективу [50, арк.109]. Земля надавалась на підставі укладання орендного договору строком, визначеним для кожної комуни окремо [174, арк.23].

Більшість іммігрантів неправильно розуміли земельне законодавство УСРР саме в його частині відведення землі вважаючи, що земля надавалась їм у власність, а не у трудове користування [18, арк.17]. Насправді ж, земля здавалась іммігрантам в оренду на договірних началах, що означало сплату не лише податку, а й земельної ренти. Правда, держава, будучи зацікавленою в піднятті цілинних земель, проголошувала надання ряду пільг. Ілюзія надання переваг очевидна на практиці. Передбачалось, що витрати з відведення землі сільськогосподарським іммігрантам держава здійснюватиме за власний рахунок [16, арк.3]. Проте, представник комуни «Нива трудова», у доповіді на з'їзді іммігрантських комун, відзначив нестачу коштів на землевпорядкування. Колективу, навіть при умові землевпорядкування в кредит, відразу потрібно було сплатити 25% вартості землевпорядних робіт [216, арк.23зв].

Засідання Постійної комісії РПО від 17 грудня 1923 р. утвердило проект типового договору Наркомзему з іммігрантськими сільськогосподарськими комунами й постановило здійснити земельно-господарське влаштування наданих комунам земельних ділянок на однакових умовах з українськими переселенцями з малоземельних районів (на підставі трудової оренди). Відповідно до даного рішення, Наркомзем УСРР повинен був надати вказівки всім губземуправлінням

терміново здійснити земельно-господарське влаштування наданих комунам земельних наділів і розробити, на основі типового договору, орендні договори, на підставі яких оформити землекористування всіх без винятку комун з обов'язковим покладанням на останніх виконання певних господарських операцій [38, арк.409]. Спостереження за виконанням імігрантами умов договору та завдань, які висувались перед сільськогосподарською іміграцією, покладалось на ГЗУ.

19 травня 1924 р. на засіданні Комісії РПО був ухвалений проект закону «Про порядок розробки й укладення договорів з імігрантами на оренду радгоспів й земельних ділянок» [18, арк.73]. Наркомзем передбачав поширити цей договір на всі сільськогосподарські колективи, які отримали держфондову землю і держмайно. Відповідно до закону, порядок укладання договорів з імігрантами виглядав таким чином. Попередній проект договору з усіма подробицями розроблявся на основі типового договору повітовим земуправлінням й представниками імігрантської групи після огляду і вибору ділянки. Потім розроблений проект надходив на розгляд ГЗУ, яке, у разі потреби, вносило свої корективи (наприклад, ревізор від ГЗУ у своєму рапорті обстеження комуни «Новий світ» наполягав на необхідності переробки плану землевідведення, прийнятого ОЗУ [143, арк.84-85]) й направляло його до Наркомзему у супроводі пояснювальної записки, яка містила інформацію про колектив та спеціальну роль, що покладалась на імігрантське господарство у справі відновлення сільського господарства. Після розгляду проекту Наркомзем направляв його зі своїми висновками на узгодження з Комісією РПО з іміграції. Після розгляду і встановлення тексту договору на засіданні Комісії зазначений договір, як проект, вважався остаточно затвердженим. Затверджений, таким чином, проект Наркомзем перенаправляв до відповідного ГЗУ разом з повноваженнями, виписаними на ім'я начальника ГЗУ на право укладення з імігрантською групою договору від імені Наркомзему [18, арк.114].

Таким чином, всі договори на здачу земель імігрантам затверджувались Наркомземом України після їх схвалення Комісією РПО. В такому ж порядку вносились і зміни до орендних договорів після їх укладання стосовно орендної плати і виконання агрокультурних та господарських заходів. Незважаючи на довгий ланцюг затвердження земельних договорів, комуни мали право приступати до

роботи в договірному господарстві відразу після підписання попереднього договору з повітовим земуправлінням.

Відсутність порядку у підготовці і затвердженні договорів була однією з головних причин їх тривалого розгляду. Протягом перших двох-трьох років господарювання жодна комуна не мала остаточно закріплених за нею земель і укладених на землю договорів. Сукупність цих проблем, підсилена інертним ставленням з боку місцевих органів влади, ставила їх у нестійке й невизначене становище. Про це говорили делегати на з'їзді іммігрантських комун на початку березня 1924 р. у м. Харкові. На нараді також йшла мова про необхідність подушного наділення землею, наприклад, 2 дес. на 1 душу. Іншу землю передбачалось брати в оренду [216, арк.60зв]. Відповідно до положень, прийнятих на нараді іммігрантських комун, згідно з доповіддю Комісії РПО «Про завдання і перспективи сільськогосподарської імміграції в СРСР» і постанови РНК УСРР від 31 січня 1924 р. [70, арк.1] встановлювалось, що землі, зайняті на той час переселенцями, закріплялись за ними в трудове користування за нормою подушного наділу оточуючого населення або розміру, визначеного Наркомземом України. 13 серпня 1924 р. Всеукраїнський ЦВК і РНК України, згідно із статтею 9 Земельного кодексу республіки, постановили «надати право трудового землекористування для ведення сільського господарства всім працюючим іноземцям» [257, с.178].

Дещо інший принцип наділення землею був застосований до громади незалежних канадських духоборів, першій групі яких дозволялось переселитись в Україну на таких умовах: кожна сім'я (двір) в порядку трудового землекористування отримувала наділ в 16 десятин землі з розрахунку $3 \frac{1}{2}$ – 4 дес. на їдця. Окрім земельного наділу в 16 дес. одне господарство могло отримати до нього додаткових 16 дес. на пільгових умовах довгострокової оренди [32, арк.2].

Тенденція надання іммігрантським колективам права трудового землекористування викликала несхвалення частини членів Наркомзему СРСР, які в 1924 р. направили листа до Комісії РПО. Лист містив застереження й наголошував, що громадяни УСРР, з дня переселення на нові землі, лише після сплину шести років переводились до розряду трудових землекористувачів, до цього ж, упродовж шести років, вони отримували земельні ділянки в безкоштовне орендне

користування. Надання іммігрантським колективам відразу права трудового користування отриманими землями, таким чином, ставило їх у привілейоване становище порівняно з громадянами України. Допущення такої ситуації Наркомзем вважав неприпустимим [18, арк.121].

Щорічно до 1 січня Наркомзем, за погодженням з Постійною комісією РПО, встановлював розміри поточного імміграційного фонду, який підлягав використанню іммігрантами в наступному році. Після зарахування Економнарадою земель до імміграційного фонду губземуправління розробляло план використання цих земель сільськогосподарською імміграцією. До зайняття земель поточного фонду іммігрантами місцеві земоргани, за погодженням з Наркомземом й Комісією, мали право здавати їх в орендне користування за короткотерміновими угодами з умовою включення до договору пункту про його дострокове розірвання у разі можливості використати ці землі за прямим призначенням [211, арк.113зв]. При достроковому зупиненні договору орендаторам виплачувалась компенсація за невикористані затрати, яку повинні були сплатити іммігранти [16, арк.6]. Земля надавалась іммігрантам виключно при умові наявності необхідної робочої сили в колективі та капіталу. У випадку, коли іммігранти, після укладення договору і у вказаний у ньому термін, виявлялись незабезпеченими робочою силою та грішми, то, за розпорядженням Наркомзему, договір міг бути розірваний в односторонньому порядку.

Невирішеність питання з укладанням договору ставила колективи у скрутне становище. Не маючи укладеного договору, комуни повинні були сплачувати податок. Так, за 1924 р. комуна «Джон Рід» заборгувала державі 2746 крб. 43 коп. [46, арк.372]. Неспокій в середовищі членів комуни вносило питання про невизначеність орендної плати, яка не була фіксованою [43, арк.107]. Комуни «Селянська культура» обурювало таке затягнення справи, адже до остаточного закріплення землі їй доводилось платити окрземвідділу орендну плату за землю, несплата якої накопичувалась у вигляді пені й могла сягнути колосальних розмірів [53, арк.57]. Коли комуна звернулась до відповідних установ за відводом землі, з неї запросили суму, сплату якої можна було прирівняти до розформування колективу, адже вона поглинала весь валовий прибуток. Дані дії суперечили параграфам 4 і 5

постанови РПО від 2 лютого 1923 р. [58, арк.21]. В такій ситуації члени комун не мали перед собою ясності умов існування, а затримка в проведенні землевпорядкування колективів підривала їх з самого початку зародження.

Багато непорозумінь виникало між комунами й місцевими земельними органами. Надаючи першочергове значення відновленню господарської міці отриманих господарств, керівництвом комун питанню підстав експлуатації радгоспів не було надано належної уваги. Втім, попри успішне ведення господарства, одним з проблемних для комунарів питань на 1924-1925 рр. залишалось земельне. Показовою в цій ситуації може слугувати комуна «Мигаєво». Одеське губернське управління державними землями і майном 18 липня 1922 р. прийняло рішення про її виселення з радгоспу «Мигаєво». Рішення суперечило постанові РПО від 1 червня 1922 р. яка вказувала, що радгоспи, закріплені Наркомземом за відділом промислової імміграції, можуть бути вилучені лише на підставі постанови РПО [193, арк.74]. Проти даного рішення рішуче протестував Тираспольський повітовий виконком, який на засіданні президії 26 липня 1922 р. прийняв безапеляційне рішення про залишення в орендному користуванні Канадської комуни радгоспу з закріпленням за нею права оренди на три сівозміни (18 років) [493, с.55]. Проте деякі працівники Одеського губрадгоспу затягували передачу радгоспу комуні. В такій ситуації членами комуни було вирішено написати листа до ЦК РКП(б) з проханням прискорити передачу радгоспу [464, с.105]. Прохання комунарів невдовзі було задоволено: 4 листопада 1922 р. Наркомзем телеграфно повідомив, що радгосп «Мигаєво» передано комуні [77, арк.3]. Незабаром безпосередньо у Наркомземі було вироблено новий договір на оренду радгоспу, який залишився непідписаним. Таким чином, з 1922 р. комуна користувалась землею фактично без формального договору. Землевпорядковано комуну лише в 1927 р. на підставі загального розпорядження центральної влади про закріплення землі за тими організаціями, які фактично володіють цим майном [177, арк.6].

Значно складніше виглядала ситуація в комуні «Червоний прапор». Колегія Наркомзему УСРР від 9 травня 1923 р. вирішила роз'єднати комуни «Ехо» і «Червоний прапор» для самостійної організації господарств, надавши кожній з них земельні ділянки з концесійного фонду [95, арк.2]. Після розділення комуна

«Червоний прапор», через ігнорування земельними органами влади її потреб землевпорядкування, змушена була власними силами шукати господарство. Представники комуні в травні 1923 р. за власні кошти придбали радгосп Військморпорту за 500000 крб., а потім отримали пропозицію представника Наркомзему України з нього виселитись через невідповідність земельного запасу радгоспу (18 тис дес.) з силами комуні [214, арк.8зв]. При цьому, представник (тов. Радінков) заявив, що радгосп колишнього власника В. Сухомлинова, як самовільно захоплений, не може бути залишений за комунію і запропонував добровільно від нього відмовитись. В кінцевому результаті компроміс було знайдено: комуні відвели радгосп імені Леніна [36, арк.155]. Комунари протягом двох років не могли добитись з'ясування своїх прав на відведену землю й будівлі [49, арк.69]. Очевидно, що якщо справа земельного забезпечення іммігрантських комун ставилась у площину купівлі радгоспів, то майбутнє покупців не могло бути забезпечене.

Земельне питання являлось гострим моментом і для комуні «ІІІ Комінтерн». Вклавши значні суми у відновлення отриманих комунію споруд та проводячи нові будівельні проекти, комуна прагнула закріпити за собою все рухоме й нерухоме майно, побоюючись моменту приходу держфондової трійки для продажу різного, вже відремонтованого майна, оскільки останнє не було закріплене за нею, а тому являлось державною власністю. Підстави для тривоги у комуні були, бо був випадок, коли районна держфондова трійка, без повідомлення керівництва комуні, прислала свого представника для продажу рухомого майна колективу. Ситуацію врятувала випадкова обставина – торги не відбулись [54, арк.73]. В грудні 1925 р. окрземвідділ запропонував комуні «ІІІ Комінтерн» оформити договірне користування радгоспом. Комуна утрималась від укладання угоди та підняла питання про закріплення за нею у безоплатне трудове користування всієї площі радгоспу, який перебував у її безумовному користуванні [53, арк.74].

Невирішеність земельного питання непокоїла раду комуні «Нива трудова», яка звернулася зі скаргою до Наркомзему УСРР 8 грудня 1924 р. з приводу того, що Криворізьке ОЗУ відмовлялось землевпорядкувати комуна. Рада комуні просила вирішити питання й закріпити за комунію ті 800 дес. землі, які вона попередньо зайняла [46, арк.354]. Як видно зі скарги, проблема крилась не на місцевому рівні, а

значно глибше. Криворізьке ОЗУ не мало ні декрету Наркомзему, ні яких інших вказівок стосовно землевпорядкування реемігрантських комун з Америки.

Відсутність договору на землю створювала підстави й провокувала до несанкціонованих дій місцеві органи влади. Випадок, який мав місце в комуні «Червоний промінь» в даному випадку є доволі показовим. Комісія Запорізького округу, зробивши оцінку комуні в кінці серпня 1924 р, запропонувала їй придбати всі будівлі, в протилежному випадку заявила, що будівлі будуть знаходитись в орендному користуванні комуні. Обурений таким рішенням комісії голова комуні 10 вересня 1925 р. звернувся до Наркомзему України за роз'ясненням умов користування будівлями американськими комунами [46, арк.151].

Восени 1924 р. робота місцевих земельних органів з виділення іммігрантського земельного фонду була піддана критиці Наркомзема РРФСР. Циркуляр від 17 вересня 1924 р. Наркомземом визнався випадковим, а відведення земель, починаючи з літа 1923 р. – непродуманим [451, с.193].

Затягування з відводом землі ускладнювало господарські справи комун, оскільки у їх володінні знаходились площі непридатної землі, за яку їм доводилось сплачувати податки й інші повинності, чого не сплачували навіть найзаможніші індивідуальні господарства. Так, за зведеними даними по 5 іммігрантських колективах (з урахуванням двох комун на півночі), середній відсоток непридатних земель склав 12,7%. Якщо ж взяти виключно південний регіон, то показник сягне 18,6% [87, арк.11; 113, арк.1; 164, арк.54зв; 176, арк.100; 216, арк.25].

Загалом, у користуванні 14 іммігрантських комун, відповідно до даних, якими ми володіємо, в період їх перших років діяльності знаходилась земельна площа розміром 21225 дес. (з урахуванням земельних наділів незалежних канадських духоборів в 11136 дес.) (Додаток Ж). Циркуляром Наркомзему до земельних управлінь від 5 травня 1926 р. «Про сприяння розвитку і зміцненню іммігрантських комун» наказувалось вилучити у комун всі земельні надлишки, які, потенційно, не могли бути оброблені власними силами та коштами комунарів [250, с.309]. Прийняття даного рішення виходило з усвідомлення необхідності згортання іммігрантської кампанії, втім в засобах масової інформації мотивувалось необхідністю внутрішньодержавного переселення. Всупереч положенням

циркуляру, земельні площі жодної з комун не були зменшені, навпроти, поступово вони досягли 24-24,5 тис. дес.

З прибуттям з-за кордону додаткових груп іммігрантів, деякі колективи переселялись на південь України у більші за розміром господарства. Наприклад, коммуна «Джон Рід» в 1924 р. переселилась з с. Шереметка Вінницького повіту Подільської губернії до с. Ковалівка Варварівського району Миколаївського округу Одеської губернії [49, арк.83]. Враховуючи постанову УЕН від 20 квітня 1923 р. про надання коммунам закордонних іммігрантів можливості селитись у районах багатоземельної степової смуги, їх дії були цілком санкціоновані.

Незакріпленість землі за коммунами приховувала в собі ще один недолік – негативно впливала на взаємовідносини з місцевим населенням, яке почало претендувати на їх землі. Обурення селянства аграрною політикою більшовицької влади щодо іммігрантських колективів викликало щедре забезпечення їх господарств землею. В умовах перенаселення України, з невирішеною проблемою малоземелля селянства розміри іммігрантських господарств подекуди доходили до 2000 дес. За офіційними даними в 1923 р. середній розмір площі селянських комун по Україні виглядав так: в Київській губернії 81 дес. (на 1 працюючого 1,6 дес.), в Катеринославській губ. 229,6 дес. (на 1 – 3,5 дес.), в Одеській – 418,4 дес. (на 1 – 6,6 дес.). В середньому по Україні – 199,1 дес. (на 1 – 3,3 дес.) [43, арк.17]. В цей же час середній розмір площі іммігрантських господарств в цих губерніях становив: в Київській губ. 493 дес. (на 1 працюючого 10,9 дес.), в Катеринославській губ. 1025 дес. (на 1 – 19,5 дес.), в Одеській губ. 896 дес. (на 1 – 20,6 дес.). В середньому по іммігрантських колективах – 804 дес. (на 1 – 17 дес., що значно перевищувало площу, яка припадала на 1 працюючого в колективах місцевого населення) [43, арк.106; 45, арк.117; 87, арк.12; 148, арк.14; 163, арк.100; 164, арк.54зв; 174, арк.13; 216, арк.36; 493, с.74].

Очевидно, всупереч навіть механічній обробці ґрунту, такі розміри відводу землі в більшості випадків не відповідали ні силам, ні засобам комун. На листопад 1926 р. канадські духобори не охопили й 50% наданої їм землі, а переселились лише 18 родин на площу 288 дес. (із заброньованих за ними 12074 дес.). Засідання Підготовчої комісії РНК УСРР від 15 листопада 1926 р. постановило залишити за

канадськими духоборами 288 дес. землі вже заселеної 18 родинами й 1600 дес., які віддані 100 родинам постановою Колегії НКЗС. Решта ж землі підлягала розбронюванню і оберненню на вільний колфонд для внутрішньо-українського переселення [51, арк.18].

Таким чином, упродовж 1923-1925 рр. із загальнонаціонального земельного фонду було сформовано іммігрантський фонд. Для переселення та розселення виділялось 100 тис. дес. держземфонду, більшість якого знаходилась у південно-степовій смузі. Першочерговим завданням з обслуговування іммігрантів було землевпорядкування комун, яке, з низки незалежних від них причин, затягнулось на довгі роки. Роблячи ставку на іммігрантські комуні в справі перетворення села на нові колективні форми праці й побуту, ставлячи перед колективами ряд обмежень і завдань, більшовицький уряд, з свого боку, залишався бездіяльним у ставленні до комун. Угод на експлуатацію землі в більшості комун не було. Це питання доволі важливе для колективів у тому відношенні, що угодою, перш за все, встановлювались точні межі господарства, завдяки чому відкривалась можливість організації господарства за складеним організаційним планом і встановлення твердої сівозміни. Звідси походили головні недоліки в подальшій роботі комун, які не могли зміцнюватись через відсутність господарської основи. Ситуація ускладнювалась наявністю значної кількості непридатних земель. Труднощі й недоліки землевпорядкування гальмували реалізацію амбітного процесу залучення іммігрантів до продуктивної праці в сільському господарстві.

3.2. Напрямки співпраці інтеркомун з установами сільськогосподарської кооперації

У жовтні 1921 р. декрет ВУЦВК і РНК України започаткував розвиток і діяльність сільськогосподарської кооперації в Україні, визначив її завдання і господарську самодіяльність. Вона мала організувати кооперативний кредит селянським господарствам, постачати засоби виробництва, налагодити переробку та збут продукції [507, с.9].

Відповідно до офіційних даних, поданих на засіданні IV пленуму ЦКНС від 18-20 серпня 1925 р., з 1645 українських колективів всього близько однієї тисячі отримували кредит, тобто кредитувалось 61%, інші ж колективи залишились поза сферою державної допомоги. 61% колективів кредитувало: 17% сільськогосподарський Союз, 46% – сільськогосподарські банки, 5% – сільськогосподарські товариства, в інших державних і банківських установах кредитувалось 28% [66, арк.118]. На відміну від українських колективів, всі іммігрантські комуни входили до мережі кредитних установ. За наявними даними, заборгованість по дев'яти комунах на початок осені 1925 р. складала 108000 крб., 12000 крб. на одне господарство, 12 крб. на 1 десятину [373, с.10].

З метою прискорення відновлення господарства загалом та використання всієї земельної площі зокрема, всі іноземні колективи, без винятку, на окреслені заходи потребували кошти, система отримання яких зводилась до наступного: колективи звертались до відповідних кредитних установ, які, перш ніж прийняти рішення про видачу кредиту, з'ясовували кредитоздатність та господарську міцність комуни за безпосередньою допомогою губземуправління. Іноді «Сільський господар» виступав у якості поручителя перед юридичною особою про кредитоздатність комун [38, арк.248]. До того, як було вироблено схему отримання кредиту, колективи звертались за дотаціями до різних державних установ. Так, наприклад, комуна «Хлібороб» 1923 р. звернулась з проханням про позику до Наркомзему [34, арк.99].

З кожним роком розмір необхідних комунам кредитів зростав. До прикладу, починаючи з часу організації комуни «1 травня» і до 1 жовтня 1927 р. комуною отримано кредитів на суму 8106 крб., а з 1 жовтня 1927 р. по 1 квітня 1928 р. –

16459 крб. [111, арк.109]. Тобто, за півроку комуна отримала вдвічі більше кредитних коштів, аніж протягом 6 попередніх років. Беручи до уваги великий розмір господарства «Новий світ» й пов'язаний з ним великий об'єм господарчого обслуговування, загальні збори комуни від 11 квітня 1928 р. постановили вийти комуні з членів Ружинського кредитного товариства «Труд» (побоюючись, що товариство буде не в змозі їх забезпечити) і стати членом Бердичівського окружного Кредитсоюзу з розміром кредитування до 50000 крб. [123, арк.40зв]. Комуни «Мигаєво» сільськогосподарський банк щорічно відкривав кредит розміром 20-25 тис. крб. В роки, коли комуна ще не отримувала сільськогосподарського кредиту, процес налагодження господарства примушував робити збиткові операції з метою отримання оборотних коштів [77, арк.22]. Загалом, задля реалізації всіх намічених планів комуні «Мигаєво» на 1930 р. необхідно було отримати довгостроковий кредит розміром 207393 крб. [78, арк.179]. Оскільки розмір кредиту визначався відповідно до виробничого плану комун, можна говорити про певне зростання рентабельності господарств, яке сприяло забезпеченню платоспроможності колективів.

Зауважимо, наявність кредитів певною мірою стримувала повноцінний розвиток комун. Співробітники банків, часто не входячи в стан клієнтів, вимагали справної сплати по кредитах. До того ж, строки платежів по векселях були не зовсім зручними для колективів (вересень-листопад), адже в цей період ціни на сільськогосподарську продукцію ще не були остаточно встановлені. Намагаючись сплачувати вчасно, з метою уникнення штрафних санкцій, комуни вимушені були продавати продукти власного виробництва по знижених цінах. До прикладу, для погашення кредиту комуні «ІІІ Комінтерн» довелось збувати за безцінь всю товарну частину продукції [54, арк.67-68].

Власні пропозиції щодо покращення співпраці, із зазначенням наявних недоліків у взаємовідносинах між банківськими установами та комунами, в січні 1926 р. висунула, у записці до Загальних зборів пайщиків Одеського сільбанку, комуна «Джон Рід» [176, арк.95]. Зокрема, внесено пропозицію, аби банк не лише видавав кредити, а ще й проводив консультацію з раціоналізації використання кредиту,

надавав поради щодо виходу із скрутного економічного становища. Втім, громадська ініціатива не отримала належної уваги.

Отримання кредиту було лише першою сходинкою на тернистому шляху організаційних проблем до господарської могутності колективів. Реємігрантським колективам були притаманні проблеми, пов'язані з поверненням кредитів, навіть отриманих на пільгових умовах. На 1923 р. лише два колективи – комуна «Новий світ» та артіль ім. Скрипника – не мали заборгованості перед кредитними установами [164, арк.57]. Така ситуація для комуни «Новий світ» збереглась і на 1924 р. в основному через постійний приплив нових груп з Америки з грошовими капіталами та чіткій позиції керівництва комуни про недоцільність короткотермінових кредитів під 14% річних [147, арк.70зв].

Негативне явище при кредитуванні комун – короткотерміновість кредиту та несвоєчасність його відпуску. Короткотермінові кредити, як правило, приховували в собі вагомий недолік – високу процентну ставку. Так, в перший рік господарювання комуна «Нива трудова» взяла у сільськогосподарської кооперації 50 червонців кредиту на 1 рік під 14% річних, а в сільськогосподарському банку – 70 червонців на 6 місяців під 24% [216, арк.23зв].

Сільськогосподарська кооперація іноді давала іммігрантським господарствам кредит на дуже не вигідних умовах, порушуючи директиви ЦК партії про довготермінове кредитування колективних господарств під 4% річних [451, с.258]. Наприклад, спроба кредитування комуною «Мигаєво» в Одеській філії Українбанку виявилась невдалою: банк надав короткотерміновий кредит на 3 місяці під 36% річних [216, арк.50зв]. «Лихварський» процент та надзвичайно тяжкі умови кредиту викликали резонанс у середовищі колективів і не залишились поза увагою українських владних структур. Постанова УЕН від 21 квітня 1924 р., в її частині про дорожнечу кредиту в Одеській філії, зобов'язувала Всеукраїнській кооперативний банк «Українбанк» з'ясувати подробиці справи [87, арк.3].

Проблема короткотерміновості кредитів частково була вирішена лише в 1927 р. з утворенням фонду довгострокового кредитування зразкових колективів при Укрсільбанкові. У зв'язку з цим, до всіх окрземвідділів було надіслано прохання повідомити Завсільгоспвідділу адреси 2-3 колгоспів, які, на погляд ОЗВ, можливо

було репрезентувати Укрсільбанку для видачі довготермінових кредитів з зазначеного фонду. До переліку на кредитування кращих колективних об'єднань, на підставі заявок окрземвідділів, увійшли комуни: «ІІ Комінтерн» (18000 крб.), «Джон Рід» (12000 крб.) «Нива трудова» (8000 крб.) [52, арк.239], «Мигаєво» (18000 крб.) та «Червоний прапор» (8000 крб.) [54, арк.34, 59].

Щоб цілком задовольнити потреби власних господарств в оборотних коштах та посівному матеріалі, колективи брали позики у різних кредитних установах декілька разів на рік. Наприклад, комуна «Нива трудова» протягом 1923-1924 рр. отримала від окрсільгоспсоюзу і Сільбанку такі позики і кредити: позика на посів озимої пшениці в 1923 р. в 500 крб. (окрсільгоспсоюз) під 14% річних, кредит на підняття господарства від Сільбанку у січні 1924 р. під 25% річних, позика в 150 пудів ярої пшениці від Сільбанку на 6 місяців під 50%, ячменеві позики в 600 пудів від окрсільгоспсоюзу під 12% на 6 місяців, довгостроковий кредит на 5 років розміром 1500 крб. від Сільбанку під 4% річних, безпроцентний кредит паливними матеріалами безпосередньо від Нафтосиндикату на 2000 крб. і кредит в 300 крб. на два роки під 6% річних в листопаді 1924 р. від Сільбанку [45, арк.118].

Подекуди розміри кредитування не ув'язувались з господарськими можливостями деяких комун, що мало наслідком перевищення суми кредитів над основними капіталами. Так, на липень 1927 р. комуна ім. Благоева перед кредитними установами мала заборгованість в 25080 крб. [207, арк.137], яка на 1 червня 1928 р. зросла до 37054 крб. [260, с.93]. При цьому валовий прибуток від господарства в 1928 р. склав 23274 крб. [268].

Решта колективів були доволі сильно кредитонавантажені. Загальний розмір кредиту в комуні «Червоний орач», наприклад, на жовтень 1925 р. склав 3829 крб., з яких боргу 3055 крб. 20 коп., що у перерахунку на 1 дес. землі виражалось в 19 крб. 50 коп., на 1 їдця – 182 крб. 30 коп., на 1 працездатного – 273 крб. 50 коп. [153, арк.16зв, 19, 26]. Досить високе кредитне навантаження на одного працездатного було в комуні «1 травня», де на одиницю площі землі на 1 січня 1928 р. припадало 119 крб. 27 коп., на 1 їдця – 293 крб. 08 коп., на 1 працездатного – 450 крб. 09 коп. [111, арк.121зв]. Загалом, на 1927 р. комуні «Мигаєво» було відкрито кредитів на суму 15567 крб. 73 коп. Таким чином, кредитонавантаженість на 1 члена комуни

сягала 154 крб. 13 коп., на 1 їдця – 96 крб. 70 коп. [77, арк.12]. На 1 січня 1927 р. за комуною «ІІІ Комінтерн» рахувалось 55607 крб. боргів [288].

Питання належного кредитування іммігрантських господарств було піднято на І з'їзді іммігрантських колективів у м. Харкові. Втім, представники владних структур на нараді не пообіцяли ніякого конкретного зрушення у кредитній сфері, посилаючись на тяжке фінансове становище держави. Для отримання кредиту радили вступати у місцеві кооперативно-кредитні установи: «Входження членами в товариства сільськогосподарського кредиту являється для вас невідкладним саме тому, що ви своїм вступом повинні дати поштовх для вступу оточуючого селянського населення» [216, арк.11зв, 55зв]. В свою чергу, засідання Комісії РПО 10 травня 1924 р. постановило просити Наркомзем СРСР в терміновому порядку розробити форми і засоби кредитування іммігрантських колективів на 1924-1925 рр. і вжити заходів з їх включення в кредитні плани відповідних банків [201, арк.29].

Слід зазначити, що для отримання кредиту від будь-якої кредитної установи колектив спершу мав стати її членом. Оскільки організаційне і господарське керівництво іммігрантськими комунами і артілями спочатку взяв на себе Наркомзем України, це призвело до відриву колективів від місцевих кооперативних та земельних органів і перешкоджало їх «належному» організаційно-господарському обслуговуванню. Тому в циркулярному листі Наркомзему 15 січня 1924 р. всім губерньським і окружним земельним управлінням пропонувалось включити іммігрантські колективи в мережу колективних господарств губерній для відповідного їх обслуговування у всіх напрямках [464, с.106]. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1924 р. іммігрантські комуни включались в мережу колективних господарств України [70, арк.1]. У цьому контексті засідання УЕН від 21 квітня 1924 р. рекомендувало земорганам втягнути комуни хоча б до найнижчої кооперації для організації збуту і отримання кредиту [18, арк.77]. Акцент на вступі до найближчого союзу сільськогосподарської кооперації було зроблено й у зразковому статуті іммігрантських сільськогосподарських комун, прийнятому 16 березня 1925 р., де зазначалось, що комуни повинні були організувати збут продуктів свого господарства, налагоджуючи для цього зв'язок з відповідними державними установами [218, арк.45].

Тому в 1923-1924 рр. простежується інтенсивний вступ іммігрантських господарств у різноманітні кредитні спілки та товариства. Так, комуна «1 травня» з 1923 р. була членом окрсільспілки, Волинського сільбанку, Житомирського кредитного сільськогосподарського товариства та Старчанського споживчого товариства, з 1925 р. – членом Житомирського хмільсоюзу, з 1927 р. – Волинської окрколгоспсекції та Зостовського сільськогосподарського кредитного товариства з 1928 р. [111, арк.62, 125]. Інша комуна – «Червоний орач» – кредитувалась в Київському сільбанку, Чорнобильському сільськогосподарському кредитному товаристві та Київському окрвиконкомі [153, арк.26].

За умов зростаючої товарності селянських господарств і відповідної державно-кооперативної політики, коли держава поклала на сільськогосподарську кооперацію завдання бути головною товаропровідною ланкою між сільським господарством і промисловістю, збуто-постачальна діяльність стала невід’ємною рисою сільськогосподарської кооперації впродовж всього періоду непу.

Окрім надання послуги кредитування, кредитні товариства виступали для колективів у якості місць збуту продукції власного виробництва та отримання необхідного посівного матеріалу. Так, комуна «Новий світ» була членом Ружинського кредитного товариства, якому здавала товарну продукцію [129, арк.2зв], а через окрколгоспсекцію Бердичівського кредитсоюзу отримувала різноманітні саджанці [123, арк.3]. Комуна «Селянська культура» увійшла членом у Херсонський райсільгоспкредитсоюз, через який намагалась проводити закупівельні операції й збувати вироблені у себе продукти [164, арк.105]. Комуна «III Комінтерн» уклала договори на постачання насіння з Одеською конторою Всеукраїнського товариства насінництва. У 1924 р. вона продала державі 5 тис. пудів чистосортного насіння пшениці, а в 1927 р. збільшила його продаж до 9 тис. пудів [475, с.79].

Таким чином, нагальна потреба селянських господарств у кредиті пояснювала високі темпи зростання мережі кредитних товариств поміж різних видів сільськогосподарської кооперації. З середини 20-х років, в умовах зростання спеціалізації і товарності сільського господарства, залучення до ринкових відносин, поглиблювалась та вдосконалювалась кооперативна система. Починаючи від 1924 р. спостерігалось масове освоєння спеціальної форми кооперації: створювались

буряківничі, плодоовочеві, скотарсько-молочарські, машинно-тракторні та інші види фахових товариств [426, с.106]. З припиненням діяльності Товариства технічної допомоги, комуни вже не могли розраховувати на поповнення свого машинного парку ані новими машинами, ані запчастинами до них. Тому всі замовлення на необхідні запчастини надходили до відповідних фахових товариств.

Постановою ВУЦВК від 21 вересня 1927 р. було винесено рішення про організацію замість Всеукраїнської секції колгоспів Всеукраїнського союзу сільськогосподарських колективів – Укрколгоспу. На нову систему покладалось керівництво, організаційно-господарське і агрокультурне обслуговування. На Наркомзем – загальне керівництво, а на сільськогосподарську кооперацію – забезпечення колгоспів і збут їх продукції [60, арк.30].

З літа 1928 р. почалось виробниче куцкування колгоспів. Найбільша концентрація кущових об'єднань локалізувалась у південних губерніях України: Одеській, Миколаївській, Херсонській. Саме в цих округах знаходилась переважна більшість інтернаціональних комун, які не стали винятком у процесі куцкування. Так, при комуні «ІІІ Комінтерн» функціонувало кущове об'єднання, яке мало велику томатну фабрику, продукція якої продавалась Московській спілці споживчих товариств і надходила до магазинів столиці [474, с.11].

Окрім збуту продукції господарювання кредитним установам, комуни надавали перевагу збуту товарів фаховим товариствам та кооперативним організаціям. До прикладу, молоко комуни «Новий світ», у непереробленому вигляді, збувалось Київському Молочарсоюзу за ціною 1 крб. 45 коп. [128, арк.64]. Комуна «Мигаєво» в 1926 р. 3000 пудів озимої пшениці продала за ціною 1 крб. 50 коп. кооперації, молоко кількістю 109394 відра на суму 112588 крб. – Молочарсоюзу, бринзи 1785 пудів – сільськогосподарській кооперації [77, арк.12]. До фахових товариств надходили замовлення від інтеркомун на необхідні для скотарства продукти.

Поступово обмеженість комун лише членством у різноманітних товариствах змінювалась «ініціативою» до створення під власною егідою нових товариств сільськогосподарської кооперації. Так, комуна «Новий світ» стала фундатором Ружинського скотарсько-молочарського товариства, якому з 1 жовтня 1926 р. передала власний маслоробний завод [123, арк.13].

Справи про постачання господарств насіннєвим матеріалом та машинним парком, так само як і потребу в кредитах та посівних матеріалах, колективи вирішували за посередництвом окрколгоспсекції. Схема замовлення виглядала таким чином. Керівництво комуни, у письмовій формі, зверталось до окрколгоспсекції з проханням підтримати клопотання перед спеціалізованою установою про видачу необхідного матеріалу. Після чого окрколгоспсекція, зазвичай, задовольняла клопотання [112, арк.310, 311, 406, 407].

Поступово спілки фахових кооперативів перетворювались на монополістів своєї галузі, що викликало певні зловживання з їх боку. Молочарсоюз в 1929 р. взяв за племінні корови з комуни «1 травня» по 150 крб., в той час як сусідній Черемошанський радгосп дістав таких корів іншим шляхом значно дешевше [111, арк.269]. Одеський союз сільськогосподарських колективів намагався різними шляхами змусити Канадську агрокому у плані збуту та придбання сільськогосподарської продукції діяти виключно через Союз: «Необхідно вжити заходів, щоб всі продукти, які виробляла комуна, здавались до Союзу. Все необхідне для комуни купувати виключно через Союз» [174, арк.32]. Систематичними до комуни були візити представників Одсільгоспкредитспілки, які намагались залучити комуну до продажу пшениці Губсільспілці [174, арк.42].

Закликаючи іммігрантські колективи діяти виключно через кооперацію і здавати їй «надлишки» продукції, кооперація власними діями дискредитовувала себе в очах комун. Показовою в даній ситуації є справа, яка мала місце в комуні «Новий світ». Керівництво комуни 7 червня 1928 р. скаржилось Бердичівській окрколгоспсекції на байдуже ставлення до її проблем з боку Молочарсоюзу, Кредитного товариства та Споживчого товариства, яким комуна здала лишки кількістю 25 вагонів, натомість ці організації не виділяли, не зважаючи на неодноразові прохання, корму для голодуючих 700 голів худоби [123, арк.44].

У руслі кооперації ставка робилась на тісні взаємовідносини між колективами. Так, комуна «1 травня» через Ксаверівську комуну придбала кнура вагою 6 пуд. 10 ф. вартістю 125 крб., які потрібно було внести до каси Волинської окрсільспілки [111, арк.42]. У разі потреби, комуни об'єднувались з місцевими товариствами задля спільної закупівлі товару за вигідними цінами. Наприклад, в березні 1927 р.

Мигаєвське сільськогосподарське кредитне товариство планувало закупити партію дощок, але у нього не вистачало коштів. Оскільки комуна «Мигаєво» теж потребувала дошки, було вирішено об'єднатись з кредитним товариством [77, арк.17].

Власне, господарський зв'язок між колективами й сільськогосподарською кооперацією був надзвичайно слабким. За даними засідання IV пленуму ЦКНС від 18-20 серпня 1925 р.: 22% купують у сільськогосподарських союзах, 5% – у сільськогосподарських товариств, 27% – у держорганів і 44% – у приватних осіб. Тобто, колективи на середину 1925 р. достатньою мірою не увійшли до кооперативної системи [66, арк.117]. Даний висновок можна інтерпретувати й на іммігрантські колективи. В силу того, що сільськогосподарська кооперація не спроможна була повною мірою задовольнити потреби своїх членів у організації збуту сільгосппродукції та їх постачання, колективи, при можливості, збували товари на сторону місцевим мешканцям на більш вигідних умовах. Протягом 1925 р. комуна «Червоний орач» не продала нічого державним установам. Приватним же особам продано продуктів городництва на 185 крб. та скотарства на 767 крб. [153, арк.26зв-27]. Подібна практика непокоїла керівництво кооперації, адже підривала авторитет останньої в очах пересічного селянина, тому її керівництво намагалось різноманітними можливими засобами обмежити дану тенденцію.

На підставі постанови З'їзду колгоспів від 26-28 травня 1928 р., генеральної угоди між Укрколгоспом та Сільським Господарем від 16 червня й постанови Наркомторгівлі, всі сільськогосподарські продукти повинні були здаватись комунами й колгоспами виключно сільськогосподарській кооперативній системі. Коли Кредитсоюзу стало відомо про факти ведення комуною «Новий світ» переговорів з різними організаціями та приватними особами про продаж сільгосппродуктів, 25 червня 1928 р. Кредитсоюз звернувся до комуни з вимогою припинити будь-які переговори про реалізацію продукції [123, арк.48].

З проголошенням курсу на колективізацію, комуни тісніше почали співпрацювати з кооперативними установами. Так, в 1927-1928 господарському році продукція великої рогатої худоби комуни «Мигаєво», свинарства та вівчарства

збувалась виключно через кооперацію та держторгівельні установи [175, арк.15], а посівний матеріал – через товариство «Агрономія» [169, арк.2].

Слабкість керівництва колгоспами з боку спілок сільськогосподарської кооперації була відзначена на Першому Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів і робітників з колективізації сільського господарства (20-24 лютого 1925 р.). З'їзд вказав на необхідність створення спеціальної системи управління колгоспами. Надана вказівка незабаром була реалізована у створеній на початку 1926 р. Раді з колективізації при ВЦВК. До складу Ради, як один серед кращих організаторів колективного виробництва, увійшов голова інтернаціональної комуни «III Комінтерн» – І.Ф. Мелешко [474, с.4].

У діяльності сільгоспкооперації в Україні впродовж 20-х років практикувалися контрактаційні угоди між нею, союзами, товариствами і державою та окремими державними підприємствами. Зі всієї площі посіву польових та городніх культур комуною «Новий світ», наприклад, в 1929 р. законтраковано Кредитсоюзу (пшениці, гороху, вівса, капусти, конюшини, люцерни) 523 га, Буряксоюзу (цукрових буряків) – 95,39 га, Насінсоюзу (різних висадок) – 49,27 га та Хмільсоюзу (хмелю) – 2 га. Всього було законтраковано 669,66 га, що склало 86,5% з усієї площі посіву городніх та польових культур (774,09 га) [123, арк.125]. В кінці 20-х років держава, намагаючись надати цій формі кооперації глобальний характер, стала нав'язувати її селу директивним шляхом (постанова ЦК ВКП(б) від 27.08.1929 р.), що привело до руйнування селянського ринку. Контрактація стала інструментом переведення ринкової економіки на адміністративно-планові рейки [507, с.13].

Комуни успішно втягувались у різні форми кооперації: сільськогосподарську, споживчу та кустарно-промислову. Найбільшої популярності набула кредитна галузь сільськогосподарської кооперації. Іммігрантським господарствам конче потрібен був оборотний капітал, а на державний кредит розраховувати не доводилось. Відсутність грошей затрудняла проведення господарських заходів. Вхідження в місцеві кооперативні кредитні установи створювало більшу ймовірність отримання кредиту. Втім, як з'ясувалось на Харківській нараді, сільськогосподарська кооперація іноді давала іммігрантським господарствам кредит на невігідних умовах.

3.3. Сільськогосподарські іммігранти в соціальному, професійному, національному, партійному складі радянського суспільства

Більш детального аналізу потребують дані про соціальний та професійний склад комун. Раніше вважалось, що у їхньому складі переважали сільськогосподарські особи. Виявлені нами документи показують, що більшість майбутніх комун формувались переважно з робітників, малознайомих із сільським господарством.

На жаль, дисертант не володів загальними даними, які б дозволили бездоганно проаналізувати соціальний, національний, партійний, професійний склад усіх сільськогосподарських іммігрантських комун на території України. В різних справах вдалось виявити і опрацювати лише 70 анкет, які заповнювали прибуваючи до України іммігранти та реемігранти. 12 анкет датуються жовтнем 1923 р. [40, арк.117-142], інші 58 належать до пізнішого періоду – 1925 р. [46, арк.375-454]. Разом з даними, розсіяними по різних джерелах, вони можуть дати певну уяву про тих осіб, які працювали в іммігрантських колективах.

Реєстраційні анкети – облікові документи, призначені для реєстрації потенційних і реальних іммігрантів, які були організаційним елементом системи імміграційного контролю. Вони характеризуються великим інформаційним потенціалом, адже у систематизованому вигляді містять інформацію індивідуального рівня. В результаті узагальнення даних сукупності анкет можливо отримати характеристику імміграційного потоку і процесу в цілому. В даному випадку ми розглядаємо дані анкет, заповнених іммігрантами та реемігрантами, які направлялись у різні переселенські комуни на території України.

Анкети були розроблені наприкінці 1922 р., з 1923 р. отримали своє поширення. В 1925 р. бланк анкети зазнав деяких змін (містив 27 пунктів проти 32 у 1923 р.), при цьому, інформаційна сутність не змінилась. Не слід забувати, що кількість анкет не відображає всієї кількості іммігрантів, які прибули до України з моменту поширення анкет. Кількісна невідповідність пояснюється тим, що документи заповнювались не на кожного прибуваючого, а на голову сім'ї. Жінки заповнювали анкети у тому випадку, якщо іммігрували без чоловіка. Свідчення про дітей заносились до анкет батьків.

Анкета мала складну структуру: включала 25 пунктів для іммігрантів та 27 для реемігрантів. Питання були доволі різноманітного характеру: необхідно було вказати громадянство, національність, соціальний та сімейний стан, надати свідчення про місце народження, останнє місце проживання, освіти, основну професію, членство в політичних партіях. В окремому пункті анкети зазначалась сума грошового внеску до фонду комуни та наявність готівкових коштів, з якими переселенці в'їжджали на територію держави. Для реемігрантів ставились додаткові запитання – про вид діяльності до від'їзду за кордон, несення військової служби та причини, які змусили залишити батьківщину.

В цілому, стан виявлених документів, з точки зору інформаційної повноти, задовільний: сам формуляр анкети передбачав детальну інформацію про особу; у виявлених документах майже відсутні пробіли. До недоліку даних анкет належить одноманітність формулювань відповідей на питання, що розкриває мотиви міграції.

Звернемось до інтерпретації отриманих даних за низкою ознак. До свого приїзду в Україну всі комунари прожили на території Америки 10-12 років, працюючи там, головним чином, переважно на фабриках і заводах різноробочими або ж кваліфікованими спеціалістами по дереву й металу. Лише в період безробіття значна частина познайомилась із сільським господарством, підробляючи на фермах (Додаток 3). Систематизувавши дані анкет, можна зробити висновок, що досвідчених землеробів, які протягом останніх 5-ти років перебування за кордоном займались веденням сільського господарства, виявилось лише 20% (Додаток II). Загалом, осіб, які за соціальним станом віднесли себе до селян – 70%, робітників – 15,7%, інтелігентів – 1,4% та міщан – 7%, інші 6% не заповнили графу соціального стану. З 70% селян 20% вважали своїм основним заняттям землеробство, інші вказали робітничі спеціальності. Важливо відзначити, що 80% в останні 5 років до від'їзду до України не займались сільськогосподарською працею: на заводі працювало – 5,7%, на фабриці – 15,7%, різноробочими – 8,5%, шахтарями – 7%, кравцями – 7%, решта працювала автомеханіками, м'ясниками, слюсарями, електротехніками, фарбувальниками, бухгалтерами. Окрему групу склали утриманці: діти та частина жінок.

Вищенаведені дані говорять самі за себе: переважна більшість реемігрантів втратила зв'язок з сільським господарством, деякі з них мали досвід роботи в технічних підсобних підприємствах сільського господарства, і лише незначна частина безпосередньо займалась сільським господарством. Як з'ясувалось, більшість цих робітників встигли відвикнути від землеробської праці. Так, наприклад, з 13 членів комуни «III Комінтерн» 9, у графі про соціальний статус, віднесли себе до робітників, 1 – до інтелігентів і лише 3 назвали себе селянами [46, арк.440-452]. Дещо краще виглядала ситуація з членами комуни «Червоний прапор»: з 14 осіб 13 віднесли себе до селян. При цьому лише 4 особи з цієї групи вважали своїм основним заняттям землеробство, інші вказали робітничі спеціальності. Важливо відзначити, що 13 з 14 чоловік останні 5 років до від'їзду до України не були зайняті сільськогосподарською працею: 3 чоловік працювали на шахті, інші – на заводах, фабриках, майстернях [46, арк.400-407, 422-427].

На противагу інтернаціональним колективам, за соціальним станом члени колгоспів України до свого вступу в них у переважній більшості були селянами – 81,09%. Решта 18,91% належали до: робітників – 8,9%, службовців – 2,8%, кустарів – 1,8%, священників – 1,01%, вчителів – 0,8%, вільних професій – 0,1%, ін. – 4,5% [43, арк.42].

Анкети дозволяють оцінити мотиваційну основу імміграції, яка є однією з ключових позицій для розуміння характеру і змісту цього процесу. Причому необхідне комплексне вивчення причин виїзду з країни попереднього місця проживання і в'їзду до радянської Росії, оскільки причина еміграції безпосередньо пов'язувалась з переїздом до СРСР. При опрацюванні інформації пунктів анкети увагу привертає недолік: анкети заповнювались співробітниками Комісії РПО, що обумовило переважання коротких однотипних формулювань, які, можливо, не відображають всього спектру відповідей іммігрантів.

Загалом, зовнішня міграція обумовлена різними факторами: політична система і рівень економічного розвитку країни, прибуток населення, цінності окремої людини, соціальне середовище. Виявлені анкети відображають мотиви імміграції: перетворення в радянській країні і бажання взяти в них участь спонукали 40% іммігрантів виявити бажання працювати в СРСР і, таким чином, допомогти країні

працею, 60% прагнули працювати в комуні на колективних засадах. Мотиви матеріального характеру не вказувались.

Національний склад комунарів був найрізноманітніший. Переважну більшість становили українці, уродженці Волинської, Подільської, частково Київської й Чернігівської губерній, Галичини та Буковини, а також білоруси з Мінської, Гомельської, Могильовської і Гродненської губерній [475, с.78]. Національний склад, наприклад, артїлі ім. Скрипника на 1923 р.: українців – 6, білорусів – 92 чол. [164, арк.54зв], комуні «Новий світ»: білорусів 40% та 52% українців [128, арк.75].

Разом з тим, в колективах був значний процент і представників інших національностей. В монографіях 1960-1970-х років багатонаціональний склад колективів вважався одним з достоїнств іммігрантських комун, який сприяв їх успішній роботі. Як стверджує Е. Данилова, багатонаціональний склад однієї чи декількох комун не може слугувати підтвердженням загального правила. Для підтвердження своєї думки вона наводить уривок з інструктивного листа Комісії РПО до ЦБ Товариства технічної допомоги, де мова йде про побажання Комісії створювати національно однорідні комуні [462, с.16].

Насправді, в реальному житті, особливо на перших етапах організації господарств, багатонаціональний склад ставав причиною внутрішніх конфліктів і напружених взаємовідносин між членами колективу. Були конкретні приклади розпаду неоднорідних комун відразу після приїзду («Ехо» і «Червоний прапор») [95, арк.2]. Пізніше, вже у сталих і зміцнілих колективах, фактор багатонаціональності не мав негативних проявів.

Якщо для комун, які розташувались на території Росії було характерним незнання більшістю приїжджаючих працівників російської мови [451, с.208], то на території України ситуація виглядала дещо по-іншому. З впевненістю можна говорити про український склад колективу «Джон Рід», адже 83 з 87 осіб були українцями, 3 росіянами та 1 поляком. З них 18 – члени РКП(б)У, 7 – члени комсомолу [39, арк.169]. Винятком була багатонаціональна коммуна «III Комінтерн», у складі якої були члени 6 національностей: українці, росіяни, німці, угорці, євреї, англійці [75, арк.5]. У цій площині цілком очевидно: переважну більшість становили особи, які не володіли російською мовою, що, як результат, тягло за собою

виникнення мовного бар'єру, який ускладнювався соціально-психологічною адаптацією. В таких ситуаціях становище полегшувалось тим, що деякі члени комун володіли кількома мовами. В цілому ж по Україні лише 26% усіх членів комун не володіли ні російською ні українською мовами, 5% знали виключно російську, 26% вільно спілкувались як російською, так і англійською мовами. З усієї кількості закордонних працівників російською володіло 58,6%, українською – 29,3%. Подібна ситуація пояснюється тим фактом, що переважну більшість приїжджаючих на територію України становили реемігранти [40, арк.117-142; 46, арк.375-454].

Втім, свідчення члена Комісії РПО тов. Єрмакова поставило під сумнів доволі поширену думку про реемігрантський склад колективів. Так, в серпні 1925 р. одне з головних ускладнень роботи іммігрантів у радянській державі він вбачав якраз у незнанні більшістю приїжджих російської мови [451, с.208]. Спростувати хибне в своїй суті припущення нам допомогли анкети, результати опрацювання яких свідчать про переважно реемігрантський характер колективів (Додаток К). Так, 52,8% осіб, які прибули в Україну у складі іммігрантських комун у графі громадянство вказали «російське». Підтверджує нашу думку і аналіз розподілу іммігрантів за національністю: 30% становили росіяни та 27% українці. Найбільший процент груп інших національностей припадає на долю німців – 12,8%, угорців – 8,5%, євреїв – 5,7% та югославів – 4,2% (Додаток Л).

Серйозне значення при формуванні сільськогосподарських комун мали їх персональний склад, політичні погляди потенційних членів й їх професіоналізм. Для реалізації цілей іммігрантської політики переселенці повинні були володіти засобами виробництва. Анкети відображають ступінь дотримання цих вимог на практиці. Так, виходячи з анкетних даних 1923 р., на запитання про наявність засобів виробництва позитивно відповіли всі 12 мігрантів, які привезли з собою сільськогосподарський інвентар на загальну суму 14990 дол. (приблизно 29000 крб.) [40, арк.117-142]. Практика привезення кожним членом комуни з собою засобів виробництва в наступні роки дещо трансформувалась: за рахунок спільних членських внесків за кордоном закуповувалась необхідна техніка, яка ввозилась разом з усім майном комуни. Дозволяючи ввіз техніки і сільськогосподарських знарядь, влада звільняла себе від необхідності забезпечити ними нові господарства.

Окрім основної професії, іммігранти володіли й підсобними технічними навиками, підтвердженням чого слугує графа анкети про підсобні професії. Так, наприклад, з 70 чол., анкетними даними яких ми можемо оперувати, в 1923 р. було по одному бухгалтеру, майстру ткацьких машин, текстильнику, городнику [40, 117-142]; в 1925 р. по одному механіку, шкірнику, шахтарю, машиністу, вчителю, фотографу, маляру, по два шофери, складачі автомобілів, по три перукарі, теслярі [46, арк.375-454]. Таким чином, окрім спеціальностей, безпосередньо пов'язаних з роботою в сільському господарстві України, вони володіли дефіцитними навиками, корисними у веденні господарства в цілому.

Отже, в більшості іммігрантських господарств переважали індустріальні працівники, які не знали селянської праці або були відірвані від неї. Звісно, що потрібні навика для успішного господарювання у них були відсутні, але з іншого боку, ці особи володіли необхідними технічними знаннями. Даний факт усвідомлювали в Комісії РПО. Аналізуючи причини доволі повільного перетворення комуні «Джон Рід» на взірцево-показову, керівництво Комісії серед головних причин називало її неземлеробський склад. У посадовій записці Комісії РПО (1926 р.) зазначалось: «Багато наших іммігрантських комун... організовані в великих промислових містах., де з землеробством робітнику доводиться знайомитись тільки по кінофільмах про американського дідуся-фермера. В більшості комун відсутнє найважливіше – американський фермер чи агроном» [201, арк.249зв].

З перших чотирьох комун, які приїхали на територію України до листопада 1922 р., лише в одній комуні «Селянська культура» кількість осіб, знайомих з веденням господарства, перебільшувала кількість осіб робітничих спеціальностей (51 сільськогосподарський робітник, 3 ремісники та агроном). В інших же комунах, наприклад, в комуні «Новий світ», картина була абсолютно протилежною, в її складі взагалі були відсутніми особи, хоча б наближені до сільського господарства. До складу I Канадської агрокомуні «Мигаєво» входили: 24 промислові і сільськогосподарські працівники, 44 ремісники, 3 дрібні фермери, вчитель [475, с.78]. Комісія РПО, врахувавши недоліки у професійному складі перших комун, в подальшому серйозне значення приділяла персональному складу

сільськогосподарських колективів. Однією з основних вимог для формування комун ТТДРР в Америці й підготовки додаткових груп для вже створених колективів висувався практичний сільськогосподарський досвід. Але, в дійсності, в 1923 р. продовжували прибувати колективи, в яких домінували особи, знайомі з роботою на промисловості. З п'яти колективів, які прибули в 1923 р., лише в одній комуні «Червоний прапор» колектив був сільськогосподарським. В цілому, з загальної кількості прибулих членів комун в 1923 р. сільськогосподарський елемент склав 22,8% [49, арк.1-75].

Вагоме значення мав освітній рівень іммігрантів. Якщо судити все з тих же анкет, то початкова, принаймні, домашня освіта була майже у всіх. 83% іммігрантів мали нижчу освіту (зазвичай, народне училище), 8,6% – середню освіту, 6,8% були самоучками. Лише деякі члени комун були неосвіченими, не закінчивши навіть курсу нижчої школи (Додаток М). Так, з 19 членів комуні «Хлібороб» середня освіта була у 2 осіб, решта ж мали нижчу освіту [46, арк.375-454]. Нижчий рівень освіти переважав і в середовищі «мигаєвських» комунарів. З 72 членів, які вже на 1923 р. прибули до комуні, середню освіту мав лише один, нижчу – 2. Деякі члени комуні не закінчили навіть курсу початкової школи: 4 самоучки та 1 безграмотний. Курс початкової школи пройшли 64 особи [174, арк.23].

В процесі активного пошуку істини серед радянських стереотипів необхідно внести деякі корективи й у питанні політичних поглядів мігрантів. Його вирішення вбачається доволі цікавим та неоднозначним. На жаль, дані про партійну роботу в іммігрантських та реемігрантських комунах доволі незначні. В радянську добу особливий акцент, при висвітленні цього аспекту складу колективів, робився на їх прихильності до комуністичних ідей і високих процентах членів комуністичної партії в них (наводились дані про 50% комуністів й навіть більше). Насправді, в деяких колективах члени комуністичної партії складали більше половини складу, в інших же – їхні члени могли й не бути комуністами, але належали до числа співчуваючих комунізму. Так, в комуні «ІІІ Комінтерн» членів та кандидатів КП(б)У – 53 чол. (24%), ЛКСМУ – 19 (9%), КНС – 44 (20%). Разом до громадсько-політичних організацій належало 116 осіб (50%) [75, арк.5]. В першій групі комуні «Червоний прапор» було 27 комуністів, в другій – 9. В комуні «Новий світ» з 120

членів 48 були комуністами [491, с.151]. Скупі за своєю інформативністю дані про партійну роботу в іммігрантських комунах. Відомо лише про організацію при великих комунах комуністичних осередків. Перший такий осередок утворився при мигаївській комуні у вересні 1922 р. До жовтня 1923 р. партосередок відкрився в комуні «Джон Рід», а ще пізніше – при комуні «III Комінтерн» [475, с.78].

Звісно, оскільки виїжджаючи колективи з Америки в обов'язковому порядку проходили через Товариство технічної допомоги, то, безумовно, перевага надавалась особам, які відстоювали ідеї побудови першої в світі «народної» держави, адже непотрібно забувати, що ТТД тісно співпрацювало з комуністичною партією. Разом з тим, неварто вважати, що осіб, які не поділяли подібних поглядів і не мали членства ні в яких політичних партіях Америки, не приймали до складу колективів. Так, наприклад, з 12 членів, які в'їхали в 1923 р. відсоток безпартійних склав 50%, членів Робітничої партії Америки – 25%, соціалістичної – 8% та комуністичної – 17% [40, арк.117-142]. З 58 членів, які в'їхали на територію України в 1925 р., відсоток безпартійних складав 41%. Незначно перевищували цю цифру показники членства в Робітничої партії Америки – 50%. Цікаво, що процент членів Комуністичної партії Америки ледве досяг 3,4% [46, арк.375-454].

Як видно, до 1925 р. (за 2 роки) відбулось зменшення на 9% кількості безпартійних у складі колективів. Дана ситуація має доволі просте і логічне пояснення. Прикметною для перших груп іммігрантів та реемігрантів, які розташувались на території України, є така картина: для них відданість комуністичним ідеям не була характерною, що пояснюється ще не до кінця організованою та налагодженою системою відправки колективів з-за океану. В подальшому, коли імміграція та рееміграція отримали організованіший характер, ТТД та радянські органи, які відповідали за переселення, почали приділяти значну увагу політичним поглядам і партійності.

Стосовно вікової структури імміграційного потоку, то середній вік іммігрантів – 35 р. Отриманий віковий показник в поєднанні із статевою ознакою відображає специфіку імміграції, а саме, більша частина іммігрантів – чоловіки в дієздатному віці (Додаток Н).

Говорячи про сімейний стан приїжджих комунарів, то тут не можна з впевненістю стверджувати чи то про домінантне переважання одружених над холостяками, чи то останніх над одруженими, оскільки процентне співвідношення прибулих за сімейним станом розподілилось майже порівну: 44,3% холостяків і 55,7% одружених (Додаток П). При цьому, анкети явно відображають груповий (сімейний) характер імміграції, тому що більшість одружених чоловіків прибували з сім'ями. За узагальненими даними кількість іммігрантів, які прибули з сім'єю в 1923 р. – 50% (або 6 чол. з 12 одружених), в 1925 р. – 78% (або 25 чол. з 32 одружених).

Таким чином, анкети подають нам доволі цінну інформацію стосовно: основних соціально-демографічних характеристик іммігранта; характеристики іммігранта з точки зору потенційної ефективності використання його праці і відповідності основним вимогам, що висувались до мігрантів; відображення основних рис власне процесу імміграції.

Отже, за соціально-професійним складом в іммігрантських та реемігрантських групах переважали індустріальні робітники, малознайомі з веденням сільського господарства. Тому цілком зрозумілим стає ситуація, в якій іммігрантські комуни в чужій країні з незнайомими їм природно-кліматичними умовами, з традиційними прийомами ведення господарства не змогли швидко стати зразково-показовими для місцевого селянства, незважаючи на наявність нових зразків техніки.

3.4. Характер та основні напрямки господарської діяльності інтерколективів

На середину 1925 р. з 14 іммігрантських колективів на території України 3 вже пропрацювали 4 роки, 4 – три роки, 6 – два роки і 1 – один рік. Таким чином, станом на 1925 р. сформувалась достатня база для підведення підсумків їх роботи.

Спочатку зупинимось на сильних сторонах комун, серед яких, безперечно, перше місце належить машинному забезпеченню колективів. До 1925 р. 11 іммігрантських груп ввезли до України 27 тракторів систем «Кейс» і «Фордзон». Вже через чотири роки кількість тракторів у 13 колективах досягла 52 (Додаток Р). Розміри ж власного машинного парку радянської держави були скромними. В 1923 р. у сільському господарстві СРСР працювало всього 902 трактори [451, с.236]. Оскільки на початку 20-х років ХХ ст. в селянському господарстві переважала ручна праця, то поповнення машинно-технічного складу новими тракторами мало неабияке значення. Хоч, в принципі, в порівнянні з масштабами держави, незначна кількість ввезених тракторів кардинально змінити ситуацію в країні на краще не могла. Ще в 1928 р. тракторами зорано під яріві всього 1%, посіяно – 0,2% і обмолочено зернових – 1,3% [388, с.391-392]. Кількість тракторів в інтеркомунах коливалась від одного до восьми, в середньому – по 3 трактори на господарство [373, с.8].

Комуни володіли сільськогосподарськими машинами і засобами виробництва сучасних зразків. Комуна «Новий світ» до 1924 р. привезла 5 тракторів, 7 культиваторів, 2 молотарки, 2 автомобілі й інші сільськогосподарські машини [43, арк.108]. «Джон Рід» – 3 трактори, 3 снопов'язалки, 1 трієр, 2 автомобілі [38, арк.399]. В комуні «Мигаєво» на жовтень 1924 р. реманент оцінювався в 62168 крб. – 5 тракторів, 1 локомотив, 2 вантажні автомобілі, 36 борін, 2 культиватори, 7 сівалок, 7 жаток, 2 молотарки, 1 картоплекопач й інші засоби виробництва [171, арк.4-6]. В цей час колективні господарства України на 97,3% потребували інвентарю та різного виду сільськогосподарських машин як для збирання продукції, так і для її переробки [43, арк.38].

Крайню обмеженість реманенту в українських колгоспах в першій половині 20-х років відмічала А. Чмига: «2-3 коні, плуг, 2-3 борони – ось і все господарство, з яким доводилось починати нове життя селянам-колгоспникам» [457, с.129]. Дійсно,

технічна забезпеченість одного колективу на жовтень 1922 р. була такою: 3 плуги, 2 металеві й 1 дерев'яна борони [93, арк.61]. На 1925 р. на всі господарства Ружинського району припадало 5 тракторів, які знаходились у власності комуни «Новий світ». На одне господарство Ружинського району припадало 0,7 робочої худоби й 0,27 плуга [128, арк.45зв], в той час як на одне іммігрантське господарство припадало 8,4 плуга (Додаток Р). Таким чином, іммігрантські колективи у технічному оснащенні на декілька років випереджали господарства українських селян.

Втім, дане твердження правомірне не для всіх реемігрантських комун. Технічним парком не могли похвалитись ті колективи, які прибули в Україну самотійно, а не через ТТД, та комуна ім. Благоева, утворена безпосередньо в Україні. Наприклад, якщо в 1928 р. на Полтавщині на 100 десятин засіву припадало 12,7 плуга, 4,1 сівалки, 2,3 жатки [245, с.7], то в комуні ім. Благоева (с.Парасковіївка Руновщанського району Полтавської губернії) на 100 дес. посіву припадало лише 8 плугів, 5 сівалок та 2 жатки (Додаток Р). Отже, комуна ім. Благоева за рівнем технічного забезпечення може бути прирівняна до пересічного колективного господарства Полтавщини.

Механічна обробка землі, маючи очевидні переваги, мусила долати організаційні й технічні перешкоди. Найбільшу проблему становили високі ціни на пальне та мастильні матеріали, які потенційно поглинали всі переваги від машинної обробки землі. Високий акциз, введений 1922 р. на нафтопродукти, в тому числі і на паливо, настільки збільшив витрати іммігрантських колективів на механічну обробку землі, що використання тракторів ставало для них збитковим. У комуні «Джон Рід» вартість палива для тракторів, які зорали за 12 днів 60 дес. з усієї посівної площі, прирівнювалась вартості утримання всіх коней комуни протягом літнього періоду [18, арк.24]. До того ж, господарство мало у розпорядженні 18 коней при 154 дес. польової землі. Таким чином, в середньому на кожного коня припадало 8 дес. землі, що цілком задовольняло господарство й позбавляло необхідності використання тракторів [38, арк.402]. У цьому контексті рішення Комісії РПО від 17 грудня 1923 р. постановило знизити ціни на пальне. Пізніше, за її наполяганням, паливо і мастильні матеріали для тракторів були звільнені від акцизу [451, с.200-201]. Це

призвело до зниження вартості обробки десятини землі в середньому на третину (з 7 крб. 50 коп. до 5 крб.) [389, с.218], втім, остаточно не вирішило проблему. Криза палива в Ружинському районі спонукала комуну «Новий світ» в 1926 р. здійснити спроби добування торфу [128, арк.74].

Господарства іммігрантів були достатньо забезпечені реманентом, а у комуні «Джон Рід» виявився його надлишок [214, арк.13зв]. Втім, державні органи влади зайняли жорстку позицію щодо можливості торгівлі надлишковим обладнанням з приватними особами. Реагуючи на звернення комуні «Джон Рід» в травні 1925 р. про можливість обміну надлишкових знарядь праці на ті, яких колективу не вистачало, Наркомзем вимагав «... провести обмін з іншими радгоспами чи колгоспами. Продаж приватним установам та особам забороняється» [481, с.76]. Виходячи з урядової позиції щодо продажу, колективи збували непотрібні машини виключно державним установам. Так, наприклад, комуна «Мигаєво» вантажний автомобіль «Pirsis» продала Укрвинсправуправлінню за 2500 крб. [49, арк.43].

Виробнича сила іммігрантських колективів базувалась на технічних підприємствах з переробки сільськогосподарських продуктів власного виробництва. В усіх колективах були парові млини. Комуні «Хлібороб» і «Нива трудова» мали цегельні та черепичні заводи, а «III Комінтерн» і «Червоний прапор» – лісопильні [475, с.79]. Пізніше цегельне виробництво поширилось в артїлі ім. Скрипника [164, арк.54] та комуні «Новий світ» [124, арк.118]. В 1925 р. комуна «Червоний орach» планувала організувати крохмальний завод для переробки картоплі [134, арк.93зв]. Віддаленість від прямих ринків збуту та постійна наявність великої кількості молока штовхали раду комуні «Селянська культура» до організації механічної сироварні та виготовлення бринзи [164, арк.104зв]. При цьому, по Україні на 1923 р. лише 7,8% колективних господарств мали власні підприємства [43, арк.40]. Позитивним фактором господарської діяльності іммігрантських комун було їх загальне прагнення переходу до повної механізації господарства. Наприклад, в комуні «III Комінтерн» вперше було впроваджено електродоїння корів та механізовано систему прибирання тваринницьких приміщень [410, с.186].

Шляхом організації промислового підприємства з переробки продуктів сільськогосподарської промисловості влада робила ставку на індустріалізацію

господарств. Великі підприємства повинні були зв'язати комуни з навколишнім населенням і залучити комуни до кооперації і колективізації місцевих господарств. Підприємство повинне було обслуговувати не лише потреби комуни, а й сусідні з комунами райони. Наприклад, з грудня 1926 р. при комуні «Новий світ» розпочав роботу маслоробний завод, який в 1927 р. перейшов на кооперативний принцип з районом діяльності в 21 село, що охоплювало майже весь адміністративний район і об'єднувало 8000 селянських господарств [76, арк.10].

Втім, справа з організацією промислових підприємств виглядала не зовсім оптимістично. Не всі колективи спромоглися утримувати підприємства. Через відсутність власних сил для обслуговування млина керівництво комуни «1 травня» вирішило передати його в оренду [111, арк.48зв]. Взятий у орендне користування комуною «III Комінтерн» нафто-вальцевий млин практично не приносив прибутку, а скоріше, доповнюючи загальну картину господарства, деякою мірою був збитковим [54, арк.73].

Технічні підприємства знаходились у всіх комунах та артілях, які на перших етапах вимагали значної затрати праці й капіталу. Однак, незадовго пророблена робота почала приносити прибуток. Скрізь були добре устатковані механічні майстерні для ремонту різноманітних видів сільськогосподарських машин. Кожна комуна мала пральню, пекарню, побутові майстерні. Устаткування підприємств і майстерень комунари придбали за кордоном і привезли з собою. Комуни «Мигаєво», «Новий світ», «Червоний прапор», «Ехо», «Джон Рід» привезли устаткування електростанцій і згодом електрифікували виробничі й господарські приміщення та будівлі. На електричній енергії в Канадській комуні працювали ковальська, токарно-слюсарна, механічна, столярно-теслярська майстерні [445, с.112].

Функціонування підсобних підприємств мало на меті використати вільну робочу силу, а також збільшити оборотні кошти господарств шляхом переробки сільськогосподарської сировини.

З часом, в 30-ті роки, різниця у технічному переважанні поступово стиралась. Радянська промисловість випускала все більше сільськогосподарських машин, і, відповідно, іммігрантські господарства почали втрачати своє первісне значення розплідників нової техніки і нових методів організації праці.

Встановити точну вартість ввезених всіма іммігрантами сільськогосподарських машин й іншого майна, а також розмір готівкових коштів неможливо. З анкет про стан емігрантських комун на території України відомо, що на 1925 р. 7 груп перед від'їздом здали пайових внесків на суму 356743 дол. [49] (Додаток С). Додавши до цієї цифри вартість майна й реманенту тих колективів, які в'їхали ще до створення постійної Комісії РПО, ми будемо мати приблизну загальну цифру вартості майна колективів, які приїхали в Україну з-за кордону. За такими орієнтовними підрахунками вартість всього майна 9 комун (з урахуванням будівель та реманенту) на 1926 р. становила 820000 крб., тобто 91000 крб. на кожен комуну [373, с.9].

Переважа більшість комун прибували на місце свого призначення у розпал весняної посівної кампанії і вимушені були відразу приступати до примітивного (оскільки більшість членів разом з технічним обладнанням знаходились у дорозі) засіву відведеної земельної ділянки. В зв'язку із засухою, початковий період діяльності комун, які розпочали господарювання в 1922 р., проходив у надзвичайно тяжких умовах. Комуна «1 травня» на порозі посівної кампанії 1922 р. знаходилась в тяжкому становищі через брак посівного насіння [113, арк.63в]. Першого отриманого врожаю комуні «Червоний орач» ледь вистачило на утримання членів комуні [136, арк.26]. Не могла самостійно стати на ноги через абсолютний неврожай 1923 р. і комуна «Нива трудова». Виживати їй довелось за рахунок обмолоту селянського врожаю за певну частину помолу [38, арк.248].

До однієї з переваг іммігрантських колективів над індивідуальними господарствами радянська історіографія відносила значно вищі врожаї комун. Перший час облік врожаїв у комунах не був налагоджений. Лише в 1924 р. Комісія РПО отримала матеріал, який дозволив зробити певні висновки. Комісія аналізувала виробничі підсумки комун у порівнянні з сусідніми селянськими господарствами. Таке порівняння не зовсім правомірне. На думку дослідниці Г. Тарле, доцільніше було б оцінювати виробничі результати іммігрантських господарств у співставленні з колективними господарствами місцевих селян чи радгоспами, але таких даних немає [451, с.240]. Наявні дані Комісії РПО переконують в тому, що іммігрантські господарства, за врожайністю більшості культур, випереджали одноосібні господарства: комуна «Новий світ» мала врожай на 30% вище отриманого місцевим

населенням, комуна «Мигаєво» – на 22% (Додаток Т). Фактичні ж показники врожайності за 1923 р. суттєво уточнюють дане припущення. Так, середня врожайність в іммігрантських колективах з десятини: озима пшениця – 88,6 пуд. (місцеве населення – 80,5), овес – 66,7 (40,7), кукурудза – 55,5 (62), картопля – 360 (391), ячмінь – 44 (46), гречка – 39,5 (27), жито – 83 (63,6), просо – 56,6 (42,8) (Додаток У). Як бачимо, врожайність іммігрантських господарств не значно випереджала врожайність місцевого населення, а по деяких культурах навіть відставала. Враховуючи, що під комунами залишалась велика площа без будь-якого використання, порівнюючи збір врожаю комун зі збором в селянських господарствах, констатуємо: прибутки, які давали комуни з цієї площі землі загалом незначні [216, арк.64]. І це при тому, що вони користувались певними технічними вдосконаленнями.

Розуміння недоліків у діяльності іммігрантських господарств було в середовищі партійних і громадських організацій ще в роки існування колективів. Так, у квітневому звіті 1924 р. НК РСІ «Про результати обстеження стану емігрантських і реемігрантських комун» констатувалось, що в комунах «Селянська культура» та «Мигаєво» високий рівень механізації поєднувався із більш екстенсивними, порівняно із сусідським селянством, методами ведення господарства [87, арк.9-10]. Це безкомпромісно спростовує вищенаведену гіпотезу. Показник якості врожаю ще більше розвінчує стереотип про «взірцевість» реемігрантських колективів: у 1928 р. комуна «1 травня» здавала хміль переважно другого та третього ґатунку, а селянство навколишніх сіл – вищого [314]. Впливало, що комуна не лише не мала культурного значення для навколишнього селянства, а, навпаки, відставала й не могла бути тим осередком на селі, де зосереджувались би найвищі агротехнічні досягнення [317].

Зупинимось на порівнянні врожайності культур виключно поміж іммігрантських господарств. В 1923 р. по врожайності озимої пшениці перше місце належало комуні «Мигаєво» (в 1925 р. ситуація не змінилась), по вівсу – комуні «Джон Рід» (в 1925 р. – «Новий світ»), по ячменю – комуні «Новий світ» (в 1925 р. – «Селянській культурі») (Додаток У). Стосовно розподілу окремих культур посівної площі комуни «Новий світ», то тут існувала тенденція витіснення споживчих культур

товарними. Поступово зникають такі культури як жито, просо, гречка, які не мали товарного значення. Якщо в 1924 р. житом було зайнято 48 дес., то у 1927 р. – жодної. Подібна картина склалась з яровою пшеницею, ячменем, сочевицею, люцерною. Натомість збільшується площа під посів горохом (у 1924 р. – 47,4 дес., а у 1927 – 99,5 дес.) та цукровими буряками (42,46 та 103,44 дес. відповідно) [76, арк.8]. Врожайність культур в комуні «1 травня» упродовж 5 років не мала тенденції до збільшення [113, арк.24зв]. В зв'язку з цим, у середовищі фахівців сільського господарства визнавалися незначні досягнення комуні [111, арк.98].

Більшість колективів розташувалась в районах з переважаючим зерновим напрямком, який і визначив головну спрямованість господарської діяльності комун – виробництво зерна. Разом з тим, виконуючи обов'язкову умову імміграції (організація взірцевого господарства), яка була закріплена постановою ВЦВК «Про сільськогосподарську імміграцію» та однойменним декретом РНК РРФСР від 11 квітня 1925 р. [241, с.206-207], вони приділяли увагу розвитку тваринництва, найбільш складної і відсталого тоді галузі. Адже мова йде про період, коли переборювались наслідки посухи і голоду й радянські органи не надавали істотної допомоги у придбанні худоби. Як правило, комуні не отримували ані живого, ані мертвого реманенту від держави. Серед колективів, які отримали від губернського земельного управління принаймні хоч якийсь живий інвентар, комуна ім. Благоева [190, арк.6], «Селянська культура» [163, арк.98], артіль ім. Скрипника [164, арк.54зв], комуна «1 травня» [113, арк.23зв]. В інших випадках держава імітувала надання допомоги в придбанні тваринництва [49, арк.24].

Отже, якщо мертвий інвентар був повністю привезений з Америки, то живий повністю куплений на місці на кошти комун. Перевезення худоби було недоцільним через доволі високу вартість на їх транспортування залізницею [250, с.160].

Як результат, слабким місцем іноземних колективів було тваринництво, яке в перші роки їх діяльності розвивулось слабше, ніж у місцевого населення. Якщо в середньому на жовтень 1922 р. на один український колектив припадало 13 коней, 5 волів, 9 корів [93, арк.61], то на одне іммігрантське господарство – 11 коней, 3 воли, 5 корів (без врахування комуні «Новий світ») (Додаток Ф). Таким чином, іммігрантські колективи не складали конкуренції місцевим колективним

об'єднанням, оскільки нерідко останні мали кращу худобу. Щоб досягти помітного прогресу в галузі скотарства, потрібен був тривалий термін. Ситуація кардинально не змінилась і до 1926 р., коли, на кожні 100 дес. засіву, порівнюючи з селянськими господарствами, в комунах припадало продукційної худоби: корів – 6 (в селянських господарствах – 14,2), молодняку рогатої худоби – 9,3 (18,8), свиней – 23 (8,8), овець – 84,2 (30) [373, с.9]. Очевидно, що кількість рогатої худоби в комунах відставала від звичайного селянського рівня.

Для характеристики темпу розвитку скотарства звернемося до даних про розвиток тваринництва по комунах за 1922 – 1929 рр. (Додаток Ф). З наведених у таблиці даних можна говорити про певну результативність розвитку скотарства. За 1923-1924 господарський рік на 20% зросла кількість коней, в 2,5 рази – великої рогатої худоби і майже в 3 рази – свиней. Аналогічне зростання відбулося і в 1927 р. проти 1924 р. Тобто, за 5 років стадо коней в комунах зросло у 5 разів, а свиней – у 6. В наступні роки вже не спостерігалось стрімкого збільшення. Так, лише в 1,2 рази в 1929 р. проти 1927 р. збільшилась кількість коней, а стан у свинарстві перетнув межу у бік зменшення.

Паралельно з кількісним зростанням худоби відбувалось якісне покращення породи. Більшість комун поповнилися новими породами високопродуктивної племінної худоби, а пізніше приступили до вирощування покращених порід у своїх господарствах, створивши власні племрозплідники. Наприклад, для рогатої худоби коммуна «Новий світ» організувала племрозплідник білоголово-червоної колонійської худоби, а для свиней – племрозплідник англійської свині. Тут же функціонував і злучний пункт [128, арк.70, 73]. Під керівництвом Носівської дослідної станції вводилась чисторасова порода [123, арк.12]. Найбільшу ефективність серед племінних свинарських ферм цілої України, за даними держплемрозплідника на 1934 р., мала ферма комуни ім. Благоева [279]. В цей час, чистого племінного скоту в артілі ім. Скрипника не було [164, арк.54].

Окремі комуни славились високою продуктивністю племінної худоби. За січень-серпень 1926 р. надої в комуні «Новий світ» в середньому становили 299 відер молока (1 відро=12,3 л.) від корови з 4% жирністю [128, арк.64] (при 205-220 відрах на рік у комуні «Селянська культура» [164, арк.103]). До грудня 1926 р. коммуна

продавала молоко у непереробленому вигляді Київському Молочарсоюзу по ціні 1 крб. 45 коп. за відро. Собівартість же молока становила 95 коп. [427, с.14]. Продуктивність молочної худоби в комуні «ІІІ Комінтерн» за 1926 р. – 3826 пуд. молока на загальну суму 3979 крб. [75, арк.3].

Ведучи мову про племсправу в комунах, однозначно можна констатувати, що необхідної матеріально-технічної бази для племроботи не було. В комуні «Новий світ», наприклад, в акті обстеження тваринництва колгоспу інспектором держплемкниги Київської області С. Задорожнім від 8 липня 1935 р. відзначалась відсутність запровадження навіть основних елементарних вимог зоотехнічної роботи [156, арк.96]. Відсутність контролю та безвідповідальне відношення загрожували племінній роботі надалі й знецінювали попередні надбання. До цього слід додати антисанітарні умови для худоби та відсутність ізоляторів.

Незважаючи на загальне прагнення до поступової заміни робочого і молочного скоту на племінний, тваринництво було збитковою галуззю комуні «Мигаєво» в 1925-1926 господарському році, коли збиток склав 6735 крб. [177, арк.35зв]. Так, кількість свиней за рік зменшилась на 76 голів, відсоток загибелі склав 38%. Тенденції до виродження свинарства проявились в комуні «1 травня» та «Новий світ» (Додаток Ф). Очевидно, зменшення відбулось за рахунок виключно споживчого характеру тваринництва.

Деякі колективи вели вівчарське господарство. Наприклад, стадо овець комуні «Мигаєво» складалось з 265 голів породи «чушка», які орендувались в Одсільськсоюзі за договором від 9 січня 1923 р. на 9 років по 1 жовтня 1931 р. на умовах 65 шт. з сотні, а з 1924 р. – 65% з кожної матки [174, арк.27]. В комуні «Селянська культура» культивувалось грубошерсте вівчарство [164, арк.104зв].

До слабких сторін реемігрантських господарств належить неспроможність повного освоєння виділених їм земель. На кінець 1923 р. показник рівня розвитку сільського господарства, як співвідношення посівної площі господарств з їх загальною земельною площею, коливався в межах 12,6 – 54% по чотирьох господарствах: «Джон Рід» – 54%, «Новий світ» – 42,3%, «Мигаєво» – 31,6% та «Червоний прапор» – 12,6% [451, с.233]. На 1 жовтня 1924 р. іммігрантські комуни не встигли обробити всієї відведеної їм земельної площі: комуна «Мигаєво»

обробила 48%, «Новий світ» – 71%, «III Комінтерн» – 26%, «Хлібороб» – 40% [493, с.68]. Якщо ж зробити перерахунок процентного відношення оброблюваних земель до загальної площі господарств, результати виявляться не такими оптимістичними. Так, доволі високий показник земельного освоєння комуні «Джон Рід» був наслідком розташування комуні в малоземельному регіоні, де їй було виділено 181 дес., з яких оброблено лише 97,7 дес. За той же час комуні «Мигаєво» (ці колективи прибули в Україну з різницею в 2 місяці) було охоплено 441,7 дес., що говорить про низький темп робіт в комуні «Джон Рід». Загалом, головна причина повільного земельного охоплення полягала в тому, що більшість колективів, станом на 1923 р., переживала ще організаційний період. Проте і в 1924 р. землі, відведені іммігрантським господарствам, були оброблені неповністю. Ситуація ускладнювалась наявністю значної площі непридатних для ведення господарства земель. На 1924 р. коммуна «Селянська культура» мала 975 дес., з яких 500 дес. були придатні для польових робіт; «Червоний прапор» – 1050 дес. та 480 відповідно. Коммуна «III Комінтерн» – 1981 дес. загальної площі, з якої 1480 дес. придатні для ведення господарства [42, арк.17].

Зазвичай, земельний наділ не був суцільним, а складався з декількох ділянок, віддалених одна від одної, що ускладнювало й уповільнювало технічний обробіток землі. Наприклад, в комуні ім. Благоева 90 десятин з 143 знаходились за 8,5 км від комуні [371, с.16].

Суттєвим показником господарських успіхів комунарів у радянській літературі слугувало співставлення кількості робітників з оброблюваною ними земельною площею [451, с.234]. Але якщо брати до уваги кількість осіб працездатного віку на кожні 100 дес. відведеної площі, а не посіву, то матимемо кардинально протилежні результати. Через високу землезабезпеченість, запаси робочої сили в комунах були недостатні. На кожного дорослого робітника тут припадало 13,5 дес. при пересічній нормі по селянських господарствах – 3,6 дес., а на кожного їдця – 10 дес. [373, с.8] (Додаток Ц). Нестача робочої сили значно обмежувала господарські можливості колективів і призводила до недосіву. Так, в комуні «Селянська культура» в 1925 р. це співвідношення виражалось у 6 чол. на 100 дес. відведеної землі, в комуні «Червоний рільник» – 7 чол., «Джон Рід» – 3,3, «Мигаєво» – 8,3, «Новий світ» – 12,

«Червоний прапор» – 8, «III Комінтерн» – 9, «Нива трудова» – 5,5. Більш оптимістично виглядала ситуація в комуні «1 травня», де на 100 дес. землі припадало 44 робочі руки, та комуні ім. Благоеєва – 33, що пояснювалось незначною земельною площею комун (Додаток Ж, X). Невідповідність наявності робочої сили і наявної земельної площі призводила до неможливості охопити її обробітком, що провокувало здачу її селянам та широке використання найманої праці.

До цього додавалась низька продуктивність праці комунарів, що змушувало керівництво комун звертатись до найманої праці, а це завдавало удару по авторитету комун як взірцевих господарств [54, арк.162]. Відповідно до п. 35 Нормального статуту, виробленого для сільськогосподарських колективів, в 1923 р. комуні мали право приймати на службу лише спеціалістів [174, арк.24]. Постійні наймані працівники (фахівці) обходились комуні «Мигаєво» в 1927 р. у 6120 крб.: агроном, рахівник, виноградар, зоотехнік, кухар, лікпом, крупчатник, помічник рахівника [175, арк.22].

Матеріали обстеження колективних господарств України містять інформацію, що станом на 1923-1924 рр. в більшій частині колективних господарств залишались відсутніми сівозміни, в інших же домінувало 4-хпільля [43, арк.28]. Всі іммігрантські господарства користувались сівозмінами від 4-х до 11-пільля, більшість на 1924 рік завели 6-пільну сівозміну: артіль ім. Скрипника, «Селянська культура» (з запашним клином люцерни) [164, арк.55, 102зв], «III Комінтерн» [167, арк.313]. З 1924 р. коммуна «Червоний орач» вела 7-пільну сівозміну [148, арк.39]. Зпоміж усіх колективів виділялась коммуна «Новий світ» зі своїм 11-пільям, яке було не стільки досягненням комуні, скільки попереднього власника господарства – тов. Злотницького, який завів 10-пільля [130, арк.4].

Поступово господарство комун почало виходити за межі задоволення власних потреб і мало тенденцію розвитку в напрямку товарно-промислового сільськогосподарського підприємства. Так, в 1926 р. в комуні «Новий світ» у такому напрямку трансформувались галузі: рільництво, луківництво, садівництво, городництво, бджільництво, скотарство, рибне господарство [128, арк.70]. В планах було поставити промислове птахівництво та промисловий садок. Зріст товарності відбувся і в комуні «Мигаєво». Якщо в 1924 р. коммуна виробляла зерно та борошно,

то в 1927 р.: зерно, насіння, бринзу, вовну, молоко, племінну худобу, мед [77, арк.30]. Прибутковість бджільництва з одного вулика в комуні «Новий світ» виражалась в 13,6 кг меду [128, арк.64]. З усієї пасіки (33 вулики) господарство, таким чином, отримало 448,8 кг меду за 1926 рік. Втім, продуктивність бджільництва в комуні «Мигаєво» стояла значно вище. Ще в 1923 р. комуна викачала з 13 вуликів 458,6 кг меду (35,2 кг з одного вулика) [174, арк.27]. Комуна «Мигаєво» розводила бджіл системи «Дадана-Блатта», «Левицького» та «Рута» [171, арк.4зв], а комуна «Новий світ» – системи «Лангстрота» [427, с.14].

Фінансове становище комуни «Новий світ» дозволяло організувати розвиток промислового і племінного птахівництва. Зацікавлене у підготовці сировинної бази, керівництво Кооптаху відпускало комуні на розвиток птахівництва довготерміновий кредит у розмірі 5 тис. крб. Згідно з Всеукраїнським планом побудови громадських інкубаторіїв, в комуні передбачалось організувати 13 інкубаторів. Козятинський комбінат Кооптаху виділив для цієї цілі 6250 крб. [123, арк.98].

Господарство комуни «Джон Рід» носило ознаки зернового нахилу. Продукція полеводства, як за кількістю, так і за вартістю, займала перше місце серед інших галузей у валовій продукції господарства. До того ж, зернові культури на полях займали 60%. Оскільки господарство носило натуральний характер (надлишків у ньому взагалі не було) і не мало зв'язків з ринком, відповідно воно не мало основного джерела поповнення власних коштів, що в кінцевому результаті гальмувало його розвиток. Скотарство, як і землеробство, не мало товарного значення. Більш того, телята у зимовий час ставали для комуни тягарем через її бідні кормові запаси [38, арк.400, 402].

Основною галуззю «мигаєвського» господарства було полеводство. Перевага надавалась озимій пшениці «кооператорці». Даний сорт пшениці культивувався в комуні «III Комінтерн», стовідсоткову сортність якої підтвердила Одеська сортоводслідна секція [75, арк.5]. У виборі культур комуна «Новий світ» взяла тверду лінію на стандартизацію сортів, які, за планом Наркомзему, найбільш відповідали кліматичним та ґрунтовим умовам. Культивувалась озима пшениця «українка», горох «вікторія», овес «швецький», кукурудза «мінезота-23», люцерна «французька блакитна» [76, арк.6]. Співвідношення польових культур в комунах: озимини –

34,2%, ярових зернових – 38,4%, просапних – 9,8%, посівних трав – 2,3% [373, с.8]. В порівнянні з селянськими господарствами організація рільництва в комунах носила більш екстенсивний характер через намагання якомога ширшого охоплення землі.

Іммігрантські колективи почали впроваджувати нові для місцевих господарств культури. Так, комуна ім. Благоева вирощувала: солодкий червоний перець, цвітну капусту, баклажани, квасолу, кукурудзу [190, арк.26]. Вирощуванням баклажанів займалась і комуна «Червоний орач» [134, арк.93зв]. Комуна «III Комінтерн» поширювала засіви арахісу та кенафу [316].

Іммігрантські колективи, що знаходились в степовій частині України, займались виноградарством. Особливо високою культурою догляду за виноградниками виділялись Канадська агрокомуна та комуна «III Комінтерн». До закладення винограднику комуна «Мигаєво» приступила в 1925 р. на площі в 5 га, передбачаючи щорічно збільшувати плантацію з таким розрахунком, щоб протягом 10 років досягти 50 га [169, арк.1]. Урожай комуни «III Комінтерн» з десятини винограднику коливався в межах 200 пудів. Завдяки високій техніці обробітку та виготовлення вина, його конкурентна спроможність стояла на щабель вище у порівнянні з місцевими приватними власниками [75, арк.5]. На Всеукраїнському конкурсі колгоспів у 1927 р. обидві комуни були премійовані за культурне і зразкове ведення колективного господарства, в тому числі і за виноградарство [475, с.79].

Майже всі комуни вирощували фруктові сади площею від 2 до 25 дес. Відповідно до декрету ВЦВК від 9 серпня 1922 р. і розпоряджень Наркомзему, сади надавались колективам без будь-яких податків та орендної плати [113, арк.18]. Сади, в яких господарствах вони були, в перші роки не давали врожаю, оскільки довгий час не доглядались. Колективи вдавались до боротьби з шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин [35, арк.38].

Продукти полеводства і тваринництва збувались на місцеві базари та безпосередньо у приватні руки й споживчі товариства. Реалізація продуктів комуни «Червоний орач» включала й м. Київ (по суднохідній річці Прип'ять) [148, арк.18]. В економічному відношенні комуна «Нива трудова» була слабо потужною. Комуна не знаходила збуту своїм значним запасам сіна, незважаючи на те, що пропонувала його по 10 коп. за пуд [87, арк.12].

Рахівництво в комунах велось за системою Сільського господаря, але через брак спеціальних книг, у переважній більшості колективів, воно не було поставлено на належний рівень й носило безсистемний характер. Обстеження комуни «Джон Рід» від 10 грудня 1922 р. виявило повну відсутність звітності [37, арк.4]. На невиробленому організаційному плані господарства «Новий світ» наголошував агроном-колективізатор П. Крупський, який провів господарче обстеження колективу наприкінці жовтня 1924 р. Вся документація, яка стосується прибутків і витрат, була несистематизована й знаходилась в повному безладді [147, арк.31]. Повну відсутність рахівництва комуни «1 травня» відзначив інструктор з рахівництва Волинської окрколгоспспілки І. Фролов [111, арк.66]. За висновком інструктора виявилось, що накопичення капіталів сталось за рахунок використання природних багатств у господарстві. Виходячи з вищевикладеного, встановити прибутково-видаткові витрати комун, не кажучи вже про з'ясування прибутковості окремих галузей, неможливо [147, арк.70].

В цілому, необізнаність комунарів з місцевими кліматично-земельними умовами, відсутність агрономічних керівників й досвіду, незважаючи на наявність потужного технічного обладнання, ставали причинами збитковості певних галузей господарства в перші роки існування [43, арк.110]. Так, комуна «Нива трудова», підрахувавши приблизні витрати на майбутній 1925 р., побачила свій дефіцит приблизно в 6100 крб., і це без врахування витрат на непередбачені випадки [45, арк.118].

Іммігрантські колективи, за задумом більшовицької влади, повинні були стати взірцевими у всіх відношеннях. Проте, як з'ясувалось вже після перших років їх діяльності, це була утопічна ідея, непосильна для комунарів [216, арк.64]. Як констатував у своєму звіті за 1923 рік член Комісії РПО тов. Єрмаков: «Цілком культурних земельних комун знайдеться лише 10%, а інші опустились до рівня середняка-селянина і, в такому випадку, показового значення мати не можуть, а навпаки, озлоблюють селян, які бачать на великій ділянці землі таке погане господарство, як і в них» [200, арк.40зв]. Одним з безперечних плюсів іммігрантських комун були трактори і технічні підприємства, якими вони переважали місцеві колективи і селянські господарства.

Підсумовуючи вищевикладене, варто відзначити, по-перше, ефективність іммігрантських господарств базувалась на агротехнічних та технологічних перевагах, досвіді, набутому в умовах вищого рівня агрокультури в США. Вони були не лише насичені технікою для обробітку землі, а й мали змогу створювати переробні підприємства. По-друге, незважаючи на високу забезпеченість іммігрантських колективів засобами та знаряддями виробництва, що дозволило їм значно механізувати роботи у рільництві, в комунах у достатній мірі не було проведено спеціалізації господарств відповідно до характеру регіону. В основному переважав універсалізм. По-третє, комуни не приділяли достатньої уваги поліпшенню товарності продуктів власного виробництва, правильній організації праці та її своєчасному обліку. Впродовж свого існування, здебільшого вони залишались споживчими об'єднаннями із замкненим натуральним типом господарювання і незначними надлишками. По-четверте, при наявності потужної технічної бази була відсутньою організаційна і плануюча думка, агрономічні плани й досвід. До цього додавалась необізнаність комунарів з місцевими кліматично-земельними умовами.

3.5. Особливості взаємовідносин іноземних сільськогосподарських колективів з державними органами влади

Однобічно, як безконфліктний процес, позбавлений об'єктивних труднощів, протиріч і помилок, висвітлювалась практика взаємовідносин інтернаціональних колективів з місцевими органами влади. Виходячи з концепції радянської історіографії, успіхів іммігрантським колунам вдалось досягти «в результаті ... великої допомоги районних, окружних, партійних, радянських і господарських організацій» [475, с.80]. Насправді ж справа з їх взаєминами виглядала кардинально протилежно. Неспростовним історичним фактом залишаються ситуації, з огляду на які створюється враження абсолютно байдужого ставлення до потенційних «вогників» колективізації.

Історія взаємовідносин місцевих органів влади з іноземними колективами складалась непросто й, у деяких випадках, неоднозначно. Вище компартійне керівництво від початку рееміграції побоювалось розчарування переселенців. В його середовищі викликала занепокоєння необхідність забезпечення іммігрантам сприятливих умов, обіцяних ТТД, з метою уникнення розчарування і бажання повернутись назад в Америку чи Канаду з подальшим дискредитуванням більшовицького ладу негативними відгуками. Про це наголошував народний комісар іноземних справ СРСР Г. Чичерін у своєму листі голові Комісії РПО з сільськогосподарської і промислової імміграції В. Смольянінову 9 лютого 1925 р. [253, с.133]. Проте жодні заходи не могли невілювати невідповідності між змальованими радянською пропагандою та реальними умовами життя.

Перші розчарування виникали у членів комун ще на митниці. Звичайним явищем були помилки залізниці, коли вантаж однієї комуни приходив до іншої [36, арк.61]. До того ж, при переїзді деякі речі губились. Справа з їх поверненням була доволі клопіткою. Наприклад, Канадська комуна шість місяців не могла отримати вагони з сільськогосподарським вантажем (за цей час комуна відправила і отримала 348 довідкових паперів). В кінцевому результаті, з п'яти вагонів прийшло три, два визнали безвісті зниклими. До вантажу не лише не було застосовано пільговий тариф – комуноу змусили сплатити за 6-місячне блукання і простій вантажу.

Здійснені витрати стали суттєвим ударом по бюджету комуни, що ставило питання про її самоліквідацію [312].

Безпосереднє «знайомство» з радянськими установами розпочиналось з земорганів, які займались питаннями земельного влаштування колективів. Подекуди, вже з перших кроків так званої «взаємодії», відбувалось зіткнення з бюрократичною системою більшовицької держави. Комуни «Ехо», хоч в окрузі були цілком придатні радгоспи, земоргани відвели з концесійного фонду земельну ділянку в 5000 дес. степу без жодної будівлі. Отримана земля складалась з двох ділянок, роз'єднаних між собою вузькою (1 км шириною і 15 км довжиною) смугою, на якій розташовувались селянські землі. При нестачі коштів комуна вимушена була витратити значну кількість пального на 20-верстні (по смузі) пробіги тракторів. Менше ніж за рік свого існування комуна фактично збанкрутіла і на кінець 1923 р. перебувала на межі загибелі. Некваліфіковане втручання органів державної влади в справи колективу тільки ускладнило становище: НКЗ України «для підкріплення» вплив до її складу іншу збанкрутілу комуну з Сибіру [4, арк.9]. Дві економічно слабкі комуни навряд чи могли дати будь-які позитивні результати.

Інша комуна – «Джон Рід» – протягом 9 місяців не могла отримати земельної ділянки, незважаючи на наявність підшуканих нею радгоспів. Після 9-місячного мандрювання установами вона отримала повністю зруйнований маєток, де, виявилось, майже неможливо було проживати і господарювати [4, арк.10]. Прибуття з-за кордону додаткової групи комунарів ставило керівництво комуни перед необхідністю розширення господарства. Президія Подільського губвиконкому від 15 травня 1923 р. прийняла рішення про передачу Якушинецького радгоспу комуні [104, арк.97]. В отриманні інших радгоспів губземвідділ постійно відмовляв [216, арк.31]. Посприятити комуні в даному питанні намагалось і ТТД через Комісію РПО [195, арк.77]. Втім, рішення Подільської губекономради від 13 липня 1923 р. зобов'язало комуну сплатити за нове господарство попередньому орендарю (губрабкоопу) 10000 крб. Непогодження уповноваженого представника комуни з постановою губекономради звело всі сподівання на отримання нового господарства нанівець [107, арк.18зв]. В результаті комуна змушена була переселитись на Південь. Внаслідок такої перетрубації колектив зазнав значних збитків: була

підірвана матеріально-технічна база, необхідна для ведення високопродуктивного господарства [43, арк.275]. До того ж, затягувалось і вирішення судового конфлікту щодо вирішення питання про повернення комуні несправедливо відібраного у неї інвентарю та притягнення до відповідальності винних осіб. Протягом півтора року комуна не могла отримати по праву їй належний реманент ні адміністративним, ні судовим шляхом. Таким чином, було втрачено 50% продуктивності, що внесло повну дезорганізацію в справи комуни [72, арк.7, 12зв].

Це підтверджує тенденційність у ставленні з боку місцевих органів влади до колективів. Цілком очевидна упередженість прослідковується при зведенні балансу, коли в результаті складання запрошеним головою комуни «Джон Рід» бухгалтером, американська група комуни виявилась винною своїй іншій частині 36 крб. 65 коп. Це був разючий нонсенс, адже новостворена в Сокольцах комуна складалась виключно з місцевих незаможних селян, які не мали ніякого права на володіння та користування реманентом. За експертними підрахунками бухгалтерсько-кошторисного бюро в м. Вінниця, Шереметська частина комуни «Джон Рід» заборгувала на 10 лютого 1925 р. основній частині комуни 8456 крб. 67 коп. забраного ними майна [72, арк.13зв, 17]. Зверхність та абсолютне відчуття безкарності своїх неправомірних дій яскраво демонструє й факт причетності місцевих урядовців до створеної ситуації – неодноразові заяви голови Вінницького окрвиконкому тов. Тимченка: «у мене ще добра совість, що я вас так поділив, а якби захотів, то ви б без нічого пішли звідси» [72, арк.8].

З огляду на подібне ставлення недивно, що члени комуни «Мигаєво» у доповіді в ЦК РКП(б) ще у 1922 р. висловили недовіру до радянських установ [493, с.56].

Такий стан справ вів до неминучого зубожіння з подальшою загибеллю комун. Держава, таким чином, позбавлялась доволі цінних і потрібних розплідників сільськогосподарського просвітництва, власними руками вбивала розпочату справу.

Свавілля місцевих органів влади мало свої прояви й в інших випадках. Так, млин комуни «Червоний промінь» місцева влада обклала податком на прибуток в 150000 крб., на сплату якого відводилось два дні, після сплину яких нараховувалась пеня [216, арк.36]. Офіційно млини комуни «Джон Рід» не знаходились в орендному користуванні, але Губпродком теж стягував за них орендну плату [38, арк.402].

До компетенції земорганів також входило забезпечення колективів агроперсоналом та перевірка наявності в комунах організаційно-виробничих планів, надання допомоги у виправленні допущених неточностей і похибок. Але ставлення земельних органів до організаційних моментів колективів залишалось байдужим. Належного, а, зазвичай, і будь-якого, зв'язку комун із земорганами не було. Більш того, земоргани не керували комунами й агрономічно їх не підтримували. Херсонське земуправління, в особі завідуючого земвідділом колгоспів, навіть до жовтня 1923 р. не знало, що комуна «Ехо» ще з липня розпочала роботу [214, арк.83в]. За 9 місяців існування комуни «Хлібороб» для ознайомлення з її становищем ніхто з земорганів не приїжджав [45, арк.175]. В 1925 р. кількісний склад комун Одеському ГЗУ був невідомий [166, арк.72]. Кардинально ситуація не змінилась на краще і в 1929 р. Засідання бюро окрпарткому від 2 лютого 1929 р. констатувало слабку якість і ступінь обслуговуванням та недостатню увагу до комуни «Мигаєво» з боку різних організацій: ОЗУ, Політпросвіт, окружного ЛКСМ й Колгоспсекції [170, арк.18].

Іммігрантські колективи відразу після приїзду, за взятими на себе зобов'язаннями, повинні були приступати до роботи, не очікуючи державної допомоги. Відповідно до вимог, які висувались до іммігрантів, влада не надавала державну підтримку цим господарствам, хоч, як показувала практика, переважна їх більшість таку допомогу конче потребувала [462, с.14].

Особливу потребу іноземні господарства відчували в агроперсоналі. В перші роки діяльності американські комуни не обслуговувались агроперсоналом, як це робилось в інших колективах України згідно з директивами Наркомзему, оскільки не входили до загального русла колективного будівництва, адже знаходились у безпосередньому відданні Комісії РПО [2, арк.3]. Відповідно з положенням про Комісію, її обов'язком було регулювати діяльність імміграції в цілому, а не кожної комуни окремо. Допомога іммігрантам входила до сфери діяльності Комісії лише в період організації їх роботи по господарству (надання кредиту, необхідних матеріалів) [451, с.170]. Керівництво Комісії РПО намагалось поліпшити стан комун шляхом посилення державної підтримки, але комплекс преференцій не давав бажаних результатів [481, с.78].

Відповідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1924 р. всі існуючі на території УСРР емігрантські комуни передавались у відання Наркомзему України. При цьому, за Повноважною Комісією РПО залишалось право загального керівництва і спостереження у випадках, передбачених договорами між урядом і комунами. Всі комуни включались у мережу колективних господарств України заради їх обслуговування органами Наркомзему [70, арк.1].

Втім, ситуація з агрообслуговуванням не змінилась на краще з входженням комун у безпосереднє відання Наркомзему. З 9 колективів у 1925 р. лише одна комуна «Мигаєво» обслуговувалась доволі повно агроперсоналом земорганів [49, арк.42]. При цьому якість роботи агрономів була доволі низькою. Завідуючий підвідділом колгоспів Сільсоюзу тов. Поржезинський у своєму висновку обстеження Канадської агрокомуни в 1926 р. відзначив неправильну діяльність агронома, при якій він був не організатором всього господарства, а лише полеводом [174, арк.48].

Затягування окрземуправлінням складання операційного та організаційного планів для колективів часто ставало причиною нераціонального використання земельної площі. Наприклад, незважаючи на прохання голови комуни «Червоний рільник» та розпорядження ГЗУ 12 лютого 1925 р., організаційно-виробничий план комуні складено не було [141, арк.13, 19]. Лише 13 березня 1925 р. агроном-колективізатор Ф. Баранів виїхав до Чорнобильського району для ознайомлення з господарством Лелівської комуни.

Справа з незадовільним обслуговуванням іммігрантських комун губземвідділами виходила не з їх упередженого ставлення до комун, а з самої організації губвідділу колгоспів, у складі якого не вистачало працівників для обстеження, налагодження й підтримання у належному стані ведення господарства комун. Таким чином, однією з причин затягування з укладанням організаційно-виробничих планів була нестача агроперсоналу. На Київщині на одного агронома припадало 178 колективів округи [141, арк.18]. Очевидно, наявний апарат окрвідділу колгоспів не міг обслужити всі колективи округу та охопити різноманітні види підходів до організації колективних господарств і, тим більше, врахувати їхні господарські можливості. До цього

додавалась і зайнятість райземвідділів суґубо формальною роботою (планами, числами) [154, арк.139а].

Здійснюючи мінімальні витрати, держава намагалась негайно отримати свій зиск з нових господарств. Наприклад, з отриманого врожаю 1923 р. комуна «Новий світ» була зобов'язана здати продподаток в об'ємі 6000 пудів хліба, що для господарства, яке починало свій шлях становлення, було непосильним завданням. Завдяки втручання Наркомзему податок було зменшено до 676 пудів [427, с.9].

Покладаючи на колективи нездійсненні завдання, з свого боку більшовицька влада не вважала за потрібне навіть ознайомити комуни з їх правами. Здебільшого керівництво комун погано орієнтувалось у розлогодному господарському апараті [46, арк.280].

Не маючи ані коштів, ані бажання допомогти інтернаціональним колективам, держава імітувала певну видимість допомоги. При організації господарства «Джон Рід» губземвідділ надав комунарам державну допомогу у вигляді посівного насіння та незначної грошової суми [37, арк.7]. Від земорганів комуна «1 травня» отримала незначну кількість сільськогосподарського приладдя та до десятка живого фонду [113, арк.23зв]. 23 липня 1923 р. ОЗУ зверталось в окпродком з проханням занести комуни «Мигаєво» до списку колективів, які мають пільги за обробіток цілини [168, арк.163].

На відміну від американських колективів, болгарська комуна отримувала значно сильнішу економічну допомогу, адже знаходилась під егідою МОДРу. Українська секція цієї організації проявляла увагу до політичних емігрантів. Основні джерела допомоги надходили саме від Полтавського окружного МОДРу, який надавав різноманітну підтримку комуні, включаючи й медичну [422, с.182]. Так, окружний комітет МОДРу в Полтаві виділив 20000 крб. Організаційне сприяння болгарській групі комунарів було надано і Московським інтернаціональним клубом політичних емігрантів [188, арк.7, 40].

Практика роботи емігрантських комун і артілей вимагала серйозної уваги місцевих партійних організацій, оскільки останні намагалися перетворити іноземні колективи на засіб підготовки селян до колективного землеробства.

Критичної переоцінки потребує твердження деяких авторів попередніх років про постійну державну допомогу комунам кредитами. Як було показано вище, деякі господарства дійсно користувались кредитами, але, як правило, під дуже високі проценти – від 14 до 23 % і вище річних, що було украй виснажливо для новостворених господарств [462, с.14]. Клопотання в кредитних установах та банківських закладах про виділення необхідного кредиту було своєрідним різновидом «допомоги» місцевих органів влади [129, арк.2зв].

Нерідко комунам доводилось стикатись з халатністю організацій. Наприклад, Ружинська комуна в 1929 р. замовила на заводі «Прогрес» вал для молотарки, але готовий вал не відповідав зразку. Адміністрація заводу не поспішала з його переробкою [123, арк.141]. Не поспішав з ремонтом генератора для Старчанської комуні і завод «Сільмаш» [111, арк.250]. Через невиконання своїх зобов'язань та завдань перед комуною «Новий світ» й зрив плану будівництва електростанції, засідання правління окрколгоспсоюзу від 21 червня 1929 р. ухвалило відмовитись від співробітництва з Держбудом [124, арк.188].

Неузгодженість дій місцевих органів влади, безвідповідальність та халатність у виділенні комунам землі та здачі в оренду промислових підприємств, призводили до ускладнення роботи колективів. Так, наприклад, після укладання договору на оренду Ружинської електростанції між райвиконкомом і комуною «Новий світ» (від 3 грудня 1924 р.) позов на комуну та райвиконком подав до суду громадянин А. Репетур, який намагався довести своє право власності на електростанцію [119, арк.57].

Взаємовідносини з місцевими органами влади ускладнились після взяття державного курсу на індустріалізацію та впровадження п'ятирічок. Наприклад, для харчування членів комуні «1 травня» до врожаю 1928 р. рада комуні вирішила залишити для худоби – 900 пудів зерна та 350 пудів на посів. Очевидно, такі цифри здались «завищеними» голові окрколгоспсекції, який 19 січня на цьому пункті протоколу поставив резолюцію: «запропонувати негайно здати 500 пудів». Після здачі свого хліба сільськогосподарському товариству комуна залишилась без зерна. В наступному році заготівельні критерії стали ще жорсткішими: Союзхліб

зобов'язав комуноу здавати весь мірчук, що стало причиною відсутності корму для худоби [111, арк.81, 211, 235].

10 березня 1929 р. до окрпрокуратори надійшло прохання окрколгоспсекції притягнути до карної відповідальності членів ради комуни «1 травня» товаришів Чопика і Радковича, які, згідно з актом ревізійної комісії, виявили безгосподарність в справі керування роботою комуни, а також допустили розтрату коштів комуни. Очевидно, справа не осіла в кабінетах прокуратури, оскільки вже під кінець березня Чопик перебував у ДОПРІ [111, арк.227, 286]. При цьому, коли кошти комун витрачались не за призначенням через вину державних органів, останні залишались безкарними.

Місцеві земельні органи влади не завжди хотіли організації подібних комун у підзвітній їм місцевості. Діяльність комуни «Червоний прапор» на шляху свого розвитку зустріла ряд перешкод і вимушена була переїжджати декілька разів. Після 7 місяців митарств, з першого отриманого радгоспу, за рішенням ГЗУ, змушена була виселитись, хоч вже розпочала роботи по господарству. Таким чином, місцеві органи влади проти зими залишили комуноу без житлових приміщень [36, арк.155]. Для переїзду комуна, за спеціальним дозволом Народного комісаріату торгівлі УСРР (відповідно до умов в'їзду, всі привезені з-за кордону речі мали використовуватись в межах господарства й не підлягали продажу [53, арк.33]), змушена була продати частину реманенту [4, арк.10]. Після переїзду частина складу комуни «Червоний прапор» проживала в новому радгоспі, інша ж частина, через брак житлових приміщень і відсутність грошових засобів для переїзду, перебувала в старому господарстві поміщика В. Сухомлинова. Комуна перебувала в 1924 р. в критичному становищі, оскільки за цей час розтратила всі привезені з собою готівкові кошти [87, арк.13]. Загалом, на різноманітні переїзди і проживання за час свого бездіяння комуна витратила 27000 зол. руб. [216, арк.34]. Створювалось враження, що тоталітарна держава своїми діями ніби перешкоджала діяльності колективів, залишаючи їх наодинці зі своїми проблемами.

Отже, при умові сприяння й впровадження всіх посильних заходів з боку земельних органів, спрямованих на успішний розвиток діяльності комун, останні б

доцільно використовували привезений ними вдосконалений сільськогосподарський реманент та готівковий капітал.

В результаті проведеного Наркомземом обстеження іммігрантських комун у жовтні 1923 р., останньому стало відомо про ряд дефектів в організації господарств, які, певною мірою, були результатом нігілістичного ставлення місцевих органів влади до колективів. Виходячи з вищевикладеного, з 7 обстежених комун Комісією РПО в 1924 р. лише дві, «Новий світ» і «Мигаєво», знаходились в нормальних умовах. Інші 5: «Джон Рід», «Червоний прапор», «III Комінтерн», «Нива трудова» і незалежні канадські духобори знаходились у вкрай тяжких умовах. Причиною цьому слугувала не лише несприятлива для сільського господарства економічна кон'юнктура, але й те, що комуні не мали належної уваги з боку земорганів у справі надання їм організаційної, матеріальної, агрономічної й інших видів допомоги [168, арк.317]. Цей факт визнавався навіть в середовищі Наркомзему. Відсутність господарського зв'язку з місцевими земорганами, з агроперсоналом і Наркомземом, як центральним органом, підтвердилась на I з'їзді іммігрантських комун у м. Харкові [216, арк.14зв].

Після отримання негативних результатів обстеження комун іммігрантів, в цілях попередження їх потенційного розпаду і створення більш сприятливих умов, які б забезпечили нормальне ведення господарства, Наркомзем своїм циркуляром від 5 березня 1924 р. «Про оформлення землекористування іммігрантських колективів, проведення землевпорядкування зайнятих ними ділянок і наданні їм агрономічної допомоги» пропонував ГЗУ і ОЗУ налагодити з комунами постійний і безперервний зв'язок, взявши на себе керівництво й повне обслуговування колективів [250, с.297]. При цьому, іммігрантські комуні повинні були влитись у мережу колгоспів губернії, прикріпивши господарства до однієї з найближчих агрономічних ділянок для їх обслуговування агроперсоналом у плановому порядку [31, арк.75]. Інструкція Наркомзему РРФСР «Про призначення радгоспів і земельних ділянок для сільськогосподарської імміграції» від 17 вересня 1924 р. доводила до відома губземвідділів необхідність надання дієвої можливості іммігрантським колективам створення культурно-взірцевих господарств [241, с.212].

З свого боку, Комісія РПО просила всі виконкоми іммігрантських комун виділити зі свого складу одного члена – інформатора – який би у вільний від роботи час відсилав до Комісії доповіді з детальним висвітленням життя комун й, при можливості, копії протоколів загальних зборів і засідань виконкому. Дана інформація була корисна Комісії з метою формування прозорого уявлення про хід роботи і життя колективів [46, арк.352].

Втім, до вказівок Наркомзему прислухались не всі. Місцеві земельні органи, як відзначалось у звіті Комісії РПО 28 серпня 1925 р., до цього часу не приділяли належної уваги і агрономічного керівництва комунам, внаслідок чого в деяких з них були допущені господарські помилки, які негативно вплинули на загальний стан колективів [493, с.71].

Радянський уряд вживав певні хаотичні заходи задля створення сприятливих умов діяльності комун. Один з них – заохочення. Так, сільськогосподарське управління колгоспів при Наркомземі включило комуну «Мигаєво» до списку стійких господарств. В жовтні 1922 р. ВУЦВК подарував колективу двигун [38, арк.8]. В той же час комунари неодноразово стикались з різноманітними труднощами в процесі свого господарювання. З іншого боку, серйозним гальмом була суцільна бюрократія. Бюрократизм державного апарату проявлявся у всьому. Наприклад, бажання комуни «Червоний промінь» напряму закуповувати вугілля зі шахти наштовхнулось на відмову завідуючого шахтою, який порадив купувати його в м. Запоріжжі у вугільного агента, де один пуд коштував 44 коп., в той час як на шахті – 17 коп. [46, арк.277]. Цікавий факт бюрократичної системи мав місце в колективі «1 травня». 4 травня 1928 р. представники комуни уклали з «Плугатарем» угоду на купівлю молотарки за 2579 крб. 50 коп. Незабаром комуна відмовилась від молотарки як непотрібної, навіть не взявши її. «Плугатар» погодився з рішенням, але сповістив комуну, що з її рахунку списується 2200 крб. – собівартість молотарки, а решту – 379 крб. 50 коп. комуна повинна сплатити. Крім того, від комуни вимагали ще й сплату відсотків за 4 роки (близько 280 крб.). Всього, за неотриману молотарку комуна повинна була виплатити 660 крб. З свого боку окрколгоспсекція через окрсільсоюз ніяким чином не діяла [111, арк.269].

Байдуже ставлення місцевих і державних органів влади до потреб і проблем колективів поступово розвіювало ілюзію «суспільної рівності». При цьому бажання повернутись до «капіталістичного світу» посилювалось. Але прагнення комунарів розходились з тоталітарною політикою більшовицького уряду, який не бажав поширення правдивої інформації про внутрішні процеси в державі в середовищі міжнародної громадськості. Лише незначній частині, одиницям, комунарів вдалось повернутися до Канади. Одним з таких був Іван Іллч Касіян – брат народного художника СРСР, академіка Василя Касіяна [307]. Інші ж залишились в Україні. Більшість з них була репресована: заслана у концентраційні табори або відразу фізично знищена [294].

Таким чином, комуни майже не отримували необхідної їм технічної, ветеринарної, медичної, агрономічної допомоги. Єдине, чим держава «сприяла» зміцненню колективів – надання кредитів. Це суперечило проголошеним тезисам з питання колективізації від 1 грудня 1923 р. [44, арк.24], адже без наукового досвіду і використання агрономічних сил майже неможливо було правильно і раціонально поставити колективне господарство й використати природні умови та матеріальні ресурси колективів. Агрономічна допомога повинна була носити постійний характер у формі складання організаційно-виробничих планів, консультацій. Всі комуни, без винятку, потребували також керування й інструктування у сфері ведення звітності.

Отже, форми і методи інтеграції інтеркомун у радянську господарську систему прямопропорційно залежали від більшовицької позиції в даному питанні. З свого боку держава лише імітувала видимість допомоги щедрим землевідведенням, яке не відповідало силам та засобам комун, та наданням кредитів. Основний дисонанс після прибуття до УСРР у членів реемігрантських комун викликала бюрократична партійно-державна система, з якою їм довелось зіштовхнутися. Успішна, плідотворна діяльність комун та практична реалізація покладених на них завдань могли бути успішно реалізовані при умові сприяння з боку місцевих органів влади. Під цим слід розуміти, не торкаючись питання різноманітних пільг, відсутність бюрократичної тяганини, яка придушує будь-яку ініціативу, державної формальності і посадового невтручання.

РОЗДІЛ 4

Повсякденне життя іммігрантів

4.1. Адаптація до інонаціонального соціально-політичного середовища

З отриманням земельної ділянки і початком тернистого шляху господарського становлення, іммігранти безпосередньо опинялись перед прискіпливим поглядом місцевого населення. Від того, як у майбутньому складуться взаємини комун з оточуючим селянством і з сусідніми господарствами, багато у чому залежав ефект їх діяльності, ступінь впливу на розвиток місцевого господарства. Кожен крок комунарів знаходився на видноті, привертаючи увагу округи. Це було продиктовано не лише цікавістю селян при виді невідомої техніки, але і сумнівами у здатності приїжджих справитись з наміченими завданнями. З плином часу та цілеспрямованою політикою колективів, за активного ідеологічного «підстьогування» з боку більшовицького режиму, недовіра до комунарів розсіювалась, змінюючись інтересом до життя та діяльності комун. Втім, всупереч твердженням дослідників попередніх років, недовіра до самої організаційної структури праці й побуту комунарів залишалась. Радянські історики і дослідники даної проблематики намагались приховати негативне і боязливе ставлення до іноземців, а тому висвітлювали лише позитивні взаємостосунки. Замовчувались факти ворожості місцевого населення.

Перший час після приїзду, не маючи нормальних приміщень і задовільної їжі, а також зустрічаючись з ворожістю місцевого населення і місцевої сільської ради, іммігранти відчували себе «викинутими на безлюдний острів» [200, арк.40]. Знайомство з місцевими мешканцями в деяких комунах розпочалось відразу після отримання господарства: у відведених їм земельними органами будівлях проживали представники місцевих батраків, які не бажали залишати обладнані ними приміщення. Вирішити ситуацію на користь колективів вдавалось за безпосереднього сприяння з боку уземуправління [113, арк.8, 10]. Владнавши організаційні питання, нагальним поставало завдання перебороти дещо вороже ставлення місцевого населення до «загарбників-комуністів». Принаймні таке формулювання щодо іммігрантів наводиться у доповіді артілі «Селянська культура»

за 1924 р., поданій до районної конкурсної комісії з преміювання сільського господарства [164, арк.102]. Інша частина місцевого населення приймала іноземців за нових поміщиків [144, арк.75]. Подібні погляди поділяли і представники місцевої влади, серед яких побутувала думка, що іммігрантські колективи – групи заможних людей [216, арк.15зв, 25].

Шляхи зміни усталеного ставлення до американських колективів були різноманітними, проте, в своїй основі, всі вони зводились до примітивного, втім дієвого механізму трансформації селянських поглядів – безпосередньої допомоги індивідуальним господарствам та незаможницьким колективам. З огляду на це, завдання комун серед місцевого населення були чітко прописані в статуті однієї з них: «Комуна (*«Новий світ» - авт.*) повинна... своїм прикладом впливати на колективні селянські господарства в оточуючому її районі і, рівнобіжно з цим, повинна вести серед населення широку агрокультурну роботу» [128, арк.63].

В перші місяці після приїзду в ряді іммігрантських господарств проводилось показове зорювання селянських ділянок, яке супроводжувалось ознайомленням з новою технікою. В порівнянні з іммігрантськими комунами, село було слабо забезпечене не лише складними сільськогосподарськими машинами, а й навіть звичайним реманентом. Незважаючи на відсутність, як таких, прокатних пунктів при комунах, місцеве селянство все ж користувалось належними комунам сівалками та культиваторами. Безкоштовно, або за низьку плату, трактори комун зорювали селянські ділянки. Комуни «Хлібороб» і «Нива трудова» організували тракторну обробку селянських полів за ціною палива. В 1924 р. комуна «Хлібороб» безкоштовно допомогла селянам-біднякам зібрати хліб [451, с.252]. Поступово тракторна обробка землі місцевому населенню перетворилась на одну з прибуткових статей господарств іммігрантів. Молотарка і трактор системи «Кейса» комуни «Мигаєво» в 1926 р. працювали у селян за платню 7 крб. за 1 годину фактичної роботи, а в 1927 р. по 4 крб. 50 коп. за годину [77, арк.8]. Про масштабність тракторної кампанії можна судити з того факту, що протягом 1927 р. трактор комуни «1 травня» використовувався в 15 господарствах на молотьбі [111, арк.130]. Більш того, трієр і змійка комуни «Новий світ» повністю обслуговували власний

район, «мандруючи» відповідно до складеного райземвідділом календаря [128, арк.63].

Підсобним підприємствам комун належало окреме місце «залучення» селянства до колективів. Це передусім стосувалося безкоштовного (або за мінімальною ціною) ремонту в майстернях селянського реманенту. Нерідко вони були єдиним місцем у районі, де можна було відремонтувати плуг й інші необхідні в господарстві знаряддя праці. Сучасне обладнання майстерні комуни «Новий світ» давало можливість ремонтувати всі сільськогосподарські машини [123, арк.126].

До підсобних підприємств іммігрантських комун (кузні, столярні, кравецькі майстерні) надходили замовлення від оточуючих селян. Млини, маслозаводи, сироварні при комунах обслуговували весь округ. Млин комуни «1 травня» був єдиним на 12 верст [111, арк.120]. Особливою популярністю користувались млини. При доступній ціні якість їх помелу була доволі високою. Так, в комуні «Хлібороб» вартість помелу на 2-3 фунти з пуда була дешевшою, ніж у приватних власників млинів, що популяризувало комуну серед селян [216, арк.25]. За помел зерна в 1923 р. селянству комуна «Мигаєво» брала плату натурою з пуда: жито – 8 фунтів, пшениця – 6 ф., кукурудза – 9 ф., ячмінь – 7 ф. [174, арк.27]. Інспектор держземмайна Одеського окрфінвідділу А. Туманьян у акті обстеження комуни «Мигаєво» від 29 червня 1927 р. відзначив «великий приплив селянських возів на млині комуни, які привезли своє зерно за 60 верст лише через її авторитетність і впевненість у правильності вазі і помелу» [177, арк.8зв]. Внаслідок цього вони не простоювали без роботи, що було не менш вигідно й іммігрантським колективам. Млини в господарствах «Джон Рід», «Новий світ», «Мигаєво», «III Комінтерн» відразу почали приносити прибуток. Перші прибутки від млина отримала і комуна ім. Благоева [188, арк.42].

Державно-комуністична верхівка, не відмовляючись від ідеї заміни одноосібного господарства колективним, низкою урядових постанов та рішень, як один з векторів досягнення своїх планів, намагалась використати іммігрантські колективи. Нарada представників іммігрантських комун (1924 р.) схвалила їх лінію на посилення допомоги селянам і рекомендувала комунам вважати одним з найважливіших завдань поширення знань і надання допомоги оточуючому населенню [424, с.242].

Разом з тим, представником Наркомзему УСРР тов. Клименком щодо цілей колективів паралельно зазначалось: «... показати, ... що ваше господарство являється більш вигідним. Це основне завдання, яке стоїть перед вашими колективами» [216, арк.9]. Акцент на тісних взаємостосунках було зроблено і в проекті зразкового статуту іммігрантської комуни, схваленого Комісією РПО 16 березня 1925 р. У визначенні цілей колективу новий статут покладав на останні нові завдання, які суттєво відрізнялись від зразкового статуту, прийнятого 1923 р. Порядок організації землеробського господарства, він передбачав вже і «розвиток серед оточуючого населення прагнення до суспільної обробки землі і всіляке сприяння в цьому напрямку», а також «поширення агрокультурних знань і підняття культурного рівня оточуючого населення» [19, арк.99]. Завдання, які ставились зразковим статутом перед іммігрантським колективом, великою мірою відрізняли інтеркомуни від селянських господарств. Іммігрантські господарства, підкреслював НКЗ РРФСР у своєму травневому циркулярі «Про сприяння розвитку і зміцненню іммігрантських господарств» в 1926 р., важливі «в цілях пропаганди інтенсивного і раціонального ведення сільського господарства серед населення шляхом показових і наочних прикладів колективної праці...» [250, с.311].

Намагаючись виконувати покладені на них завдання, комуни будували свої зв'язки з оточуючим населенням через господарські стосунки: розводили та постачали селянству племінну худобу, чистосортне насіння, організовували злучні пункти. В 1925-1926 рр. комуною «Мигаєво» місцевим селянам продано 32 шт. поросят за ціною 35 коп. за фунт живої ваги [177, арк.7]. При переважній більшості комун функціонували безкоштовні зерноочисні пункти для незаможного селянства. В 1924 р. комуною «Новий світ» селянам безкоштовно було очищено 13000 пудів зерна [43, арк.111]. За доступними цінами відпускали селянам насіннєвий матеріал. Деякі іммігрантські господарства спеціалізувались на поставках високосортного насіння. Новаційні методи використовувались і в птахівництві. Інкубатори комун привертати увагу селян своїм підходом до інтенсивного розвитку птахівництва.

Окрім агрокультурної роботи, обслуговування селянства полягало в організації електричних станцій. Деякі колективи комун електроустановки привезли з собою з-за кордону («Джон Рід») [205, арк.55]. Електрифікація господарств інших комун

відбувалась за рахунок власних коштів. Наприклад, комуна «ІІІ Комінтерн» електрифікувалась за кошти, отримані від врожаю продуктів виробництва 1927 р. [75, арк.8]. Окрім власних потреб комун, електростанції забезпечували електроенергією сусідні села. Так, електростанція комуни «Новий світ» забезпечувала електроенергією м. Ружин та с. Баламутівку [123, арк.14].

Певну негативну роль у погіршенні взаємостосунків комун з місцевим населенням відіграли місцеві органи влади, які, зтягаючи юридичне оформлення землекористування, створювали підґрунтя для претендування селянства на землі комун. Показовим в даному випадку слугує інцидент, який мав місце в комуні «Новий світ», землю якої захопили селяни. Врегулювати ситуацію вдалось лише після наділення останніх землею [214, арк.8зв]. Ще однією перепоною на шляху встановлення добросусідських стосунків поставала висока землезабезпеченість комун на одного їдця [76, арк.15, 17]. Певні непорозуміння виникали і через випас худоби, коли вона витоптувала колективні посіви [77, арк.38].

Радянські історики одноголосно підкреслювали значення колективів з точки зору поширення колективізації серед оточуючого населення. Втім, висновок акту обстеження комуни «Новий світ» окружним агрономом-рільником С. Шадинським від 6 грудня 1926 р. не був настільки однозначним, констатуючи: «Наслідків роботи комуни по поширенню колективізації селянського господарства по району помітно не було» [128, арк.64]. Засідання Бюро окрпарткому КП(б)У 2 лютого 1929 р. повторно підтвердило недостатній вплив і зв'язок комуни з оточуючим населенням, повну відсутність зростання кількісного складу комуни за рахунок втягнення нових членів [172, арк.36]. Подібні висновки можна з сміливістю поширити на всі іммігрантські колективи.

Звіт Комісії РПО в 1925 р. оптимістично констатував: «Якщо перший час селяни відносились до комун скептично, якщо не вороже, то з плином часу, ... картина значно змінилась на краще. В даний час комуни доволі часто відвідують селяни, які звертаються за порадою чи за сприянням...» [451, с.254]. Втім, одна справа звертатись за порадою, інша ж – із заявою про вступ до колективу. Ситуація із залученням до колективних форм господарювання місцевого населення виглядала не так райдужно. Незважаючи на недостатню землезабезпеченість місцевого

населення, тяга вступу до комун була достатньо низькою. Чинники, які стримували селян до вступу: усупільнена кухня, житлові умови, антисанітарний стан.

Створювалась двояка ситуація коли, з одного боку, з точки зору виконання комунами взятих на себе зобов'язань перед державою, колективи повинні були приймати до свого складу місцеве населення, з іншого боку, як підтверджують дані обстеження 9 іммігрантських колективів в 1924-1925 рр., комунари недоброзичливо ставились до питання поповнення свого складу за рахунок місцевого селянства [49, арк.1-85]. Ради комун не поспішали стрімко поповнювати свій склад, тому що дотримувалися настанов більшовицького уряду про вкорінення колективних форм господарювання. Повідомляючи підвідділ колективізації НКЗ України про взаємини з місцевим населенням, рада комуни «Новий світ» пояснювала, що поповнювати склад комуни треба паралельно з економічним розвитком господарства, «а головне, цю роботу треба розтягнути на кілька років, поступово обробляючи існуючих вже членів до суспільної колективної праці» [46, арк.363].

Приєм в члени комуни відбувався загальними зборами за письмовою заявою на ім'я ради комуни. Разом із заявою подавалась довідка від лікаря про стан здоров'я та характеристика секретаря села з випробувальним терміном у 2 тижні [111, арк.175]. Кожен кандидат на вступ повинен був надати підписку про ознайомлення зі статутом комуни, правилом та інструкцією внутрішнього розпорядку. Місцевому населенню для того, щоб стати комунарком, потрібно було перебувати у кандидатах (від 3 до 8 місяців залежно від комуни). За цей час рада комуни приймала остаточне рішення [411, с.72]. Такий тривалий випробувальний термін не узгоджувався з офіційним курсом на посилену колективізацію. В 1929 р. його було знижено до 1 місяця [111, арк.243]. Деякі комуни встановлювали додаткові обмеження: могли відмовити у прийомі нерозведеним чоловікам та особам з дітьми.

Для потенційних комунарів встановлювався пайовий внесок, розмір якого визначався кожною комуною на власний розсуд. Розмір членського внеску до комуни «Селянська культура» в 1923 р. складав 5 пудів жита [165, арк.364]. З курсом на колективізацію свої «корективи» в дане питання почали вносити місцеві органи влади. Так, наприклад, внески при вступі кожного працездатного до комуни «Новий світ» у 100 крб. вступних і 250 крб. пайових, на думку планової комісії

окрземуправління (січень 1928 р.), здались зависокими. Побоюючись замкненості комуни від оточуючої бідноти, комісія вважала за необхідне знизити вступні внески до 5 крб., залишивши пайові в тому ж розмірі, але з наданням можливості їх сплати протягом 5 років [133, арк.32]. На аналогічних заходах ще в 1926 р. наголошував окружний агроном-рільник С. Шадинський [128, арк.66]. Подібні розміри вступного та пайового внесків були встановлені в комуні «1 травня» (5 крб. та 300 крб. відповідно) [111, арк.125]. Крім того, кандидат у члени комуни повинен був передати на її користь власне майно та наявний сільськогосподарський реманент.

На прикладі комуни «Мигаєво» можна простежити зміни складу її членів. В 1922 р. комуна заснували прибулі з США 37 осіб реемігрантів. У наступні роки вона неодноразово поповнювалась як новими групами з США, так і місцевими мешканцями. Хоч 40% членів-канадців залишили «Першу зразкову агрокомуна» упродовж перших п'яти років після приїзду [174, арк.8, 61], до 1925 р. комуна налічувала 164 члени, з них – 49 (30%) місцевих жителів [411, с.73]. На 1929 р. їх частка у складі комуни сягнула близько 50% [399, с.381].

Подібних змін зазнав і склад членів комуни «Новий світ». Кількість комунарів зростала за рахунок додаткових груп та притоку місцевого селянства. Всупереч різноманітним спробам, спрямованим на збереження сталого складу колективу, доволі помітно простежується велика плинність членів. З місцевого населення, з моменту діяльності комуни до березня 1925 р., прийнято 37 осіб (вибуло 50) [127, арк.51]. На грудень 1926 р. до 50 % членів комуни склали місцеві мешканці [128, арк.63].

За 1923-1925 рр. у складі комуни «III Комінтерн» відбулись помітні зміни: значно зросла кількість їдців проти фактичної кількості працездатних членів. Аналіз історії поповнення комуни за 3 роки підводить нас до висновку, що значний процент із місцевого населення склали утриманці (Додаток X).

Дослідники даної проблематики в радянський час відзначали, що правове становище місцевого населення в комунах прирівнювалось до становища її корінних членів і ні в яких аспектах не обмежувалось. Насправді ж, у переважній більшості колективів, правове становище членів з місцевого населення було повним безправ'ям. Прикладом може слугувати комуна «Селянська культура», де переважна

більшість комунарів, у ставленні до своїх нових членів, постійно давала зрозуміти, що вони тут непотрібні. Цінним про становище місцевих селян у складі комуни «Селянська культура» є свідчення, подане у заяві колишнього члена комуни К. Сидорчука до Наркомзему: «Членами комуни вони вважались лише на папері, в дійсності ж відчували себе батраками, а не повноправними членами» [49, арк.35].

В 1925 р. поповнення українських комун іммігрантами було в основному зупинено за рішенням українського уряду. Із згортанням іммігрантської кампанії доля місцевих мешканців у складі нових членів колективів поступово почала зростати. Так, зріст персонального складу комуни «Новий світ» протягом 1928-1929 рр. на 90 їдців відбувся виключно за рахунок прийому нових членів з місцевих селян: червоноармійців, безземельних селян, батраків [123, арк.144]. Втім, дана цифра не задовольнила правління окрколгоспсоюзу, яке на засіданні 30 липня 1929 р. відзначало незадовільну роботу комуни з виконання завдань поширення складу комуни. Як негативне явище, відзначили великий відсів при прийомі. Наголошувалось на необхідності взяти напрямок на зменшення терміну кандидатського стажу [124, арк.245].

Загалом, політика щодо поповнення комун за рахунок місцевого населення не була послідовною. Урядові рішення стосовно цього питання суперечили інформації, отриманій комунарами в Америці. Розглядаючи втягнення в іммігрантські комуни осіб з найбільш відстатого оточуючого населення як одне з серйозних завдань, яке стоїть перед іммігрантськими комунами, Комісія РПО в 1925 р. вважала, що таке втягнення повинно відбуватись при згоді самих комун. При цьому, цілком слушно зазначалось, що якщо комунам будуть «диктувати зверху» брати до себе людей їм невідомих, то це може мати негативні наслідки. Тим більше, при формуванні комун в Америці вказувалось, що це їх добра воля і бажання державної влади, але абсолютно не категорична вимога, яка повинна бути виконана як закон [24, арк.2].

Незважаючи на приплив батрацького елемента, ставлення більшості місцевого населення до комун було, скоріш всього, інертним через нечітке уявлення про завдання усупільнення сільського господарства. Оточуюче населення комуни «Нива трудова» негативно ставилось до неї через комерційний підхід, нетактовність керівництва, відсутність роботи серед селянства [49, арк.36]. Ненормальним було і

ставлення до комуни «Червоний прапор». Місцевим хоч і надавалась посильна економічна допомога, втім вони вдавались до захоплення земель комуни [49, арк.67]. Не краще виглядала ситуація і в артiлі ім. Скрипника [164, арк.55зв]. Неостанню роль в недобррозичливому ставленні місцевого населення до комуни ім. Благоева відіграла національність комунарів. Місцеве населення вдавалось до дрібних крадіжок майна комуни [188, арк.42]. Як один з відштовхуючих моментів у взаєминах з селянами, у своїй доповіді на I з'їзді іммігрантських колективів у м. Харкові, представник комуни «Новий світ» тов. Патук відзначив невідвідування комунарами церкви [216, арк.18].

Всупереч спробам комун стати для місцевих колективів прикладом, випробування часом показало, що вони не стали для міцних одноосібних селянських господарств авторитетними, а слугували для останніх своєрідним пунктом безвідмовної допомоги. Факт власної неавторитетності визнавався в середовищі керівництва комун, що визнавалося, наприклад, у доповіді керівника комуни «Новий світ» тов. Сапуна на засіданні Ружинського РВК від 5-6 березня 1925 р. [127, арк.52]. Більш заможні селяни укладали з комунами договори оренди [49, арк.78; 111, арк.138].

Значно помітний вплив вдалось здійснити на безземельне та економічно слабке населення, яке піддалось закликам іммігрантських комун до організації власних колективів. Під впливом комуни «III Комінтерн» і при її безпосередній допомозі упродовж 1925-1928 рр. місцеві селяни організували 9 колгоспів. Таке явище спостерігалось і по сусідству з комуною «Нива трудова» [451, с.255]. За сприяння комуни «Джон Рід» в 6 верстах від неї мешканці навколишніх сіл в 1923 р. організували Бохонікську комуну ім. І. Таранюка [37, арк.22].

Тотальна колективізація поставила на порядок денний питання про укрупнення колективних господарств. На засіданні ради комуни «1 травня» від 3 січня 1928 р. було прийнято рішення про включення Верболівської артiлі до Старчанської комуни на правах філії. В перспективі передбачався вступ і Бабичівської сільськогосподарської артiлі [111, арк.33]. Упродовж 1929 р. комуною «Новий світ» велись переговори про об'єднання з комуною «Червоний Сапъор» кількістю 27 сімейств та Павловською вулицею кількістю 60 дворів [123, арк.144]. 16 лютого

1930 р. на нараді райвиконкому було ухвалено рішення про злиття Ружинських колгоспів в єдиний колгосп-село на чолі з комуною «Новий світ» [121, арк.6]. В 1931 р. на засіданні бюро Полтавського міськпарткому передбачалось злиття Степанівської артїлі «Борозна Леніна» з комуною ім. Благоева [100, арк.24].

Зв'язок з населенням відбувався і по культурно-просвітній лінії. Комунари проводили культурно-масову і пояснюючу роботу серед місцевого населення, організовували вечірні школи і гуртки, проводили лекції і бесіди на політичні та сільськогосподарські теми, першими приступили до демонстрації фільмів. В 1924 році, в цілях тіснішого контакту з місцевим населення, комуною «Селянська культура» була організована екскурсія дітей комуни до селища Тягинки [164, арк.104зв]. Члени комун брали участь і у житті селянства, входячи до сільрад, споживчих товариств, райвиконкомів, райземвідділів та інших державних структур місцевого рівня.

Таким чином, неварто ідеалізувати ставлення місцевого населення до американських колективів. Комуни цікавили селянство настільки, наскільки могли бути корисними останнім. Іммігрантські колективи, які не могли надавати реальної підтримки селянам через хоча б матеріальну незабезпеченість і які нічим корисним для селян себе не проявили, викликали у місцевого населення негативне ставлення. Прикладом може слугувати комуна «Селянська культура», до якої ставлення пересічної більшості місцевого населення було різко негативним через відсутність заходів сприяння [49, арк.23].

Розвиток спеціалізації господарства вимагав певних фахових сил, тому комуни вдавались до використання найманої робочої сили. За допомогою до навколишніх селян, у разі потреби, комунари звертались, як правило, під час літніх, невідкладних робіт [451, с.251] або за відсутністю у комуні фахівця необхідної спеціалізації (вчитель, агроном та ін.). Так, в травні 1925р. комуна «Новий світ» найняла 48 чол., в червні – 101 чол., в липні – 133 чол. [49, арк.5]. Питання про прийняття осіб на роботу до комун вирішувалось на засіданні ради комуни за попередньою згодою загальних зборів [411, с.120]. Диференціація оплати праці найманих робітників прямопропорційно залежала від виду і складності виконаної роботи [111, арк.262]. При деяких комунах проходили практику учні місцевих профшкіл [123, арк.115].

Цілков природною, однією з позитивних форм взаємин між колективами і місцевим населенням були шлюби. Отриманий в попередніх дослідженнях віковий показник іммігрантського потоку дозволяє нам стверджувати, що більша частина іммігрантів – чоловіки в дієздатному віці, з яких 44,3% – неодружені [501, с.119]. Більш того, з 26 організаторів комуни ім. Благоева лише 2 особи були жіночої статі [190, арк.5].

Загалом, сукупність заходів, які впроваджували у взаємостосунки з місцевим населенням члени іммігрантських комун, повністю відповідали програмі російської КП(б) у галузі сільського господарства, проголошеній в далекому 1919 році [419, с.424].

Таким чином, сам факт існування великих механізованих господарств із застосуванням вдосконалених методів праці й життя цих господарств, яке протікало на очах оточуючого населення, самі собою здійснювали помітний вплив на ту частину селянства, яка зацікавилась новими починаннями комун. Слід зазначити, що допомога комун місцевому селянству (обробка землі, продаж посівного зерна, агрономічні заходи) носила цілеспрямований характер і надавалась в першу чергу бідняцьким господарствам, оскільки селяни, які вели індивідуальне господарство, неприхильно ставились до комун. Комплекс наданої їм допомоги змінював погляд селянства на комуни, примушуючи бідняків вірити в переваги ведення колективного господарства.

4.2. Матеріально-побутові умови життя реемігрантів

Керуючим органом була рада комуни, яка обиралась на річний термін (в комуні ім. Благоева – на 6 місяців [368, с.14]) й скликалась головою у разі потреби, але не менше одного разу на тиждень. До складу ради входило 7 членів, між якими розподілялось керівництво по галузях. Справи на засіданні ради вирішувалися більшістю голосів. Правом голосу користувались всі повнолітні члени колективу. Особи, які не досягли повноліття, брали участь в управлінні, маючи дорадчий голос. У випадку непогодження з розпорядженням ради член комуни міг подати скаргу до ревізійної комісії [411, с.118, 120].

Внутрішній устрій комун регулювався постановами загальних зборів, які скликались радою комуни не менш ніж раз на місяць. Загальні збори надавали право раді укладати договори займу як у державних, кооперативних установах, так і у приватних осіб, на вигідних для колективу умовах [111, арк.1]. У зв'язку з неоднорідністю національного складу деяких колективів, перебіг засідань, як ради комуни, так і загальних зборів, ускладнювався. Наприклад, в комуні «ІІІ Комінтерн» через незнання більшістю членів російської та української, кожні збори доводилось проводити трьома мовами [49, арк.51].

Рада та ревізкомісія переобирались щорічно на початку господарського року на звітно-виборчих зборах комунарів. Зазвичай, до цих органів потрапляли члени, які довгий час прожили у складі комун. Наприклад, у складі ради 1927 р. комуни «Мигаєво» троє членів прожили в комуні 3 роки, двоє 5 років та один 4 роки [77, арк.4].

Загалом, взаємини між керівними органами й рядовими членами були умовно задовільними. Комунари не залучались до безпосереднього керівництва господарським життям, внаслідок чого відбувався відрив керуючої верхівки від маси її членів. Внутрішні негаразди комуни «Джон Рід», яка знаходилась на межі занепаду, крились саме у неправильній організації роботи керівників [37, арк.7-9]. Через слабкість керівництва, невміння повністю охопити роботу комуни, серед членів колективу ім. Благоева панувало незадоволення керівним складом, який вважали за бюрократів [61, арк.22]. Свавілья керівництва іншої комуни –

«Селянська культура» – проявлялось в харчуванні комунарів. Як з'ясувалось, в комуні існувало дві кухні: одна для «своїх» – «біла», інша – для всіх інших – «чорна». Хворим особам посилене харчування не надавалось [49, арк.30-31]. Задля введення в комунах «дисципліни», місцеві органи влади іноді вдавались до включення до складу їх рад партійних працівників з наданням останнім вирішального голосу [37, арк.4].

Перші роки існування для комуні «III Комінтерн» виявилися тяжкими, катастрофічно не вистачало одягу та взуття. До врожаю 1924 р. вони вимушені були розпродувати деякі власні речі та витратити частково привезений з собою капітал. Комуні вдалось вижити лише завдяки постійному притоку комунарів з Америки з грошовими внесками [54, арк.67]. В цілому, станом на 1924 р. колективи іммігрантів переживали внутрішню кризу. Даний факт відзначено і у звіті відповідального працівника Наркомзему [18, арк.144].

У всіх комунах праця поділялась між галузями, розподіл членів комун по яких (на кожний сезон) відбувався на засіданні ради й затверджувався загальними зборами. В окремих комунах членам, за бажанням, дозволялось записуватись до тієї чи іншої галузі. Кожна галузь господарства мала свого завідуючого, який слідкував за тим, щоб зареєстровані члени своєчасно виходили на роботу [370, с.92]. В його обов'язки також входив облік роботи і подання цих відомостей до бухгалтерії комуні, де велась відомість та «Робочий журнал» [76, арк.14]. Проте, як показала практика, такі журнали велись лише в кількох комунах (наприклад, в «Селянській культурі») [164, арк.105].

Пророблені години кожному комунару вносились до особистої розрахункової книжки. Окрім обліку праці, вівся також облік виконаних робіт, затрачених годин та витрачених матеріалів. Крім того, встановлювалась норма виробітку кожним членом колективу згідно організаційного плану та постанови НКЗ РРФСР [75, арк.1зв]. Втім, запис трудоднів відбувався завуальовано і нечесно.

Тривалість робочого дня встановлювалась загальними зборами і могла змінюватись в залежності від роботи, умов праці та періоду року. Зазвичай, головним критерієм виступала пора року, коли тривалість праці коливалась по різних комунах від 8 годин взимку до 12-18 годин влітку та навесні. Наприклад,

робочий день в комуні «Червоний прапор» тривав з 4-х ранку до 7 вечора з перервою не більше години на обід [49, арк.68]. В комуні «Джон Рід» дорослі робітники восени працювали рекордних 19 годин [39, арк.169]. Під час жнив дні відпочинку взагалі могли бути відмінені. Очевидно, що зазначена тривалість робочого дня позбавляла сил навіть чоловіків, не кажучи вже про жінок. Навіть відведені 5 хвилин перерви щогодинно не могли відновити їх сили.

На осіб, які ухилялись від виконання своїх обов'язків, не виконували розпоряджень комуні, недбайливо ставились до реманенту, накладався штраф у таких формах: догана, догана з попередженням, умовне виключення з комуні та справжнє виключення. З переходом на оплату праці, за самовільний ухил від виконання покладених обов'язків, лінощі, початок сварок, окрім морального впливу, могли бути накладені матеріальні визиски в рахунок преміального капіталу. В рахунок цього ж капіталу надходили і відрахування за зіпсований реманент або іншу шкоду, заподіяну недбайливим ставленням [411, с.118].

У вільний від роботи час та у дні відпочинку, з відома керівництва ради, всім членам колективу дозволялись короткотермінові відлучки та поїздки до міста [164, арк.105].

В інтернаціональних комунах на низькому рівні була організація праці, яка не залежала від її продуктивності. Зрівняльний принцип розподілу, без врахування об'єму роботи кожного члена комуні, позбавляв працівників особистої зацікавленості в праці й не стимулювала зросту її продуктивності. Відновити інтерес комунарів до праці вдалось лише шляхом введення грошової оплати з розрахунку витраченого часу і категорії, що ліквідувало «зрівнялівку» і створювало стимул професійного зростання кожного працівника [174, арк.48зв].

До 1925 р. відноситься початок перегляду деяких основоположних статутних норм всіх сільськогосподарських комун більшовицької держави. Елементи господарського розрахунку, пошуки нових форм розподілу, які б дієвіше стимулювали розвиток господарської діяльності і зріст зацікавленості в праці, все глибше проникали в побут комун [451, с.227]. Першою на шлях застосування матеріального стимулювання членів колективу перейшла коммуна «Новий світ». Тут була встановлена плата за кожний робочий день та введені розрахункові книжки.

Чоловіки щомісячно отримували 20-24 крб., жінки – 15 крб. [123, арк.18]. Як видно, комуна лише починала підходити до раціональної оцінки праці, оскільки різниця в оплаті була занадто малою, щоб зацікавити окремих осіб в роботі. Наприклад, кваліфікований працівник комуни отримував 22 крб. [76, арк.14]. Таку низьку платню отримували і спеціалісти. Відсутність контролю керівництва за правильним розподіленням оплати праці, відповідно до встановлених категорій, викликала незадоволення і загострювала стосунки між комунарками [172, арк.36]. На звернення комунарів щодо підвищення заробітної плати рада комуни реагувала одностайною відмовою [111, арк.52]. Отже, питання розподілу продуктів і оплати праці ще не мало цілком закінченого організаційного характеру.

В жовтні 1925 р. на нові правила внутрішнього розпорядку перейшла і комуна «Мигаєво». Втім, відповідно до нової форми оплати праці та поділу працівників на чотири категорії, праця жінок оцінювалась нижче праці чоловіків: чоловік по I категорії за кожний пророблений день отримував 1 крб. в той час як жінка – 0,8 крб. Вагітні жінки звільнялись від роботи на 2 місяці до і після народження дитини. За цей термін вони отримували платню по 3-й категорії (0,5 крб.) [77, арк.40]. З 1927 р. встановлювалась погодинна оплата – 8-20 коп. [77, арк.45]. Розрахунок заробітку кожного члена комуни проводився по кварталах і на руки видавалось 30% заробітку [177, арк.бзв]. Вартість харчування і проживання комунарів вираховувалась з їх прибутку. Сума, яка залишилась після розрахунку, поступала в особисте розпорядження члена колективу. При цьому, старі, безнадійно хворі та діти жили на утримання комун, які виділяли з чистого прибутку певний фонд соціального забезпечення [451, с.227].

6 березня 1930 р. Укрзерноцентр затвердив «Основні положення про організацію праці в колгоспах», якими рекомендував останнім оплати праці проводити за принципом: «Рівна оплата за однакову кількість і якість вкладеної праці, незалежно від віку і статі працівника» [474, с.8-9]. Рішенням червневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1931 р. були запроваджені трудові книжки для колгоспників.

Таким чином, варто відзначити, що комунальна форма організації праці і розподілення благ поміж членами комун не виправдали себе. Принцип «Від кожного

по здібності, кожному по потребі» змінився новим: «Кожному по його праці» [190, арк.28].

Гроші з каси комуни видавались за розпорядженням правління, підписаного головою, рахівником та касиром комуни. Продукти та матеріали членам комуни на руки не видавались. В міру необхідності видавались кошти на одяг з рахунку зароблених трудоодиниць, решта записувалась, як вклад та пай члена. Пересічно на придбання взуття в комуні «1 травня» виділялось 75 крб. на одного члена [111, арк.65зв, 120]. В інших комунах одяг і взуття видавались зі складів господарства безкоштовно кожному члену колективу [188, арк.9]. Розподіл отриманих з Америки посилок відбувався відповідно до черги у списку серед більш нужденних [37, арк.4].

Охорона праці та здоров'я в комунах перебували на досить низькому рівні. Через подекуди антисанітарні умови, в яких доводилось жити, серед комунарів були поширені захворювання різного походження. Наприклад, в комуні «1 травня» був випадок венеричної хвороби у її члена К. Олексіюка. У зв'язку з чим, засідання ради комуни від 24 листопада 1927 р. прийняло рішення про необхідність огляду лікарем-венерологом усіх членів колективу [111, арк.52].

В жодній комуні не було лікарні. Лікування хворих членів не відбувалось належним чином й через відсутність в складі колективів лікарів. Як правило, у разі нещасного випадку хворі звертались до районної лікарні. Коли, незадовго після приїзду, захворів один з членів комуни «Мигаєво», лікар не зміг встановити точний діагноз, що призвело до летального наслідку: перебуваючи у гарячці, хворий покінчив життя самогубством [289].

В деяких комунах (наприклад, ім. Благоева) на перших стадіях захворювання допомогти комунарам намагався лікпом, який безкоштовно обслуговував і місцевих селян, що піднімало авторитет комуни в їх очах [63, арк.57]. Безкоштовна меддопомога надавалась лише у випадках, пов'язаних з травмуванням безпосередньо під час роботи у комуні. З цією метою радами комун, за участю лікарів, було складено перелік хвороб, які лікувались за кошти комун [411, с.116]. Хворі, які підлягали лікуванню, під час хвороби не отримували платні. Необхідність врегулювання питання з лікуванням хворих комуна «Мигаєво» в 1927 р. вирішила

шляхом включення комуни до соціального страхування на випадок травмування або тривалої хвороби працівників [77, арк.18].

Щомісячно на одну особу комуною «Новий світ» на харчування витрачалось 6 крб. [127, арк.52]. На спільне споживання за 1927 рік комуна «Мигаєво» витратила 18223 крб. 80 коп. (9 крб. 50 коп. на одного члена на місяць) [175, арк.23].

Комунари харчувались у спільній їдальні всі разом. В їдальні комуни «Селянська культура» харчували спочатку дітей, а потім дорослих [163, арк.105]. Приготуванням їжі займались жінки, які підходили до цієї справи, «аби відбути чергу», тому страви не завжди були смачними й різноманітними. Страви готувались для всіх однакові, незважаючи на спеціально розроблене меню для дітей. Умови приготування їжі на кухні залишались бажати кращого. Прийом їжі ще більш шокуючий: за стіл сідали з брудними руками, головний убір при цьому не знімали, комунари, яким не вистачало за столом місця, їли стоячи; чай і молоко подавали в тих же тарілках, з яких їли борщ. Відсутність відповідального за кухню значно перешкоджала усуненню цих хиб [63, арк.56].

На прикладі меню комуни ім. Благоева можна зробити висновок про недостатню кількість м'ясних страв у раціоні комунарів, вживання яких необхідне при виконанні тяжкої роботи (Додаток Ш). Нестачу в м'ясі відчувала взимку 1925 р. і комуна «Хлібороб» [196, арк.20].

Слабким місцем комун залишалась схильність комунарів до алкоголю. Проблему пияцтва на своєму черговому засіданні відзначив окрпартком по доповіді Старчанської комуни «1 травня»: «Побутовий стан комуни цілком незадовільний, окремі члени комуни дуже пиячать, а голова комуни не відстає від них, а навіть переганяє їх. Треба відверто сказати, що поки комунари (і, зокрема, керівники комуни) не закінчать з пияцтвом, доти комуна не вийде на правдивий шлях» [314].

У висновку обстеження комуни «Новий світ», проведеного в ході планового обстеження колгоспів Бердичівського округу в 1923 р., констатувалось: «Своїм культурним веденням господарства слугує прикладом у справі відновлення сільського господарства шляхом його раціонального ведення на комунальній основі» [139, арк.306]. Втім, після сплину 6 років висновки вже не були такими оптимістичними. Незважаючи на популяризацію колективного харчування,

засідання правління окркологспсоюзу від 30 липня 1929 р. відзначило відсутність усупільненого харчування в комуні «Новий світ». Постановили запропонувати раді комуні вжити заходів до усупільнення побуту, не припускаючи індивідуалізму [124, арк.246].

Таким чином, у побутовому відношенні в комунах відносно спільним було лише харчування, інші побутові заклади функціонували за принципом сільськогосподарської артілі.

Незважаючи на вимоги статуту, комунари не переставали вважати своїми особисті речі, придбані ще до вступу до комуні, якими розпоряджались на власний розсуд. Наприклад, в комуні «Червоний промінь» сім'ї проживали самотійними замкнутими одиницями. До того ж, всі речі вони вважали своїми, адже ці предмети були не набуті комуні, а придбані її членами ще до організації колективу [214, арк.7]. Такого роду неузгодженість між статутом і життям являлась причиною трансформації комуні в колектив артільного типу.

Комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності переселенців. Не всі керівники комун змогли пристосуватися до нових умов. Наприклад, обстежувачі комуні «III Комінтерн», представник Комісії РПО Ф. Саввін і представник ГЗУ – І. Бережной, в 1923 р. вказали на «неблагонадійність» уповноваженого комуні тов. Діановського. «Цей Діановський абсолютно ворожий ідеї здійснення комунального життя, не може миритись з тими умовами, в які воно його ставить...» [36, арк.153зв].

Всі діти комуні «III Комінтерн» мешкали окремо від батьків у 2-х будинках. Дитячий будинок мав своє невелике господарство, їдальню, пекарню, пральню, лазню й функціонував за рахунок комуні [372, с.47]. Після закінчення 7-річки діти або приступали до роботи в комуні, або йшли вчитись далі. Більше 100 дітей коштували комуні щороку 227505 крб. [60, арк.19]. В комуні «1 травня», готуючи дітей до школи, намагались забезпечити їх новим одягом і необхідними книжками [111, арк.184]. Втім, представник одсільгоспкредитспілки тов. Поржезинський відзначив погано налагоджену справу з вихованням дітей в комуні «Мигаєво»: «правильніше сказати – ніякого виховання немає: діти вештаються під ногами, ясла фактично не існують» [174, арк.40]. Президія Ружинського окрвиконкому від 8

грудня 1926 р. констатувала повну відсутність уваги з боку відповідних радянських органів до ведення належної виховної роботи [129, арк.2зв].

Перші місяці після приїзду становище комунарів було доволі скрутним, що провокувало сутички між членами [188, арк.42]. Основні причини непорозумінь – незаконний розподіл майна і господарська бідність комун. Відмінність мов, звичок, самого підходу до роботи і її виконання створювали підґрунтя для безцільної критики і невдоволення [71, арк.17зв]. Мали місце суперечки й крадіжки. Суперечки завершувались переважно звільненням із роботи одного з членів і переведенням на іншу.

Загалом, негативні моменти, які впливали на комуни, можна звести до – розбіжності в середині колективів як політичного (всилу існування двох угруповань партійних і безпартійних) так і побутового (між реемігрантами і місцевим населенням, яке вступило до комун) характеру [163, арк.99].

Житлова криза доповнювала перелік незадовільних факторів, які пагубно впливали на внутрішній стан. Отримані комунами будівлі знаходились у напівзруйнованому стані. Через брак житлових приміщень частина колективу «Новий світ» перші два місяці змушена була жити у наметах [130, арк.4зв]. Інша комуна, «Джон Рід», володіла лише трьома житловими будинками загальною площею 234 кв. м. Якщо розподілити цю площу поміж всіма наявними членами на 1923 р., отримаємо шокуючі дані: на 1 члена припадало 2,6 кв.м. [39, арк.171]. Ця цифра примушує лише здогадуватись, в яких жахливих умовах жили комунари, адже цих квадратних метрів достатньо виключно для ліжка. В комуні «Новий світ» теж відзначалась нестача житлових приміщень: «Житлові приміщення повністю заселені. Одружені комунари не лише не мають окремої кімнати, а живуть по дві сім'ї в одній. Потрібно визнати, що такої скупченості ми ніде не бачили... побачили не кімнату, а сиру темну клітку 7х5 висотою 4 аршини, де поміщається 3 комунари» [43, арк.109]. Аналогічно виглядала ситуація в комуні ім. Благоева [492, с.51].

Повне розчарування та зневіра поступово призводили до низької продуктивності праці, безгосподарності, неохайності. Відсутність відповідного керівництва, часта зміна керівників призвели до занепаду трудової дисципліни. Показовим у даному випадку слугує скрутне становище внутрішнього характеру, яке склалось в

«зразковій» комуні ім. Благоева в 1929 р., коли вона стояла перед небезпекою розпаду (були особи, які вже розпочали збір підписів за ліквідацію колективу) [264]. Члени настільки були апатичні до перебігу справ комуні, що взимку сиділи в неопалювальних приміщеннях лише через те, що ніхто не хотів їхати за соломою у степ. До цього додалась і національна ворожнеча. «Догосподарювались» до того, що пересічний заробіток комунара у 1929 р. був лише 47 коп. за трудовень і кожен комунар ще залишався винним комуні [245, с.9].

Неоднорідність складу комун як за соціальним, так і національним станом, була роз'єднуючим моментом у взаєностосунках повсякденного життя комунарів. Крім того, негативно на внутрішньому стані комун позначився психологічний момент колективного ведення господарства, яке всіма можливими засобами намагався нав'язати більшовицький уряд населенню республік, проводячи, таким чином, соціалістичний експеримент. Психологічна причина полягала в присутньому кожній людині почутті права власності. Якщо в Америці отриманими коштами члени комун розпоряджались на власний розсуд, то за статутом комуні, всі гроші йшли до спільної каси. Комунарам було важко відмовитись від почуття власності.

4.3. Культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність інтернаціональних комун

Залучення сільського населення до передових методів сільськогосподарського виробництва, а через них і до колективних форм праці, не вичерпували культурно-показового значення колективів іммігрантів. Анкета потреб українських колгоспів у 1922 р. показала, що найбільшу нужду вони відчували саме в культурно-просвітницькій допомозі – 73% [93, арк.49]. Виходячи з цього, за задумом більшовицької влади, іноземні колективи повинні були перетворитись на культурні центри, які, обслуговуючи оточуюче населення, були б розплідниками комуністичних ідей. При цьому, з свого боку, державні інституції влади дієвої допомоги щодо впровадження у життя даного зобов'язання не надавали, а перед іммігрантськими комунами стояли важливіші життєво необхідні пріоритети, аніж поширення культурного впливу.

Культурно-просвітницька діяльність комун України в 1923 р. перебувала на досить низькому рівні: школи для дітей мали 26,4% комун, бібліотеки – 36,3%, передплачували газети – 57% [43, арк.43]. З огляду на вищенаведену статистику, безперечно, позитивним моментом діяльності іммігрантських колективів у культурному відношенні стала організація та відкриття шкіл, в яких, окрім дітей комунарів, навчались також і селянські діти.

При комуні «Мигаєво» функціонувала чотирьохрічна річна школа, яку в 1923 р. відвідувало 27 дітей з сусідніх хуторів та 6 дітей комуні [330]. В 1927 р. тут навчалось 18 дітей комуні та 44 дитини з села. В школі лікнепу – 8 з комуні та 20 з села [77, арк.36]. Школа іншої комуні, «Новий світ», почала функціонувати з 1923 р. в приміщенні 56 кв. м. з земельною площею у 5 дес. на повному утриманні комуні. Педагогічний штат школи складався з двох вчителів, один з яких закінчив вчительську семінарію, інший – реальну гімназію [118, арк.1, 5, 6, 13]. Викладання велось російською мовою. На початок 1925 р. в школі навчалось 34 учні (розрахована на 45 дітей): 25 українців, 8 білорусів та 1 росіянин [118, арк.2]. Керівництво колективу планувало перевести два останні курси семирічки до школи комуні, надавши останній сільськогосподарського ухилу. Крім того, в

перспективному плані передбачалось організувати школу домашнього господарства для молодих селянок [76, арк.15].

Заняття в школах розпочинались 15 серпня і закінчувались 1 травня. Протягом навчального 1924-1925 року в комуні «Новий світ», наприклад, було 220 днів фактичних занять [118, арк.17зв]. Після закінчення школи деякі особи вступали до вищих навчальних закладів і давали розписку про зобов'язання повернутись до комуні після закінчення ВНЗ. В противному випадку, вони повинні були сплатити комуні кошти, витрачені на їхнє навчання [76, арк.15].

Коллективи, які не мали у своєму складі вчителів, обслуговувались спеціальним педагогічним персоналом по найму. Принаймні, саме так виглядала ситуація з викладацьким складом у комуні «Селянська культура» [163, арк.103].

Через низку взаємозалежних факторів деякі з комун не мали власних шкіл. Так, всі діти шкільного віку комуні «Джон Рід» вчилися в школі у Миколаєві [49, арк.85]. Власної школи не було і при комуні ім. Благоева, діти якої ходили до початкових шкіл в с. Степанівка – ¼ км. та в с. Парасковіївка – ¼ км. В семирічну школу ходили до с. Василівка. Всього на 1929 р. у цих школах вчилось 5 хлопців [63, арк.63].

У школах у вечірні години працювали гуртки з ліквідації неписьменності і проводились лекції й бесіди із загальноосвітніх, політичних і сільськогосподарських питань. Як правило, робота з ліквідації неписьменності й агронавчання проводилась в осінній та зимовий періоди. Освітній рівень іноземних колективів знаходився на щабель вище місцевого селянства. З 87 членів комуні «Джон Рід» вищої освіти не мав жодний, 1 мав середню, 3 спеціальну та 61 нижчу (домашню) [39, арк.169]. До вступу до комуні «Новий світ» за освітою маємо такий розподіл: з домашньою освітою – 42,2%, з нижчою – 56%, з середньою – 1,8% [76, арк.15]. Неписьменних комунарів були одиниці: серед 221 члена комуні «III Комінтерн» зовсім неписьменних через вік (60 років) було лише 9 чол. [75, арк.1].

При комуні ім. Благоева функціонував інтернат, де виховувалось близько 150 дітей, більшість з яких – безпритульні. Піонервожатих і вихователів для роботи в інтернаті направляв райком комсомолу Полтави [190, арк.27].

Для виховання дітей дошкільного віку при комунах функціонували ясла. Задля організації ясел, комуни повинні були вступати у зносини з окрздравом, який, з свого боку, виділяв керівника ясел на правах члена комуни. Організаційним планом комуни «1 травня» на 1924-1925 рр. передбачалось організувати взірцеві ясла, розраховані на дітей комуни до 2-х років [111, арк.16]. Комуна «Новий світ» до питання організації ясел підійшла лише у 1928 р. Планова комісія ОЗУ задля цієї цілі пропонувала вступити у зносини з Окрохматдітом [133, арк.33], а Бердичівський окрздрав на утримання вихователя на сезон відпустив 250 крб. [123, арк.40].

З метою підвищення ідеологічно-освітнього рівня своїх членів, при комунах організовувались книгозбірні. Відразу після відкриття бібліотеки при комуні ім. Благоева комунари видавали книги і селянам, але через низький процент повернених книжок подібну практику в подальшому відмінили. Загалом, бібліотека користувалась незначною популярністю серед комунарів: в середньому в день брали 5 книжок, іноді ж до бібліотеки могли не заходити тижнями [63, арк.59]. Здебільшого в бібліотеках книжки не були каталогізовані. Облік читачів та попит літератури ніде не фіксувався.

У порівнянні з іншими комунами, колективи «1 травня» та «Джон Рід» у культурному відношенні були серед числа останніх. Так, комуна «1 травня», через брак приміщень, взагалі не мала культосвітніх установ. Книгарня нараховувала лише близько 400 примірників книжок [111, арк.65зв, 122]. Для порівняння, в комуні «Новий світ» функціонувала книгозбірня кількістю до 1000 томів [43, арк.112].

Культурно-побутові заклади утримувались за рахунок загальних прибутків комун, що значно зменшувало ту частину прибутків, яка повинна була розподілитись серед комунарів за вироблені трудодні. На культурні потреби комуною «Новий світ» за 1926 р. було витрачено 504 крб. 49 коп. [123, арк.18], що у процентному перерахунку від чистого прибутку склало лише 2,6% [76, арк.13]. Очевидно, що даних коштів було недостатньо навіть для підтримання належного функціонування культурно-освітніх закладів, не говорячи вже про їх розширення. Дещо краще виглядала ситуація в артілі ім. Скрипника де до культфонду було

відраховано 4,5% (1200 крб.) чистого прибутку [164, арк.58], в комуні ім. Благоева – 10% [63, арк.58], в комуні «ІІІ Комінтерн» – 15% [76, арк.14].

Культурна робота серед членів проводилась і шляхом передплати періодичних видань. Наприклад, комуна ім. Благоева передплачувала такі журнали: «Колективіст», «Агітація й пропаганда», «Путь МОПРа», «Бюлетень МОПРа»; газети: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Комсомольська Україна», «Полтавський більшовик»; болгарські газети: «Советское село», «Рабочее село», «Единство», «Максенское дело» «Работник» [61, арк.30]. До комун «Джон Рід» та «Новий світ» надходила й американська періодика [128, арк.63]. Але газети мало використовували для тих цілей, для яких вони передплачувались: голосних читок по комунах не проводилось, організованої роботи з газетами не було.

Наступним напрямком діяльності комун у культурно-просвітницькій роботі, спрямованій на втягнення до своїх лав місцевого населення, було поширення власних стінгазет, бригадних газет до сусідніх колгоспів, а також багатотиражки для читання серед колгоспників і одноосібників. Подібні заходи повинні були сприяти зростанню рівня колективізації в районі. Стінгазети випускала майже кожна комуна, але вони за своєю формою і змістом були непривабливими як для самих комунарів, так і для оточуючих селян. Комуна ім. Благоева видавала власну газету «Думка комунара», яка виходила тричі на місяць, а в травні 1933 р. було складено план виходу газети кожні 5 днів [270]. Тираж газети складав до 500 екземплярів, які друкувались в м. Полтаві і розповсюджувались серед сусідніх колгоспів та одноосібних господарств навколишньої сільради [81, арк.90].

Дозвілля членів комун мало різноманітні прояви. Найбільшою популярністю користувались гуртки. В комуні «Хлібороб», наприклад, діяв музичний гурток, який з часом перетворився на музичну школу, в якій щороку навчалось близько 40 чол. молоді. Її організатором і викладачем був комунар Ф. Дмитрюк [476, с.114]. В музичній школі навчались і діти з комуні «Нива трудова» [410, с.172]. В комуні ж ім. Благоева участь у гуртках була номінальною. При комуні функціонувало 9 гуртків: загальноосвітній, фізкультурний, крою та шиття для селянських дівчат та жінок, сільськогосподарський, військово-спортивний, санітарний, драматичний, радіоаматорський та музично-хоровий [63, арк.61]. Недолік у роботі всіх гуртків –

низька відвідуваність з боку зареєстрованих в них членів, який був у тому, що при наявних 90 їдцях організовані 9 гуртків мали переважно однаковий склад членів і, в своїй більшості, не працювали, адже одні й ті самі комунари, будучи одночасно членами декількох гуртків, часу на їх відвідування не мали.

Відпочинок комунарів лише декількох колективів урізноманітнювався кіносеансами. Комуни «Мигаєво», «Хлібороб», «Новий світ» та «Червоний прапор» проводили безкоштовні перегляди кіно для місцевого населення. Члени комуни «Червоний прапор» ще в Америці придбали кіноустановку і могли знімати власні фільми про хід розвитку комуни [216, арк.34]. Особливою увагою селян користувалися радіоприймачі. У дні передач до комун сходилось навколишнє селянство [368, с.15].

Різновидом відпочинку для комунарів були вечори художньої самодіяльності, які в комуні ім. Благоева готувались і проводились під керівництвом Пеньо Пенева і Олекси Антонова [190, арк.26]. В спеціально збудованому театрі комуни «Селянська культура» систематично, на свята, членами театрального гуртка ставились вистави, які відвідували селяни місцевих сіл [164, арк.104зв].

Радянська історіографія стверджувала про існування у всіх колективах партосередків. Реально, станом на 1923 р., партосередки були влаштовані лише в комунах: «Мигаєво», «Джон Рід» та «Новий світ». Повноцінно ж їх діяльність проявлялась лише в першій з них. В інших колективах осередки не вели майже ніякої роботи через доволі банальну причину – незнання української (російської) мови та через зайнятість польовими роботами [214, арк.8].

Парторганізації іммігрантських господарств були тісно пов'язані з місцевими партійними органами і вели роботу під їх керівництвом. Основним ядром партійних осередків комун були комуністи-іммігранти. Так, з 150 членів комуни «Червоний прапор» 40 осіб були комуністами. Багато комуністів працювало в колективі «Мигаєво». Після переїзду в Україну 9 членів компартії Канади були прийняті Одеським окружкомом партії в члени КП(б)У. В комуні «Новий світ» Таращанського повіту 48 з 120 комунарів були комуністами [445, с.112].

До їх обов'язків входило проведення «виховної» роботи серед членів своїх колективів, оскільки, як з'ясувалось, у іммігрантів не виявлялось великого

прагнення вступу до КП(б)У [37, арк.6]. Втім, як показала практика, партосередки комун переважно не мали постійного впливу на позапартійну масу. В 1928 р. комуна «Селянська культура» взагалі відмовляла в прийомі до комуни членам партії [10, арк.3]. Особливо низькі темпи поповнення лав комуністів припадають на роки суцільної колективізації, коли зріст комун весь час відбувався виключно за рахунок батраків. В складі комуни ім. Благоева, наприклад, на 1931 р. їх нараховувалось до 100 осіб, які не квапились вступати до лав партії [100, арк.24].

Аналогічні настрої спостерігались і в середовищі партійного осередку комуни «Новий світ». В березні 1930 р. претензії до її політичного становища висунула комісія Бердичівського ОПК: «політичні настрої комунарів, і навіть частини партійців – нездорові» [97, арк.45].

Окружний комітет компартії, на засіданні бюро від 2 лютого 1929 р., в роботі канадської агрокомуни «Мигаєво» відзначив ряд «серйозних», на його думку, недоліків. Найвагоміші: сталість партійного осередку комуни упродовж 2 років, відсутність роботи з організації власного показового прикладу партійців як в господарському, так і в побутовому житті комуни, відсутність систематичної культроботи [172, арк.36]. Всі ці «недоліки» призвели до «зниження авторитету осередку і до ускладнення партійного впливу в комуні» [170, арк.17].

Інструментом розправи з інакодумцями стали традиційні чистки. Особливого поширення вони набули в роки культу особи Сталіна і масових репресій (1936-1938 рр.), коли до надактивних комунарів безпідставно були пред'явлені звинувачення у їх зв'язку з іноземною розвідкою й ін. Багато колишніх комунарів було заарештовано і засуджено. Така участь не оминула комунарів комуни ім. Благоева: Пеева Івана – завідуючого СТФ, Сярова Івана – експедитора комуни, Бонєва Павла – працюючого головою колгоспу «ім. Кірова», Георгієва Цветана – колишнього механіка комуни, Кензова Тому – механізатора комуни й інших [188, арк.11]. Загалом упродовж 1938 р. 9 комуністів-болгар були заарештовані [190, арк.28].

Доноси та наклепи в 1937-1938 роки були невід'ємною складовою повсякденного життя. Недивно, що виступ голови комуни ім. Благоева Х. Пізанті на засіданні Парасковіївської сільради 23 вересня 1937 р., в якому доповідач подав об'єктивну

картину деградуєчих колгоспів, вже через три дні був донесений членом партії тов. Малинко до партійного комітету [180, арк.1]. Хоч партосередок не виявив ніяких компрометуючих матеріалів, Полтавське облуправління НКВС заарештувало голову комуни 24 березня 1938 р., а за рішенням особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 27 вересня 1938 р. Х. Пізанті підлягав розстрілу з конфіскацією майна [180, арк.12, 19].

За «шпіонаж», за постановою особливої трійки УНКВС по Полтавській області, 27 вересня 1938 р. був засуджений до найвищої міри покарання і звичайний шофер комуни Т. Кензов [179, арк.19]. Обоє, за пропозицією голови комісії партійного контролю при обкомі КП, були реабілітовані в 1990 р.

За активної участі партосередку та комсомолу, здійснювались культпоходи до сіл, читались доповіді про чергові завдання партії та уряду й участь колгоспників у цих заходах. На всі подібні збори запрошувались представники одноосібних, бідняцьких й середняцьких господарств та відсталих колгоспів. Комуни брали активну участь у хлібозаготівельній кампанії, революційних святах, в проведенні позики. Сільський комітет ЛКСМУ комуни ім. Благоева, наприклад, організовував штурмові бригади по хлібозаготівлі [267]. При цьому, вплив комсомольського осередку на роботу комуни був незначним. Незважаючи на 42% молоді в комуні, лише троє брали активну участь в роботі на селі (в хлібозаготівлі). У комуні ж вони влаштовували читання газет в середовищі дорослих комунарів [63, арк.55].

Найбільше уваги комун приділялось партійно-пропагандистській роботі. Комсомольський колектив комуни ім. Благоева фактично складався з 8 членів, які відвідували сільський осередок ЛКСМУ (всього 36 членів) через відсутність останнього при комуні. Осередки ЛКСМ діяли при комунах: «Новий світ» (в 1927 р. – 22 члени) [123, арк.19], «Червоний орач» [136, арк.26], «Джон Рід» [38, арк.404].

Всі колективи намагались підвищувати кваліфікацію своїх спеціалістів шляхом відправлення останніх на спеціалізовані курси. На навчання комуною ім. Благоева були відіслані 28 комунарів: в Артеморязівській Академії у Москві навчалось 3 чол., в Комуніверситеті нацменшин Заходу – 12 чол., у Військовій академії у Москві – 3 чол., у партшколі в Одесі – 6 чол., в Сільськогосподарському інституті м. Харкова – 2 чол. та 2 чол. навчались на робфаці Мерефа [81, арк.90]. Як правило, після

повернення з навчання більшість комунарів до комуни не поверталась, а влаштовувались в центральні організації.

З комуни «Мигаєво» М. Белінського Одеський окружком КП(б)У висунув на посаду завідуючого земельним відділом Роздільнянського району. В 1929 р. його обрали членом правління першого в окрузі об'єднання сільськогосподарських колективів – окрколгоспсекції. Ю. Соломка партійні органи направили в Кам'янець-Подільський район, де він очолив комуну в с. Руди, а також був головою сільради у с. Циклові, а згодом – директором радгоспу [476, с.115].

В громадському житті району комуна «Новий світ» приймала не останню участь: по двоє членів входило до складу Ружинської сільради, Ружинського РВК та керуючих органів споживчого товариства, один член – до складу керуючих органів кредитного товариства [128, арк.63].

Члени комуни «1 травня» працювали в сільраді, в президії Пулинського РВК, завідуючими РЗВ та один з них – головою ревкомісії кооперації [111, арк.122]. Члени комуни «III Комінтерн» входили до президії сільради і КНС [167, арк.314]. Деякі члени цієї ж комуни брали активну участь в громадських та державних установах: в Черненській сільраді – 9 чол., в президії Черненського КНС та кооперації по 1 чол., головою сільради с. Маячки, головою Каховського РайКНС, членом Каховського райвиконкому 3 чол., райкому – 3 чол., членом контрольної ради Кредитсоюзу та Сільгосподаря 1 чол., членом Херсонського Окркому КП(б)У – 1 чол. та членом Всесоюзної Ради колгоспів – 1 чол. [75, арк.3зв].

Реємігранти обирались не лише членами сільрад, членами районного і окружного комітетів партії, судовими засідателями, а й делегатами з'їздів колгоспників-ударників. Голова комуни ім. Благоева Б. Чехларов був обраний делегатом на перший Полтавський окружний з'їзд колективних господарств, що відбувся 28-29 січня 1925 р. Він був і в числі обраних від округу 15 делегатів на губернський з'їзд колгоспів. Ц. Радойнов був членом контрольної комісії при Полтавському губкомі КП(б)У і членом Полтавського окружного комітету МОДРу [298]. Міськпартком на I Всесоюзний зліт колгоспників-ударників в 1933 р. делегував П. Яковенко як ударницю від кращого колгоспу Полтавського району [269].

Більшість членів комун поділяли більшовицькі погляди, але у питанні ставлення до релігії були віруючими людьми. Підтвердженням цьому знаходимо у витязі з протоколу загальних зборів комуни «Новий світ» від 31 вересня 1924 р. Дружина померлого чоловіка прагнула встановити на його могилі пам'ятник. Рішення загальних зборів було категоричним і цілком відповідало політиці більшовиків у цій сфері: «... ставити пам'ятники – забобони й кращим пам'ятником будуть заслуги померлого» [76, арк.16].

Дотримуючись жорсткої позиції партії стосовно релігії, керівництво комун не дозволяло своїм членам виконувати релігійні обряди та примушувало відмовитись від тримання ікон. Комунари до церкви не ходили і ні в які релігійні громади не входили. Відповідно не дотримувались і обрядів хрещення, весілля та похорон. Натомість, святкували революційні свята. Особливо знакові життєві події, як народження дитини та весілля, проходили в межах колективу під революційні пісні [64, арк.16-17]. Серед місцевого населення організація октябрин, червоних весіль, зустрічі Нового року не були популярними.

Викорінити релігійність комунарів було доволі непросто. Були випадки, коли зазначені церемонії окремі комунари проводили за власним бажанням. На релігійні свята жінки-комунарки з місцевого населення ходили у гості до своїх батьків. Це відвідування, за переконанням рад комун, не носило релігійного характеру «Треба ж колись поїхати в гості до батьків... Зручніше це відвідування пристосувати до свята, коли всі вільні та мають час» [64, арк.16]. Проте, фактично, це була лише «теоретична» відмовка.

Отже, сільськогосподарські комуни, організовані зарубіжними робітниками, своєю культурно-просвітницькою діяльністю агітували на практиці за кооперування селянських господарств, що повністю відповідало політиці партії на селі, наглядно демонстрували перед селянами «переваги» високовиробничого, технічно оснащеного колективного господарства перед дрібним, одноосібним і тим самим поза власною волею підводили їх до необхідності переходу на новий етап розвитку. Загалом, в царині культурної роботи комун виявилось менше успіхів, ніж очікувалось. Поглибленої культурно-освітньої роботи не велось, значно більше уваги приділялось політпартійній освіті.

4.4. Зміни соціальних настроїв в іммігрантських колективах: причини, тенденції, перешкоди

За час роботи в Україні склад членів кожного іммігрантського колективу зазнав помітних змін. Комуни й артілі поповнювались за рахунок приїзду додаткових груп, припливу місцевого населення, у зв'язку з вступом у шлюб комунарів з мешканцями сусідніх сіл. Разом з тим, паралельно зі вступом місцевого селянства до лав комунарів, йшов процес виходу американізованих українців зі складу комун. Цілком логічно, що при умові успішного розвитку господарств подібна тенденція не намітилась би. До того ж, кожен член комуни перед виїздом до України був ознайомлений з правилом про неповернення внесених коштів членам, які залишали комуни, тому рішення про остаточний вихід, скоріш за все, приймалось не спонтанно, а в результаті неодноразового обмірковування [493, с.55].

За неповними даними, які вдалось зібрати по розпорошених джерелах, маємо таку картину щодо тенденції виходу. З 1 березня 1922 р. по 1 жовтня 1923 р. з комуни «Джон Рід» вибуло 48 чол. і лише 22 чол. вступило. Фактичний приріст населення комуни відбувався за рахунок приїзду додаткових груп з Америки [39, арк.168]. Аналогічна схема поповнення колективу притаманна і комуні «Нива трудова». Якби не відбувався вихід зі складу комуни, то замість 69 чол. на 1 жовтня 1923 р. комуна нараховувала б 91 чол. За півроку з комуни вибуло 22 особи (8 родин). До осені 1924 р. з комуни «Хлібороб» вибуло 52 особи, з комуни «Червоний промінь» – 19 осіб [45, арк.117, 175, 183]. З червня 1923 р. по липень 1925 р. комуни «Хлібороб» залишило 18 членів. На 1924-1925 рр. з 42 членів комуни «Нива трудова» вибуло 16 чоловік [49, арк.18, 41]. До 1925 р. склад комуни «Комінтерн» зменшився на 12 членів, комуни «Червоний промінь» – на 29 трудових членів, а комуни «Червоний прапор» – на 49 чол. [49, арк.56, 64, 73]. Систематизувавши вищенаведені дані по 6 колективах, матимемо близько 265 осіб, які вийшли зі складу комун. Разом з тим, дані, подані у звіті Комісії РПО від 28 серпня 1925 р., показують, що із загальної кількості прибулих з-за кордону 1045 чол. з моменту свого утворення і до 1925 р. зі складу 9 українських комун вибуло 228 чол. (22%) [493, с.75]. Виокремлена з низки наведених даних у монографії Г. Тарле інформація

показує, що з загальної кількості прибулих на територію України з-за кордону на 1 серпня 1924 р. 973 членів вибуло 249 чол. (25%) [451, с.218]. Якщо до отриманих нами даних додати кількість осіб, які вибули по тих 3 колективах, інформація про які відсутня у звіті Комісії РПО, матимемо цифру в 331 особу. Різниця даних очевидна і може бути пояснена неточністю, пов'язаною з порушенням принципу систематичності надходження даних про іммігрантські колективи до Комісії. На нашу думку, це не остаточна цифра, яка може бути збільшена за рахунок введення у науковий обіг нових документів.

У перші роки після приїзду, частина іммігрантів (іноземних громадян), які залишали комуну, безперешкодно повертались за кордон і навіть отримували у цьому плані протекцію відповідних органів влади. Так, наприклад, громадянина Америки Седмінеку Францу, члену комуну «Комінтерн», коли він виявив бажання повернутись назад до Америки, про видачу йому паспорта й особистих паперів Лівавським консульством клопотав голова Комісії РПО, мотивуючи тим, що «американських громадян ми не можемо затримувати проти їх волі в Росії, аби не викликати небажаних дипломатичних ускладнень» [200, арк.23]. На прохання ЦБ ТТД від 20 травня 1924 р. до Комісії РПО про необхідність вжити заходів для того, щоб духобор Антон Попов не міг виїхати за межі СРСР (після повернення мав намір вести пропаганду серед духоборців проти їх переселення в Україну та Росію), резолюція Комісії була одностайною: «не маємо підстав для затримки» [195, арк.173]. Громадянам же СРСР в 1924 р. практично неможливо було отримати дозвіл на виїзд до Америки через заповнення квоти виїжджаючих [31, арк.163].

Разом з тим, ідеї щодо обмеження поширення правдивих свідчень за кордоном, які загрожували дискредитацією ідеалізованої «радянської дійсності», шляхом утримання бажаючих до виїзду іноземців, вже виношувались компартійним керівництвом. Поступово вихід зі складу комун набув широкого розмаху. Загальнодержавні органи влади замість того, щоб надати, принаймні, якесь внутрішнє оздоровлення комунам, боролись з результатами недоліків, більше турбуючись про утримання інформації в державних межах. З цією метою Постійна комісія РПО 2 січня 1925 р. розіслала виконкомам усіх іммігрантських комун циркуляр, яким повідомляла про факти поширення вибулими членами комун, які

повернулись до Америки, інформації про причини свого виходу, зокрема, й про життя і роботу іммігрантських комун в СРСР, загалом. У свою чергу, Комісія РПО просила повідомляти їй про всі випадки виходів зі складу комун із зазначенням точного прізвища, ім'я, по батькові осіб й причин виходу. Передбачалось, що Комісія РПО буде повідомляти ТТДРР про всі ці випадки з метою «правильного висвітлення» питання в Сполучених Штатах Америки [46, арк.275]. Тобто, вже з середини 1920-х років очевидною стає спрямованість влади на «фільтрацію» інформації, що поширювалась за кордон.

Питання про причини виходу реемігрантів зі складу колективів викликало інтерес у Комісії РПО. Вже в матеріалах першого обстеження іммігрантських комун в 1923 р. наказувалось детально розглядати усі випадки виходу іммігрантів з колективів [214, арк.4зв]. Паралельно з цим, більшовицьке керівництво шукало пояснення ситуації, що склалась. Зокрема, у листі до Наркомзему України від 11 грудня 1924 р. В. Смольянінов вказував, що до складу комун у США та Канаді часто включаються особи, для яких членство в комуні було способом повернення в Україну. Не маючи альтернативних шляхів рееміграції, під гаслом трудової допомоги зруйнованому господарству УСРР, вони вирішували приєднатись до комун лише з ціллю отримання дозволу на в'їзд до СРСР, безмитно провезти майно по пільговому залізничному тарифу, а після прибуття на місце – вийти з їх складу. Роблячи внески, вони таким чином намагались виїхати з Америки, і створення трудових комун для них було лише приводом [46, арк.336]. За версією керівництва Комісії РПО, це було головною причиною масового виходу членів після прибуття в Україну. На підтвердження даної думки наведемо приклад, коли двоє членів комуни «Червоний промінь» Ващук Семен та Євстафій Ващук, прибувши до комуни в листопаді 1924 р., пробули в складі колективу лише 3 дні, після чого направились до Київської губернії й не повернулись. Інші члени колективу вибули, не проживши й півроку [49, арк.64].

Подібні факти дійсно мали місце в реемігрантській кампанії, проте вони не були детермінантами виходу. Подібне пояснення задовольняло більшовицьке керівництво, адже відвертало увагу від об'єктивних першопричин.

Для неупередженого з'ясування мотивів кардинальної трансформації поглядів членів комун, зупинимось детальніше на причинах їх невдоволення. Перш за все, різюча різниця в переміні заняття і життєвих умов – від фабрики, заводу, шахти, міської культури в умови розореної країни – прямопропорційно відображалась пригніченим внутрішнім станом. Попри поінформованість реемігрантів з економічними складнощами України, реальний стан вразив їх. Після безпосереднього зіткнення з дійсністю, частина американізованих українців залишила комуну, мотивуючи своє рішення недостовірною інформацією про стан сільського господарства України, невідповідністю його реального стану уявному [49, арк.47, 73]. Певну дезінформацію у цьому плані вносили перші захоплюючі листи іммігрантів до ТТД [496, с.292].

Більшість комун прибула в голодні 1922-1923 роки і розташувалась в охоплених неврожаєм районах: Одеській та Катеринославській губерніях. Очевидно, часті неврожаї, всилу несприятливих природних умов, підсилені повною відсутністю агрономічного обслуговування і керівництва у веденні полеводства з боку місцевих та центральних органів, загострювали невдоволення. Члени комун погано знали місцеві умови сільського господарства і не володіли досвідом ведення великого господарства [36, арк.155]. Переважна більшість комун не мали власного агронома і вели господарство без організаційного плану. Винними у даному недоліку були земельні й кооперативні органи, які безвідповідально ставились до своїх прямих обов'язків і не приділяли комунам належної уваги. При цьому, комуну були неземлевпорядковані, й у них не існувало правильно поставленої сівозміни. Необізнаність комунарів з місцевими кліматично-земельними умовами, відсутність агрономічних керівників й досвіду, незважаючи на наявність потужного технічного обладнання, стали причиною збиткових галузей господарства [43, арк.110]. Дезорганізаційно при цих умовах на колектив впливало зловживання та слабка сільськогосподарська підготовка самих керівників комун [37, арк.7]. Невирішене питання із землевпорядкуванням та невідповідність кількості земельних угідь фактичним потребам комун, були об'єктивними передумовами, які негативно впливали на комуну. Таким чином, умови радянської країни перетворювали

реемігранта з її прихильника, людини, прибулої з ціллю допомоги, на противника [228, арк.59].

Не останнє місце в комплексі проблем займало недостатнє обслуговування побутових та життєвих потреб членів та нестача коштів на ці потреби. Наприклад, відсутність нормального функціонування клубу, нестача житлових приміщень. Неналагодженість внутрішніх стосунків, незадоволення внутрішнім порядком, неорганізованістю, коли комуни були надані «самі собі», викликали у комунарів стан агресії, який в комуні «Ехо» вилився у вбивство комунара Фольца. Скоєння тяжкого злочину сколихнуло вищі урядові кола. 24 грудня 1923 р. замісник Наркомзему О. Одінцов звернувся до Херсонського ОЗУ з вимогою терміново отримати від слідчих органів вичерпні матеріали у справі вбивства й негайно переслати їх, разом з висновками ОЗУ, до Наркомзему [40, арк.126]. За вбивство виключили двох осіб. Хвороби доповнювали перелік приводів до виходу з комун [49, арк.80].

Неварто залишати поза увагою неналежний рівень організації праці. В іноземних господарствах оплата праці не залежала від її результативності. Не існувало відмінностей в оплаті праці кваліфікованого і звичайного працівника. Безумовно, цей недолік прямопропорційно відображався на господарських результатах комун.

Систематичне кількісне поповнення з-за кордону дещо підкріпляло комуни засобами виробництва, коштами і свіжими силами. Однак, подібні ін'єкційні підтримки не спроможні були зупинити процес виходу. До загальних умов об'єктивного характеру, які негативно впливали на розвиток колективів, можна віднести: тяжку безперервну роботу, брак спеціального харчування для хворих [49, арк.30, 68], слабку надію на гарне майбутнє, недостатню організованість технічної продукції і ринків збуту культур [87, арк.12], погане ведення звітності і рахівництва [37, арк.4], скудне кредитування і невідповідність строків кредиту характеру виробництва, розчарування політикою більшовиків, невідповідність до умов життя в комуні, вплив тяжких економічних умов, розчарування деяких членів через неправильний розподіл майна [49, арк.1, 76]. До другорядних причин варто зарахувати слабкість обліку та неповне використання праці й засобів виробництва: наявні доволі значні, стосовно до господарської площі, запаси робочої сили і засобів

виробництва використовувались далеко не у повному обсязі і недостатньо продуктивно.

Більш глибокі причини пов'язані з неповним землевпорядкуванням колективів. Затримки з виділенням іммігрантам землі та землевпорядкуванням створювали привід до незадоволення деяких іммігрантів. Між комунами та місцевими земельними органами виникала низка непорозумінь на ґрунті укладання договорів на землю [46, арк.372] та затягування передачі радгоспів у безпосереднє користування комун [493, с.55].

Окрім доволі різнопланово відображених у джерелах настроїв серед іммігрантів, крім побутових, кліматичних, фінансових, організаційних проблем, слід вказати на проблеми психологічного дискомфорту, вирішити які було набагато складніше, аніж вищеперераховані. Йдеться про мовну проблему, мовний бар'єр [75, арк.3].

Вищенаведені першопричини були виокремлені в ході аналізу загального устрою колективів. У цій площині наведемо перелік причин, на які вказували самі члени комун: скромна їжа у порівнянні з американською, довгий робочий день, відсутність розважальних заходів, відсутність річки й лісу в місцевості та відсутність комуністичної свідомості [45, арк.117].

Перераховані причини, з деякими винятками, можуть бути поширені і на комуну болгар-політемігрантів. Стосовно них вихід через слабку обізнаність з реальним становищем в Україні нехарактерний. Виключень зі складу комуні за весь час її існування до 1929 р. було лише 3 – за ледарство. В основному, комуну залишали за власним бажанням. На жаль, точних даних про кількість вибулих зі складу комуні членів віднайти не вдалось. Тим не менш, наведені нижчі дані дадуть нам доволі чітке уявлення про масштаби виходу. Так, показники на 1929 р. за стажем перебування у комуні виглядали так: до 1 р. – 37 чол., до 2-х – 11 чол., до 3-х – 9 чол., до 4-х – 4 чол., до 5-ти – 5 чол. (із них 3 болгар і 2 місцевих) [63, арк.51]. Таким чином, після сплину 5 років відсоток болгар-комунарів, засновників комуні, був доволі низьким і пояснюється їх виходом з комуні. В основному, зі складу комуні виходила молодь віком від 20 до 36 років.

Таким чином, причини виходу з комун за своїм характером були різноманітними. Перш за все тут позначились промахи і поспіх при їх організації з боку вищих

органів влади та управління. Недостатня стійкість деяких з приїжджих перед неминучими в тих умовах труднощами штовхала їх до виходу. 7 січня 1924 р. Постійна комісія РПО постановила «додатково ще раз офіційно повідомити російську колонію в Америці через американську робітничу пресу, що бажаючих переселитись до СРСР очікують умови тяжкої праці, ряд перешкод і ускладнень ...» [493, с.77].

Намагаючись «зміцнити господарства», Наркомзем вважав за необхідне включити до нормального статуту сільськогосподарських іммігрантських комун пункт, який би дозволяв колективам вносити зміни до параграфів 19 і 22 нормального статуту, за яким члену, який виходив зі складу комуни, внесене ним майно не поверталось [24, арк.7]. Об'єктивно, ініціювання зміни статутів у частині, що стосувалась вступного внеску, який відмовлялись повертати особам, що залишали склад комун, було здійснено з метою перешкоджання виходу з них.

У свою чергу, невдоволені порушенням їх майнових прав, реемігранти звертались до суду. У цьому контексті показовим може слугувати організований позов чотирьох, вже колишніх, членів комуни «Червоний промінь» до Херсонського окружного земельного суду з вимогою повернення їхніх пайових внесків загальною сумою 2625 дол., а також сплати коштів за виконану роботу. Херсонська комісія відмовила позивачам, які подали касацію до губземсуду [49, арк.67]. 1 грудня 1924 р. відбулось засідання губернської судової земкомісії, яка відмінила рішення окрземсудкомісії й повернула останній справу для чергового розгляду [46, арк.303]. Проте, подібні рішення на користь вибулих іммігрантів приймались рідко, тому і процент позивачів був доволі низьким. Так, на комуну «Нива трудова» з 16 колишніх членів лише один подав позов [49, арк.36].

Не знаючи правильності вирішення скарг, які подавали колишні члени іммігрантських комун, не володіючи необхідною законодавчою базою та не маючи законодавчих розпоряджень щодо судово-земельних дій, стосовно таких комун, Миколаївська окрземсудкомісія звернулася напряду до Ради праці та оборони СРСР в лютому 1925 р., минаючи відповідні органи УСРР, з проханням надати відповідні розпорядження й вислати законодавчі матеріали з питання іммігрантських комун, утворених в Америці. Замість того, щоб надати необхідну інформацію, за

порушення «службової дисципліни і підпорядкування органів радянської влади» Миколаївській окрземсудкомісії було рекомендовано звернутись до відповідних місцевих органів і в подальшому уникати недотримання послідовності [46, арк.298].

Питання включення пункту про зміну пунктів до статуту іммігрантських комун постало перед Комісією РПО весною 1924 р. при виробленні зразкового статуту для іммігрантських комун. Комісія РПО вирішила питання в позитивному руслі і наполягала на обов'язковому включенні згаданого пункту до іммігрантських статутів. Якщо НКЗ РРФСР виступав проти включення даного пункту, який суперечив принципам роботи з колективізації сільського господарства, то з боку НКЗ УСРР ніяких заперечень не зустрічалось [20, арк.1].

В своїй основі зміна параграфу 22 суперечила III статті Земельного Кодексу (допускається вільний вихід з комуни з правом отримання всього внесеного, крім живого й мертвого інвентарю), оскільки позбавляла членів колективів, які подали заяву про вихід, права забрати своє майно, членські внески і сільськогосподарський реманент [46, арк.302]. Такий стан справ визнавався неприпустимим, оскільки змушував переважну більшість членів знаходитись у складі комун під страхом бути позбавленим всього майна й залишитись без будь-якої компенсації у випадку виходу.

Отже, незадовільні умови існування, підсилені внутрішньо-колективними протиріччями, штовхали членів комун до виходу. При розрахунку з колишніми членами ради комун, у своїй діяльності, керувались нормальним статутом сільськогосподарської комуни, затвердженим Наркомземом 10 квітня 1922 р. з додатковим пунктом про об'єднання всього майна і паїв без права вимоги при виході члена про його повернення [164, арк.105].

Зазвичай, розрахунок з членами, які прагнули залишити склад колективу, у більшості випадків, відбувався не на їх користь. Кошти, внесені ними ще за кордоном, дійсно не повертались. На свій розсуд ради комун видавали продовольство на 1-3 місяці й квиток до нового місця проживання. У деяких комунах мала місце видача певної грошової субсидії. З часом, коли каса комуни вичерпувалась – проїзд не оплачувався, а видавались лише особисті речі. В окремих

випадках, за рішенням окружного суду, позивачам повертався лише реманент, а грошові внески залишались в касі комуні [49, арк.18, 58].

Необхідність нагального врегулювання питання виходу зі складу комун, з гарантією повернення грошових внесків, ставила Наркомзем перед потребою розроблення типового статуту комун. Лише 3 січня 1925 р. НКЗ України виніс своє рішення стосовно повернення грошових внесків вибулим членам комун [46, арк.299]. Відповідно до зразкового статуту іммігрантських сільськогосподарських комун, прийнятого на засіданні Комісії РПО 16 березня 1925 р., член колективу, який вибував з комуні, мав право, не пізніше трьохмісячного терміну після затвердження річного звіту за звітний рік, в якому він вибув, отримати вартість вкладеного ним паю незалежно від того, чи був цей пай внесений грошми чи інвентарем за вирахуванням: а) падаючих на його долю збитків, б) витрат комуні на сплату його переїзду з-за кордону, а також за перевезення його майна. На отримання частини прибутку комуні, інших коштів і майна вибуваючий не мав права [19, арк.100].

Остаточну крапку в даному питанні поставила постанова РНК УСРР від 15 січня 1926 р. «Про повернення членських пайових внесків членам сільськогосподарських іммігрантських комун, вибуваючим з їх складу». Відповідно до постанови, в цілях забезпечення нормальних умов існування і діяльності іммігрантських колективів у межах України, РНК прийшла до висновку про обов'язкове повернення членам, які вибувають, їх пайових внесків [5, арк.16]. Крім того, встановлювався порядок розрахунку та строки виплати і повернення майна в індивідуальному порядку за згодою між останніми й комунною. У випадку недосягнення згоди, суперечка вирішувалась в загальному порядку районними судово-земельними комісіями, які повинні були розглядати ці справи позачергово.

Всі іммігрантські сільськогосподарські комуні були зобов'язані змінити відповідні пункти своїх статутів у відповідності з дійсною постановою в місячний термін. Зразковий статут 1926 р. закріпив це положення, передбачаючи повернення вибулим з комуні внесеного майна або його вартості за вирахуванням збитків, що припадали на їх долю [451, с.230]. Проте, до секретаріату Наркомзему ще в 1928 р.

продовжували надходити листи з проханням роз'яснення умов повернення членських внесків [55, арк.9].

В 1926 р. комуна «Мигаєво» перейшла на нормальний статут, за яким члену колективу, який вибував, повертались кошти. Таким чином, відповідно до перерахунку, за всі роки комуна заборгувала вибулим членам 45000 крб. Ці кошти, відповідно до рішення загальних зборів комуни від 28 травня 1927 р., підлягали виплаті упродовж 5 років [174, арк.61, 65зв]. З 68255 крб. вкладів членів комуни «Новий світ» 33528 крб. належали вибулим членам і підлягали поверненню [76, арк.13].

Отже, мотиви виходу з комун надзвичайно різнохарактерні, але всі вони за причинами свого виникнення є наслідком: незадовільного оперативного керівництва, ненадання реальної організаційно-господарської допомоги й агровиробничого обслуговування колективам з боку районних і сільських організації та незнання приїжджими дійсного стану й умов виробництва в комунах, неналежного планування господарських заходів. У результаті комплексу негативних тенденцій в господарствах іммігрантів, велика кількість останніх опинилась перед фактами заплутаності в обліку, неправильної організації праці й розподілу наслідків господарювання, що відразу знайшло відображення у виході зі складу комун їх членів. Спроби компартійного керівництва адміністративними заходами утримати членів не увінчались успіхом.

4.5. Причини згорання діяльності іммігрантських сільськогосподарських колективів

На початковому етапі імміграційної хвилі урядом приділялась значна увага питанням організаційного характеру, йшло законодавче оформлення нового для країни явища: вироблялись норми прийому, правила розміщення та нагляду над колективами. На сьогодні маловідомими залишаються причини зміни ставлення українського уряду до масової рееміграції, які є важливою складовою для розуміння феномену іммігрантських комун, оскільки викривають цілий ряд протиріч у самій системі іноземної праці та в середовищі, яке було тісно пов'язано з колективами.

Малопомітне, але поступове згорання іммігрантської кампанії на території України розпочинається вже з 1923 р., коли в країні гостро постає проблема малоземелля в північних губерніях, що ставило український уряд перед необхідністю організації внутрішньодержавного переселення. Згідно з планом землевпорядження Наркомзема, затвердженого Раднаркомом, передбачалось масове переселення селянських господарств з районів аграрного перенаселення (Правобережжя) на вільні землі запасного фонду в степових губерніях. При цьому, в доповідній записці Наркомзему до Ради народних комісарів, за підписом народного комісара землеробства тов. Клименка, вказувалось на потребу визнати необхідним, як тимчасовий захід, в подальшому «вселення» реемігрантських комун на територію України припинити [2, арк.3]. Таким чином, обмеження імміграції до України формально мотивувалось земельним голодом.

Питання масштабів подальшого прийому прибуваючих колективів залежало від доцільності їх використання. З метою з'ясування господарського стану колективів, Наркомзем, спільно з Комісією РПО, в 1923 р. ініціював проведення обстеження реемігрантських та іммігрантських колективів. Результати проведеного заходу внесли певну дезорганізацію в середовище радянського керівництва, адже показали неспроможність закордонних колективів втілити у життя покладені на них радянською владою завдання. Розходження між запланованим та реальним виявилось очевидним. По-перше, зафіксовано недостатній рівень оброблення

відведених територій. Подібна тенденція була результатом відсутності достатньої кількості живого реманенту й економічної невідповідності (переважно в степових губерніях). По-друге, виявлено наявність зайвої робочої сили у порівнянні з наявними засобами виробництва. В такій ситуації доцільним виглядала б акцентуація уваги ради комун на розробці прибуткових підсобних галузей господарства, які б поглинули надлишок робочої сили. Але подібне вирішення проблеми зустрічало нездоланну перешкоду. Так, по-третє, обстеження встановило нестачу коштів для організації підсобних галузей виробництва [214, арк.13зв]. По-четверте, засвідчено недостатню агрономічну допомогу з боку земорганів у справі правильної організації господарства відповідно до місцевих природних й економічних умов, які не були відомі більшості реемігрантів, що викликало невідповідність привезених засобів виробництва місцевим умовам і низку негативних моментів технічного характеру. По-п'яте, відсутність, в переважній більшості випадків, правильного землевпорядкування при відводі земельних наділів для комун [2, арк.2].

Стосовно перших трьох пунктів – це були прорахунки Комісії РПО й Товариства технічної допомоги, які повинні були узгоджувати кількісно-якісний склад груп й необхідний для ведення господарства машинний парк. Інші ж два пункти недоліків виходили з діяльності Наркомзему.

Таким чином, фактично всі зафіксовані недоліки походили не з вини колективів, а були результатом незадовільної діяльності радянських органів влади, підсилені неузгодженістю міжурядових дій. На шляху успішної роботи комун стояв ряд перешкод, значна частина яких могла б бути усунена при проведенні відповідних заходів [215, арк.51]. Всі заходи на врегулювання зазначених дефектів повинні були зводитись до забезпечення можливості нормального розвитку господарств комун шляхом створення надійного підґрунтя у вигляді, принаймні, консультативної допомоги місцевих органів влади. Втім, радянський уряд вдався до хитрощів і замість того, щоб надати державну грошову допомогу комунам, які, по суті, виконували покладену на них роль в інтересах того ж уряду, він звертав увагу Центрального бюро ТТД на необхідність надання підкріплення функціонуючим на

території України комунам капіталом у грошовій формі й поповненням їх складу робітниками, які мали досвід ведення сільського господарства [199, арк.8].

Результати повторного всебічного обстеження, проведеного відповідно до постанови Раднаркому НК РСІ в 1924 р., виявились фатальними для іммігрантської кампанії. Недоліків було більш, ніж достатньо [87, арк.7]. Комплекс закладених більшовицьким урядом у реемігрантську кампанію завдань руйнувався на очах. Компартійне керівництво, усвідомлюючи власні прорахунки, завбачливо потурбувалось про утримання інформації в урядових межах. Натомість невдачі деяких комун уряд пов'язував з недотриманням вимог до іммігрантів, ніби виправданням виглядає: «наша партія неодноразово вказувала на необхідність ретельного, персонального відбору кандидатів для поїздки в Країну Рад» [431, с.35]. Оскільки ситуація вимагала оперативних дій, було вирішено увагу громадськості зосередити на внутрішньодержавному переселенні й, таким чином, підвести до висновку про необхідність згортання іммігрантської кампанії. Питання про іммігрантські комуни, за висновками НК РСІ, не мало актуального значення, оскільки наявність вільних земель в Україні було явищем тимчасовим. Цю обставину повною мірою врахував український уряд, що знайшло своє вираження в постанові РНК від 31 січня 1924 р. про фактичне закриття подальшої імміграції [87, арк.14]. Рішення Наркомзему про припинення формування в Північній Америці груп для відправки в Україну було покладено в основу діяльності Постійної комісії РПО з сільськогосподарської та промислової імміграції в 1925 р. [197, арк.20].

Постановою РНК УСРР від 31 січня 1924 р. визнавалось за необхідне утриматись від прийому і розселення нових іммігрантських комун на території УСРР всилу необхідності переселення селянських господарств з Правобережжя на землі запасного фонду в степові губернії та необхідності забезпечення землею нужденного населення всередині України [16, арк.18]. Наркомземсправ 31 липня 1925 р. повідомляв Всеукраїнський ЦВК, що за планом НКЗ України має змогу переселити на український колонізаційний фонд лише 71900 господарств з 201637 господарств, що підлягали переселенню з густозаселених губерній Лісостепу України [48, арк.58]. Між тим, заявки Волинської, Київської, Подільської,

Полтавської, Харківської, Чернігівської, Донецької, Катеринославської й Одеської губерній про вихід досягали 400000 дворів [47, арк.60].

Недостатність колонізаційного фонду для внутрішньоукраїнського переселення змусила уряд України землі концесійного фонду, а також частину виділеного з нього до імміграційного фонду, перерахувати до колонізаційного фонду. Лише як виняток, було допущено переселення на територію України іммігрантів, об'єднаних в сільськогосподарські колективи. Український імміграційний фонд, у зв'язку з прийняттям цих постанов, був ліквідований і з всієї площі наявних у ньому земель прибулим в Україну сільськогосподарським комунам було виділено 13808 дес. Постанова про зменшення імміграційного фонду була повідомлена Комісії РПО, яка, в свою чергу, повідомила НКІС і ЦБ ТТД [16, арк.44].

Одноособову сільськогосподарську рееміграцію було вирішено допустити в малоземельні губернії виключно при наявності у реемігрантів сімейних зв'язків у відповідних земельних товариствах. У багатоземельні райони одноособова рееміграція дозволялась при умові дотримання двох вимог: прийняття земельними товариствами реемігрантів до свого складу та наявності дозволу на вселення з боку місцевих органів влади. На державний вільний земельний фонд одноособова імміграція не дозволялась. Обов'язковою умовою допуску на цей фонд була організація реемігрантів в комуни та інші сільськогосподарські об'єднання [18, арк.123].

У зв'язку з цим, іммігрантські комуни, навіть зразкові певною мірою, які знаходились в межах України, вже не могли мати того першочергового значення для сільського господарства, яке на них покладалось при розгортанні кампанії.

Результати обстеження іммігрантських колективів значно вплинули на трансформацію організації показовості цих господарств. Відтепер ставка на комуни дещо змінювалась: головна роль великого господарства повинна була полягати не стільки в показовому його значенні, скільки у виробництві і забезпеченні дрібного селянського господарства покращеними засобами виробництва: насіннєвим сортовим матеріалом, племінною худобою і т.п. В цій площині перед комунами поставало нове й основне їх завдання. З цього боку особливо важливе значення

отримувала забезпеченість капіталом, бо ведення таких галузей, як репродукція насіннєвого матеріалу, вирощування племінної худоби потребували значних затрат капіталу й кваліфікованої праці. При цьому, як загальне явище для всіх комун, слід відзначити майже повну відсутність оборотних коштів, що являлось результатом недостатньо глибоко продуманого організаційного підходу при формуванні емігрантських груп в Америці, коли майже всі наявні кошти витрачались на купівлю машин і засобів виробництва [231, арк.79-82]. Дана обставина надзвичайно ускладнювала раціональне вирішення справи і не допускала організацію підсобних галузей виробництва. При великих розмірах господарства, комуни, окрім значного основного капіталу, повинні були володіти в достатній мірі й оборотним капіталом.

5 березня 1924 р. в м. Харкові, за ініціативою Постійної Комісії РПО, була скликана нарада іммігрантських сільськогосподарських комун. Готуючи матеріали до наради, Комісія РПО на спеціальній нараді 18 лютого 1924 р. визначила партійно-державні підходи до імміграційного руху. Виходячи зі складного та неоднозначного досвіду, що, насамперед, стосувався здатності адаптувати комуни до соціально-економічних та суспільно-політичних реалій, відзначалось, що імміграція та рееміграція не можуть бути масовим явищем, наголошувалось на необхідності «обережного підходу» до її масштабів [482, с.74]. Тим не менш, імміграція економічно незалежних сільськогосподарських груп в обжиті райони поблизу залізниці і водних шляхів розглядалась як розплідник серед корінного землеробського населення раціональних способів господарювання і застосування в сільському господарстві сучасних досягнень техніки. Завдання іммігрантських господарств залишалось незмінним – сприяння загальному підйому і розвитку сільського господарства в районах їх поселення і служіння показовим господарством для навколишнього землеробського населення [493, с.63].

Як показувала практика, більшість з «чисто іммігрантських комун» на кінець 1924 р. не змогли налагодити внутрішнього стану й належних взаємовідносин між членами. Відповідно до даних, якими володіли в Наркомземі, для іммігрантських комун нерідким явищем були сутички між членами, які спричиняли випадки виключення й виходу окремих членів зі складу комун, в той час як останні

переживали внутрішню кризу. З ціллю з'ясування причин внутрішніх розбратів й недопущення розпаду колективів, Наркомзем командував до комун відповідного працівника. Результати поїздки підтвердили індивідуалістичні тенденції в більшості колективів [18, арк.144].

Виходячи з вищевказаних міркувань, Наркомзем УСРР вважав найбільш доцільним зупинити в подальшому переселення в іммігрантські комуні додаткових груп іммігрантів, вважаючи, що «поповнення складу комун за рахунок поступового вливання в них найбільш активних незаможників буде правильним методом оздоровлення комун». Виходячи з урядової позиції, Наркомзем відмовив першій канадській агрокомуні «Мигаєво» в її клопотанні про дозвіл на додаткове переселення з Америки групи в 30 чоловік. Факт першої відмови повідомлявся 18 грудня 1924 р. у таємному листі Народного комісаріату землеробства до Комісії РПО, підписаному заступником наркома тов. Вінниковим [483, с.67].

Постійна Комісія РПО поділяла погляди НКЗ УСРР з приводу припинення на територію України сільськогосподарської імміграції. Погоджуючись з наведеними доказами Наркомзему, Комісія наголошувала на необхідності поступового згортання переселення. Всилу інтенсивної агітації за переселення до УСРР в Америці зупинити потік комунарів, які вже зробили пайові внески і готувались до свого відправлення, було неможливо.

По-перше, майже всі комуні на той час мали в США членів, які вже фактично вступили до їх складу, внесли свої членські внески і повинні були найближчим часом виїхати до УСРР. Заборонити приїзд до комун цим членам ні НКЗ УСРР, ні Комісія РПО ні в якому разі не могли. У касі ЦБ ТТД, за його звітом на 1 січня 1925 р., для всіх комун були наявні кошти: для комуні «ІІІ Комінтерн» – 5203 дол. 42 ц., «Хлібороб» – 3722 дол. 67 ц., «Червоний промінь» – 1642 дол. 19 ц., «Новий світ» – 849 дол. 59 ц. Якщо було б прийняте рішення відхилити їхній приїзд, то, відповідно, це викликало б необхідність роздачі коштів особам, які їх внесли, що однозначно викликало б скандальну історію в Сполучених Штатах [24, арк.13в]. Крім того, Комісія побоювалась, що стосовно деяких комун ЦБ, на кінець лютого

1925 р., буде нездатне повернути ці кошти, тому що виконуючи замовлення комун, воно витратило їх на закупівлі.

По-друге, рішення НКЗ УСРР про зупинення допуску з Північної Америки додаткової кількості членів до українських іммігрантських сільськогосподарських комун знаходилось у протиріччі з прийнятою на Всесоюзній нараді іммігрантських комун постановою [216, арк.80]. Тобто, що НКЗ УСРР допускає доприселання комунарів з Америки в діючі на території України іммігрантські комун до їх повного насичення робочою силою відповідно розмірам відведеного комуні земельного наділу. Відштовхуючись від цієї постанови, ЦБ ТТДРР в Америці проводило роботу з організації й укомплектуванню додаткових груп для всіх комун, діючих на території СРСР. На тій же нараді були зроблені заяви про кількість необхідних для кожної комуні додаткових членів, які були взяті до відома присутнім на засіданні секретарем ЦБ тов. Голосом. Як видно з американської партійної преси («Новий світ» і «Робочий»), ЦБ широко розгорнуло роботу, залучаючи нових членів. Майже кожен номер «Нового світу» (Новий мир) містить оголошення ЦБ, які закликають вступити в члени діючих в СРСР комун [24, арк.1]. Керуючись вищезгаданою постановою і не маючи з боку Наркомзему жодних повідомлень, Комісія РПО не зупинила роботу ЦБ у цьому напрямку, а навпаки – просила роботу з організації нових комун і додаткових груп провести більш енергійно, про що йдеться і в постанові наради.

Крім того, в додаткових групах більш за все були зацікавлені іммігрантські колективи з точки зору конче необхідної їм матеріальної допомоги. Оскільки питання фінансування комун не отримало задовільного рішення, Комісія вважала недоцільним позбавляти комуні цієї можливості отримання економічної допомоги.

Враховуючи все вищевикладене, Комісія РПО вважала за необхідне підійти до даного питання з більшою обережністю й ще раз зважити всі докази, перш ніж приймати остаточне рішення. При цьому, пропонувалось компромісне рішення, яке б задовольнило Наркомзем України і не відобразилось негативно на подальшій роботі Центрального бюро: шляхом узгодження встановити точну кількість

необхідних додаткових членів з США для кожної комуни [18, арк.145]. Аналогічну позицію займав голова Постійної комісії РПО тов. Смольянінов [24, арк.1].

Постійна Комісія РПО в лютому 1925 р. повідомила ЦБ ТТД про додаткову кількість членів для кожної української комуни. Після виконання поданого замовлення, наголошувалось на зупиненні будь-яких формувань [197, арк.20]. Тим не менш, НКЗ УСРР ще 4 лютого 1925 р. у відповідній телеграмі Комісії РПО продовжував відстоювати свою позицію про необхідність припинення подальшого формування в Америці додаткових груп іммігрантів і просив Комісію надати відповідну вказівку ЦБ ТТДРР [24, арк.6]. 27 лютого 1925 р. Комісія РПО погодилась з пропозицією згорнути формування в Сполучених Штатах Північної Америки додаткових груп для працюючих в Україні іммігрантських комун. Разом з тим, по вже з'ясованих причинах, Комісія вважала абсолютно неможливим провести це рішення негайно. Останньою групою, яка в'їхала на територію України, стала бразильська у складі 5 сімей, яка прибула в перших числах листопада 1927 р. до комуни «ІІІ Комінтерн» [25, арк.23а].

З вищевикладеного стає очевидним, що закриття іммігрантської кампанії мало в своїй основі глибинне підґрунтя. Партійні керівники побоювались, що щоразу нові прибуваючі групи, порівнюючи умови життя в Радянському Союзі та державах «загниваючого» капіталізму, розкриють трудящим України очі на ті убогі умови, в яких партія змушувала їх працювати.

Ще в 1922 р. в американській пресі на сторінках журналу «Колерс» журналіст Чарльз Вуд припускав, що радянська вдала не оцінить ініціативи іноземних робітників і зруйнує їхні починання [355].

Якщо український уряд настоював на припиненні реемігрантської хвилі на свою територію вже в 1925 р., то радянський уряд вирішив цілком зупинити трудову імміграцію до СРСР у вересні 1926 р. В черговий раз на власній незацікавленості в сільськогосподарській і промисловій імміграції і рееміграції 20 червня 1927 р. наголосив представник УСРР тов. Прилежаєв на Міжвідомчому засіданні в Економічно-правовому відділі НКІС [25, арк.4]. Внутрішньоколективна ситуація в іммігрантських колективах штовхала вище компартійне керівництво на прийняття

даного рішення. Сталінське оточення запримітило «кулацькі» елементи в іммігрантських комунах й почало зворотній процес. Було відмінено ряд суттєвих постанов 1923-1925 рр. стосовно сільськогосподарської імміграції, а в січні 1927 р. розпущено Комісію з трудової імміграції до СРСР. Питання трудової імміграції тепер вирішувались за узгодженням між 8 радянськими установами: НКВС, НКІС, ВРНГ, ОДПУ, НК РСІ і наркоматів військово-морських справ та внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Причини ліквідації Комісії РПО залишаються не до кінця зрозумілими. Звертає на себе увагу той факт, що ініціатором ліквідації виступала сама Комісія РПО, яка на спеціальному засіданні 19 травня 1926 р. ставила під сумнів доцільність своєї подальшої діяльності [215, арк.68]. Можна припустити, що основні причини приховувались у незначних результатах діяльності, неперспективності подальшої імміграції, в нерозмежованості функцій між відомствами.

Таким чином, процес трансформації ставлення українського уряду до масової імміграції розпочинається з 1923 р., коли результати обстеження іноземних колективів виявили ряд недоліків у їхній роботі. Виходячи з того, що ці комуни були задумані як взірцеві, висновки повторного обстеження 1924 р. фактично визначили подальшу долю іноземних колективів. Рішення Наркомзему від 31 січня 1924 р. поклато законодавчий початок згортанню іммігрантської кампанії, яка, всилу сукупності об'єктивних причин, не могла зупинитись миттєво.

Таким чином, повсякденне життя іммігрантів виявилось далеким від того, про яке вони мріяли, перебуваючи за кордоном. Незадовільні побутово-матеріальні умови у поєднанні з нелюдськими умовами праці, підсилені бюрократичністю та байдужістю державних органів влади усіх рівнів, спричинили масштабні виходи членів зі своїх комун. Державні спроби адміністративно-організаційними методами утримати бажаючих до виходу з комун не увінчались успіхом. Судові рішення зобов'язували колективи повертати вже колишнім членам їх пайові внески. Рішення уряду України утриматися від прийому та розселення нових іммігрантських груп мотивувалось розробленням проекту масового внутрішньодержавного переселення з аграрноперенаселеного Правобережжя на землі колонізаційного фонду в степових

губерніях. Тим не менш, при всій серйозності наведених мотивів домінуючими були, все ж таки, політичні міркування. Україна в той час стояла на порозі докорінних змін і, цілком природно, тодішнє керівництво не бажало знайомити міжнародну громадськість з реальними процесами в республіці.

ВИСНОВКИ

Ведучи мову про діяльність іммігрантських сільськогосподарських колективів на території України в 20-ті роки ХХ ст., необхідно зауважити, що вона здійснювалась в межах державної політики в галузі економіки. Характерними рисами співпраці колективів з радянською владою була багатобічність і суперечність: поряд з досягненнями існували серйозні проблеми. Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

– Історіографічний і джерельний аналіз засвідчує, що наукова проблема створення та діяльності іммігрантських колективів дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження. Здійснений аналіз української, радянської та російської історіографії засвідчує наявність багатьох досліджень, які стосуються різних аспектів дисертації. Головним їх недоліком постають обмежені методологічні підходи та ідеологічна заангажованість. Водночас, констатуємо, що у вітчизняній історіографії бракує комплексних досліджень з досліджуваного питання. Джерельна база, яка ґрунтується на документальних матеріалах українських та російських архівів, а також на численних документальних публікаціях, дозволяє комплексно висвітлити іммігрантську проблематику.

– Поступово різноманітні кампанії допомоги міжнародної громадськості населенню України трансформувались у виробничо-технічну. Внутрішньо-економічна ситуація підрадянської України, пов'язана з голодом 1921 р., тісно переплелась із зовнішньополітичними чинниками (промислово-економічна криза в США, зростання масового безробіття, прагнення підтримати революцію та взяти участь у будівництві суспільства майбутнього), спричинивши феноменальний іммігрантський сільськогосподарський рух. На видозміну характеру допомоги активно вплинула діяльність комуністичної пропаганди, яка прямопропорційно залежала від пріоритетів компартійного режиму. Спонукаючі мотиви рееміграції мали в своїй основі різноманітні підґрунтя, коливаючись від ідейно-політичних до наївно-романтичних.

– Через несформованість профільних урядових органів на початок 20-х років ХХ століття, уряд був неспроможний регулювати приплив закордонних працівників, тому в червні 1921 р. призупинив імміграційну хвилю, закривши кордони. В цей період в Україну самовільно прибуло 3 колективи. З створенням координаційного органу імміграції – Постійної комісії при Раді праці і оборони з врегулювання сільськогосподарської і промислової імміграції та з прийняттям закону «Про сільськогосподарську імміграцію» потік переселенців набрав організованого характеру, що, на думку дисертанта, є новим напрямком імміграційної політики. Від декларації права в'їзду іноземних громадян до країни законодавці просунулись в напрямку розробки загальних і приватних питань імміграції. На відміну від попереднього періоду, сільськогосподарська імміграція середини 1920-х років була колективною і строго регульованою. Правове поле іммігрантської політики охоплювало велику кількість питань, але існували і прогалини. Наприклад, слабе правове вираження знаходили питання правового захисту іммігрантів у державі. Враховуючи державний підхід, на іноземних громадян поширювались права і обов'язки громадян радянської країни з деякими винятками. Внутрішнє законодавство хоч і регламентувало права радянських громадян, але сукупність цих норм не була показником захисту прав іммігрантів, оскільки виникала проблема їх використання прибулими іноземцями при низькому рівні знань радянського законодавства і відсутності розвинутої системи правової консультації.

Організація реемігрантського руху реалізовувалась у контексті чергових завдань радянської влади й носила чітко виражений пропагандистський характер. Розцінюючи залучення колишніх емігрантів як спосіб надходження недержавних джерел фінансування до розбудови сільгоспсектору економіки, більшовицький уряд низкою послідовних законів намагався зробити імміграцію максимально вигідною для себе. Згортання курсу на залучення іноземних колективів безпосередньо в Україні розпочинається в 1923-1924 рр., коли стало відомо про незначні досягнення іммігрантських комун. Відмова від непу і перехід до насильницької колективізації на селі і надіндустріалізації в місті поставили перед більшовицьким урядом у сфері імміграційної політики достатньо вузьку мету: досягнення повної закритості

суспільства. Формально зупинення іммігрантської кампанії мотивувалось малоземеллям України.

– Роль Товариства технічної допомоги у переселенській кампанії полягала, насамперед, у координації та спрямуванні потенційних іммігрантів у більшовицьку країну відповідно до пріоритетів, які визначалися центром. Ініціатива створення окремого Товариства технічної допомоги підрадянській Україні зустріла перешкоду в особі керівництва більшовицького уряду, оскільки розходилась із офіційною позицією правлячої компартії, спрямованої на централізацію держави. Українська громадськість в еміграції обмежилась лише створенням Комітету технічної допомоги радянській Україні, як окремої секції при Товаристві, який виявився обмеженим у своїх діях.

Незважаючи на позиціонування себе як безпартійної організації, Товариство функціонувало за активної підтримки з боку Москви і знаходилося під впливом та безпосереднім наглядом з боку Комуністичної партії Америки. Товариство, маючи значний дефіцит бюджету, отримувало щорічну грошову субсидію від Постійної комісії РПО. Наслідки діяльності ТТД двоякі. З одного боку, внесено користь у відновленні народного господарства радянської держави шляхом надання допомоги у розвитку виробничих сил: передачі досвіду висококваліфікованої праці, передової технології, організації виробничого процесу, забезпечення країни новим промисловим і сільськогосподарським обладнанням. З іншого ж переселенський рух носив пропагандистський характер, який мав на меті популяризувати переваги нового суспільного ладу.

– На підставі реєстраційних анкет іммігрантів отримано характеристику імміграційного потоку. Інтерпретація анкетних даних дозволила визначити основні групи іноземців за їх національними, віковими, професійними характеристиками. Доведено, що більшість іммігрантських комун формувались переважно з індустриальних робітників (середній вік 35 років), малознайомих з сільським господарством, які не мали спеціальної підготовки та досвіду ведення сільського господарства. Разом з тим, вони володіли дефіцитними навиками та технічними знаннями, корисними у веденні господарства в цілому. За своїм характером

колективи не були національно однорідними, до їх складу входив значний процент представників різних національностей: білоруси, росіяни, німці, угорці. Багатонаціональний склад став причиною внутрішніх конфліктів і напружених взаємовідносин між членами колективів.

– Ставлення до новоутворених колективів з боку державних та місцевих органів управління носило суперечливий характер. Декларативно утворення спеціального іммігрантського земфонду та процес землевпорядження земель цього фонду виглядав досконало. На практиці ж, місцеві земельні органи, виділяючи колективам земельні ділянки з імміграційного фонду, роками затягували укладання угод на їх експлуатацію. Відсутність договорів на землю ставила колективи перед необхідністю сплати орендної плати (замість останньої в основу договору з іммігрантами лягли господарські та агрокультурні забор'язання), а керівництво комун позбавляло чіткості подальших умов існування. Свавілья місцевих органів влади мало прояви у різноманітних спробах обкласти нерухоме майно колективів податками. Не маючи ні коштів, ні бажання допомогти колективам, держава імітувала певну видимість допомоги: «щедре» землевідведення, яке не відповідало ні силам, ні засобам комун, й безвідмовне «сприяння» у наданні кредитів. Втім, висока процентна ставка (до 36% річних) зводила нанівець їх ефективність, певною мірою стримуючи повноцінний розвиток комун. Подекуди розміри кредитування не ув'язувались з господарськими можливостями деяких колективів, що мало наслідком перевищення суми кредитів над основними капіталами.

Комуни майже не отримували необхідної їм допомоги. Слабке обслуговування іммігрантських комун земорганами і союзами сільськогосподарської кооперації в сфері інструктування й надання агропомоги, а також у складанні організаційно-виробничих планів, були об'єктивними передумовами і не другорядними причинами, які негативно впливали на розвиток інтеркомун. До низки окреслених негараздів додавались проблеми, пов'язані з необхідністю налагодження взаємовідносин з місцевим населенням, яке вороже ставилось до нових колективів. Певний вплив інтеркомунам вдалось здійснити на автохтонне незаможне населення села шляхом наданням посильної допомоги. Міцні ж індивідуальні господарства

цікавилися іммігрантськими комунами виключно як джерелом постійної допомоги, відчуваючи недовіру до самої організаційної структури й побуту комунарів. Урядовий курс на інтенсивне поповнення колективів будь-ким негативно відобразився на їх якісному складі.

– Оскільки офіційне видання Товариства технічної допомоги дезорієнтувало американську та канадську громадськість про справжній стан справ в Україні, переважна більшість новоприбулих членів зіткнулась з різкою невідповідністю очікуваного реальному. Отримання напівзруйнованих будівель, бюрократичні підходи до вирішення справ, вороже ставлення з боку місцевого населення, мовний бар'єр, інертне ставлення місцевих і державних органів влади до потреб і проблем іммігрантів, внутрішні конфлікти на фоні незадовільних умов існування та комплекс інших причин об'єктивного характеру поступово розвіювали ілюзію «суспільства рівності». Виходячи з індивідуалістичної психології, для комунарів тяжким був факт колективного життя. Більшість іммігрантів не змогла адаптуватись до нових умов, що знайшло вираження у процесі виходу з комун. З свого боку, вище партійне керівництво побоювалось розвінчання міфу про переваги радянського ладу «першої в світі держави пролетаріату», тому намагалось унеможливити циркуляцію небажаної інформації за кордон. З метою стримання тенденції виходу, до статуту інтерколективів було включено пункт про неповернення особам, що вибувають зі складу комуни, їх членських внесків. Лише незначній частині, одиницям, комунарів вдалось повернутися до Канади. Інші ж залишились в Україні. Більшість з них була репресована: заслана у концентраційні табори або відразу фізично знищена.

– Результати економічної та фінансової діяльності іммігрантських господарств виявились неоднозначними. 13 іммігрантських комун ввезли на територію України 52 трактори й низку машинно-технічного складу, ознайомлення з яким українського селянина було безперечним досягненням комун. Разом з тим, виявлено низьку ефективність експлуатації закордонної техніки через нестачу кваліфікованих кадрів. Автор прийшла до висновку, що помилки в плануванні, слабе керівництво і безгосподарність – причина значних втрат, пов'язаних з купівлею іноді непотрібного іноземного обладнання. Державні ж органи влади зайняли жорстку

позицію щодо можливості торгівлі надлишковим та непотрібним обладнанням з приватними особами.

Намагаючись популяризувати колективні форми праці, дослідники створили стереотип взірцевості іноземних колективів. Як правило, така «взірцевість» мала неприродний характер. ТТД йшло на значні витрати, фактично утримуючи за рахунок постійних грошових та майнових вливань показові господарства. Зростання мертвого інвентарю відбувалось не за рахунок внутрішнього накопичення, а виключно за рахунок притоку коштів ззовні: пайові внески членів комун, внутрішні позики, кредити держзакладів.

Врожайність комун була дещо вищою врожайності селянських господарств, але взявши до уваги той факт, що під комунами залишалась доволі велика площа без будь-якого використання і порівнявши збір врожаю комун зі зборами в селянських господарствах, ми прийшли до висновку: прибутки, які давали комуні з цієї площі землі загалом незначні. Нестача робочої сили значно обмежувала господарські можливості колективів і призводила до недосіву. Показник якості врожаю остаточно розвінчує стереотип про «взірцевість» колективів.

Всі комуні вели господарство майже таке ж, як і навколишні селяни. Слабким місцем іноземних колективів залишалось тваринництво, яке в перші роки їх діяльності було розвинуто слабше, ніж у місцевого населення. Шляхом значних зусиль комуні стали на шлях поліпшення скотарства, заміну місцевих порід на чистокровні й перетворення цих галузей господарства в промислові. Впродовж свого існування, здебільшого, вони залишались споживчими об'єднаннями із замкненим натуральним типом господарювання і незначними надлишками.

Наслідки діяльності іммігрантських колективів 1920-х років – одне з найбільш спірних питань в історії колективів. Потужний потенціал комун відкривав перед їх керівництвом широкі можливості, але всилу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних причин ці можливості не були реалізовані в повній мірі. До того ж, з'ясування остаточних наслідків їх діяльності вбачається неможливим у зв'язку з початком примусової сталінської колективізації й організацією на основі колективів великих колгоспних об'єднань, що призвело до втрати колективами власної автономії.

– Досвід, набутий у радянський період історії нашої держави на шляху відновлення сільськогосподарського сектора економіки за рахунок залучення передових сільськогосподарських колективів з-за кордону, може бути у значній мірі корисним як для України, так і для держав, які переживають стагнаційний період у сільському господарстві. Головним чинником успішної реалізації стратегії щодо використання іноземних колективів з власною матеріально-технічною базою є перехід до конкретних дій. Дієві кроки мають бути спрямовані в першу чергу на створення сприятливих умов для діяльності колективів, надання останнім свободи дій в межах закону та зменшення державного втручання в їх організаційно-виробничі процеси.

Проведене автором дослідження дозволило сформулювати **практичні рекомендації**:

– органами державної влади можливе запозичення позитивних та врахування негативних здобутків процесу організації інтернаціональних господарств;

– створити державну програму сприяння розширенню україно-американського співробітництва у галузі сільського господарства як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях;

– використовуючи радянський досвід, порушити на державному рівні питання проведення політики, спрямованої на створення привабливих умов для утворення інтернаціональних колективів в Україні з метою залучення передового досвіду зарубіжних країн;

– відроджувати й використовувати за нових умов досвід роботи спільних сільськогосподарських колективів, загострювати їхню увагу на вирішенні найважливіших проблем економічної взаємодопомоги;

– доцільним є вивчення процесу становлення іноземних колективів на території України у межах спецкурсу для студентів гуманітарного циклу;

– провести міжнародну наукову конференцію, на якій будуть розглянуті актуальні проблеми радянського й сучасного стану взаємин України та США в економічній сфері.

ДОДАТКИ

Додаток А*
Мотиви

Основна професія	1923	1925	Кількість	
Бухгалтер	1	-	1	
Майстер ткацьких машин	1	-	1	
Текстильник	2	-	2	
Цементник	1	1	2	
Механік	1	1	2	
	1923	1925	Всього	%
Втеча від військової повинності	1	3	4	10,8
Економічне становище	3	4	7	19
Виїхали на заробітки	-	22	22	59,4
Втеча від арешту	-	1	1	2,7
Політичні мотиви	-	2	2	5,4
Подивитись інші країни	-	1	1	2,7
Разом (реемігрантів)	4	33	37	
Всього приїхало	12	58	70	
Різниця (іммігрантів)	8	25	33	

еміграції

Додаток Б
Професійно-кваліфікаційна характеристика іммігрантів

Хлібороб	1	5	6
Інструктор з с/г	-	1	1
Шofer	-	1	1
Різноробочий	-	3	3
Землероб	1	11	12
Шахтар	2	4	6
Хугровик	-	1	1
Коваль	-	1	1
Машиніст	-	2	2
Чоботар	-	2	2
Кравець	-	6	6
Робітник	-	6	6
Електротехнік	-	2	2
М'ясник	-	2	2
Слюсар	-	1	1
Без професії	-	1	1
Тесляр	-	1	1
Столяр	-	2	2
Токар	-	1	1
Вчитель	-	1	1
Машиністка	-	1	1
Садівник	1	1	2
Підсобна професія			
Механік	1	3	4
Шofer	-	2	2
Шкіряник	-	1	1
Не мали підсобної професії	8	36	44
Тесляр	-	3	3
Шахтар	-	1	1
Машиніст	1	1	2
Чоботар	1	-	1
Фарбувальник	1	-	1
Перукар	-	3	3
Землероб	-	3	3
Хлібороб	-	1	1
Кравець	-	1	1
Вчитель	-	1	1
Фотограф	-	1	1
Маляр	-	1	1

Додаток В
Розподіл іммігрантів за партійною приналежністю

Партійність	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Безпартійні	6	25	31	44
Партійні:	6	33	39	56
1. Компартія США (Робітничча партія)	2 3	2 29	4 32	
2. Соціалістична партія США	1	2	3	

Додаток Д
Розмір пайових внесків іммігрантів

Розмір внесків (у доларах)	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Ні	-	4	4	8
Так на суму:	12	54	66	92
1. 301-400	2	1	3	
2. 401-500	2	4	6	
3. 501-600	1	5	6	
4. 601-700	-	14	14	
5. 701-800	-	18	18	
6. 801-900	2	6	8	
7. 901-1000	1	1	2	
8. 1001-1100	-	1	1	
9. 1101-1200	-	-	-	
10. 1201-1300	-	1	1	
11. 1301-1400	1	-	1	
12. 1401-1500	1	-	1	
13. 2000-2500	-	3	3	
14. 2501-3000	1	-	1	
15. 3001-4200	1	-	1	

Додаток Е
Розподіл іммігрантів за країнами проживання протягом останніх 5 років

Країна	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Америка	12	44	56	80
Канада	-	14	14	20

Додаток Ж
Зведена інформація про іммігрантські колективи на території України
(1921-1925 pp.) *

№ п/п	Назва колективу	Дата організації	Місце розташування	Кількість отриманої землі	Кількість членів на момент приїзду	Кількість членів на 1925 р.	Загальна сума пайових внесків
				К-сть землі на 1928 р.			
1.	Артіль ім. Скрипника	березень 1921 р.	с. Компаніївка Катеринославського повіту Одеської губ.	282 дес. ^{1*}	5 чол.	Відомості відсутні	5 коней та 1 корова
2.	«Селянська культура»	23 травня 1921 р.	Хутір Тропіна поблизу сіл Тягинка і Токарівна Тягинської волості Херсонського округу Одеської губ.	975 дес.	55 чол.	96 чол.	15230 дол. 75 центів
3.	«1 травня»	26 травня 1921 р.	с. Сторчанка Пулинської волості Житомирської губ.	133 дес.	10 чол.	33 чол.	Відомості відсутні
4.	«Червоний орач» («Червоний рільник»)	8 березня 1922 р.	Хутір Гримов поблизу с. Лелів Чорнобильського повіту Київської губ.	197,8 дес. ^{3*}	21 чол.	30 чол.	Відомості відсутні
5.	«Джон Рід»	22 лютого 1922 р.	с. Шереметка Вінницького округу В 1924 р. переїхала до с. Ковалівка Варварівського району Миколаївського округу Одеської губ.	181 дес. 1736 дес.	87 чол. 52 чол.	68 чол.	21864 дол. 70 центів
6.	Перша зразкова агрокомуна «ім. Леніна» («Мигасво»)	28 квітня 1922 р.	с. Мигаї Одеського округу Одеської губ.	1425 дес.	52 чол.	164 чол.	66132 дол. 83 центи
7.	«Новий світ»	18 жовтня 1922 р.	м. Ружин Бердичівського округу Київської губ.	790 дес.	32 чол.	150 чол.	122584 дол.
8.	«Червоний прапор»	березень 1923 р.	Миколаївщина. В 1924 р. переїхала до с. Козацьке Бериславського району Херсонського округу Одеської губ.	1050 дес.	55 чол.	116 чол.	Встановити точну суму пайових внесків
9.	«ІІІ Комінтерн» (американська «Ехо» та сибірська «Новий лад»)	квітень 1923р. з жовтня 1923 р.	Снигирівський район Херсонського округу с. Чорненька Каховського району Херсонського округу Одеської губ.	1981 дес.	35 чол.	326 чол.	для комун не-можливо у зв'язку з їх об'єднанням за кордоном і розпадом в Україні

Продовження дод.Ж

10.	«Хлібороб»	квітень 1923р.	с. Тихий став Широківського району Криворізького округу Катеринославської губ.	1200 дес.	81 чол.	129 чол.	45400 дол.
11.	«Нива трудова»	21 квітня 1923 р.	Хутір Володимирівка Апостольського району Криворізького округу Катеринославської губ.	850 дес.	31 чол.	66 чол.	31093 крб.
12.	«Червоний промінь»	листопад 1923 р.	Поблизу сіл Яселка та Дмитрівка Очаківського району Миколаївського округу Одеської губ. Наприкінці 1924 р. переїхала в	903 дес.	3 сім'ї	69 чол.	23345 дол. 83 центи

			Софіївський район Запорізького округу Катеринославської губ.	300 дес. ^{6*}			
13.	Незалежні канадські духобори	весна 1923 р.	Мелітопольський округ Катеринославської губ.	11136 дес.	22 чол.	56 чол.	Відомості відсутні
14.	ім. Благосва	26 травня 1924 р.	с. Парасковія Руновщанського району Полтавської губ.	148 дес.	10 чол.	47 чол.	Комауа утвори- лась в Україні

Додаток К
Розподіл іммігрантів за громадянством

Громадянство	1923	1925	Всього		
			Кількість	%	Похибка
Американське	4	5	9	12,85	0,0071
Російське	2	35	37	52,85	0,0071
Німецьке	1	1	2	2,85	0,0071
Югославське	1	2	3	4,28	0,0057
Польське	1	5	6	8,57	0,0014
Румунське	2	1	3	4,28	0,0057
Датське	1	-	1	1,42	0,0085
Австрійське	-	5	5	7,14	0,0028
Угорське	-	4	4	5,71	0,0042
Всього	12	58	70	99,95	0,0496

Додаток Л
Розподіл іммігрантів за національністю

Національність	1923	1925	Всього		
			Кількість	%	Похибка
Росіянин	-	21	21	30	0
Українець	1	18	19	27,14	0,0028
Серб	-	1	1	1,42	0,0085
Австрієць	-	1	1	1,42	0,0085
Югослав	1	2	3	4,28	0,0057
Хорват	-	1	1	1,42	0,0085
Поляк	1	1	2	2,85	0,0071
Єврей	2	2	4	5,71	0,0042
Німець	4	5	9	12,85	0,0071
Угорець	1	6	7	10	0
Швейцарець	1	-	1	1,42	0,0085
Данець	1	-	1	1,42	0,0085
Всього	12	58	70	99,93	0,0793

Додаток М
Розподіл імігрантів за рівнем освіти

Рівень освіти	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Вища	-	-	-	-
Середня	2	5	7	10,14
Нижча	10	52	62	89,85
Неграмотні	-	-	-	-
Всього	12	57*	69	99,99

* – В одній анкеті графа не заповнена

Додаток Н
Розподіл імігрантів за віком

Вік (у роках)	1923	1925	Всього		
			Кількість	%	Похибка
16-25	-	2	2	3,07	0,0069
26-30	5	8	13	20	-
31-35	3	17	20	30,76	0,0092
36-40	1	12	13	20	-
41-45	1	6	7	10,76	0,0092
46-50	1	3	4	6,15	0,0038
51-60	1	5	6	9,23	0,0007
Всього	12	53*	65	99,97	0,0298

* – В 5 анкетах дані стосовно віку відсутні

Додаток П
Сімейний стан імігрантів

Сімейний стан	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Одружені (заміжні)	7	32	39	45
Неодружені	5	26	31	55

Продовження дод.Р

Назва колективу	1924															1925																				
	Авто	Борона	Букер	Віялка	Жатка	Картоплекопач	Косарка	Культиватор	Локомобіль	Молотарка	Плуг	Самоскид	Сінокосарка	Сівалка	Снопов'язалка	Сортувальня	Трактор	Трієр	Авто	Борона	Букер	Віялка	Жатка	Картоплекопач	Косарка	Культиватор	Молотарка	Плуг	Сінокосарка	Сівалка	Снопов'язалка	Сортувальня	Трактор	Трієр		
«Селянська культура»		15		1		2		7	1	1	12	5		11	2	1	2	1											12						2	
Артіль ім. Скрипника																	-											6						-		
«1 травня»		5		2	1			3		1	6			1		1	-			6		2	1				4	1	4		1			-		
«Червоний орач»		7		1	1		2			1	6			2		-	-	1		3	2	1	2			2	-	7	3	2			-			
«Джон Рід»																	3		8	3			1		1	3	7	2	2	3			3			
«Мигаєво»	2	36		7	1		2	1	2	14				7			5											14						5		
«Новий світ»		38		2	1		7		2	12				6	3	1	5											12						5		
«Червоний прапор»																																				
«III Комінтерн»																																			8	
«Хлібороб»				1							6			6	6		4											6						4		
«Нива трудова»		10												3	4		3																	3		
«Червоний промінь»																	1																	1		
Незал. канад. духобори																							5			2	2	8	5	5				5		
ім. Благоева				2					3	8				5	4		4											8						4		

Продовження дод.Р

Назва колективу	1927													1929																					
	Авто	Борона	Букер	Віялка	Жатка	Косарка	Культиватор	Молотарка	Плуг	Сінокосарка	Сівалка	Снопов'язалка	Сортувальня	Трактор	Трієр	Авто	Борона	Букер	Віялка	Жатка	Картоплекопач	Косарка	Культиватор	Молотарка	Плуг	Сінокосарка	Сівалка	Снопов'язалка	Сортувальня	Трактор	Трієр				
«Селянська культура»																																			
Артіль ім. Скрипника																																			
«1 травня»																5				2	1	1	2	1	5		2				1				
«Червоний орач»																																			
«Джон Рід»																																			
«Мигаєво»		30		2	1	5	6	1	17		7	7		7	1					14								15				10			
«Новий світ»																																			
«Червоний прапор»																																			
«ІІІ Комінтерн»		49	6		15	2		3	22		19			10									3				11					11			
«Хлібороб»																																		6	
«Нива трудова»																																		5	
«Червоний промінь»																																			
Незал. канад. духобори																																			
ім. Благоева																—								3			3	4				4			

Таблиця складена на основі: ¹ ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.101; ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.102зв; ² ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв., 57; ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.715. – Арк.364; ³ ДАЖО. – Ф.Р-126. – Оп.1. – Спр.285. – Арк.26; ДАЖО. – Ф.Р-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3, 119; ДАЖО. – Ф.Р-1111. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.2; ⁴ ДАКО. – Ф.Р-349. – Оп.1. – Спр.930. – Арк.26; ДАКО. – Ф.Р-350. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.39зв.; ДАКО. – Ф.Р-353. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.20зв.-21; ⁵ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.415. – Арк.399; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.419. – Арк.170; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а – Арк.84; ДАРФ. – Ф.1065. – Оп.3. – Спр.87. – Арк.55; ⁶ ДАОО. – Ф.Р-712. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.4зв.-5; ДАОО. – Ф.Р-1013. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.3, 23зв.; ДАОО. – Ф.Р-1013. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.2зв.; Кисельов В.І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1977. – №9. – С.114; ⁷ Архівний фонд Бердичівської міської ради. – Ф.Р-205. – Оп.1. – Спр.143. – Арк.1; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.177. – Арк.108; ⁸ Махорін Г.Л. Від комуни «Новий світ» до КСП ім. Леніна: шлях у 75 років / Г.Л. Махорін. – Житомир: Жур фонд, 1997. – С.7; ⁹ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.2зв.; Радянське село. – 1929. – 5 квітня; ¹⁰ Коопероване село. – 1928. – №5. – С.91; Кисельов В.І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1977. – №9. – С.114; ¹¹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.181. – Арк.117; Кисельов В.І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1977. – №9. – С.114; ¹² Кисельов В.І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1977. – №9. – С.114; ¹³ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.676. – Арк.44; ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.997. – Арк.82; Павленко В.В. Українсько-болгарські відносини 1918 – 1939 рр. / В.В. Павленко. – К., 1995. – С.155; ¹⁴ Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Спр.05-172. – Арк.10, 13.

Додаток С
Ввезений імігрантами готівковий капітал

Розмір готівкових коштів (у доларах)	1923	1925	Всього	
			Кількість	%
Ні	7	39	46	66
Так:	5	19	26	44
до 50 дол.	5	10	15	
51-100	-	3	3	
101-200	-	1	1	
201-300	-	-	-	
301-400	-	1	1	
401-500	-	1	1	
501-600	-	-	-	
601-700	-	-	-	
701-800	-	2	2	
801-900	-	-	-	
901-1000	-	1	1	

Додаток Т

Порівняльна таблиця врожаїв комун і місцевого населення у 1924 р.*

Назва культур	Врожай з десятини в пудах		
	В комуні	На селянських полях	Різниця
Комуна «Новий світ»			
Пшениця озима	22,4	8,1	14,3
Жито	26,4	11,8	14,6
Овес	39,6	10,2	29,4
Комуна «Мигасво»			
Пшениця ярова	25,4	18,6	6,8
Овес	57,5	31,8	25,7
Ячмінь	57,4	32,0	25,9
Гречка	40,4	11,2	29,2

Додаток У
Динаміка врожайності культур з десятини в пудах

Назва культури	1922				1923				1924				1925				1926			1927			1928						
	Арг. ім. Скрипника ¹	«Селянська к-ра» ²	«1 травня» ³	«Червоний орач» ⁴	«Селянська к-ра» ²	«Джон Рід» ⁵	«Мигасво» ⁶	«Новий світ» ⁷	Місцеве населення ⁸	«Селянська к-ра» ²	«Новий світ» ⁷	«Мигасво» ⁶	«Нива грудова» ⁹	«Селянська к-ра» ¹⁰	«Червоний орач» ¹¹	«Мигасво» ⁶	«Новий світ» ⁷	«Червоний прапор» ¹⁰	«III Комінтерн» ¹²	«Нива трудова» ¹⁰	«Мигасво» ⁶	«Новий світ» ^{7, 13}	«III Комінтерн» ¹²	«1 травня» ¹⁴	«Новий світ» ⁷	«III Комінтерн» ¹²	«Мигасво» ¹⁵	ім. Благосва ¹⁶	
Буряк (кормовий)							-	488		-															2500				
Буряк (цукровий)			1600				480	440		720	1000				850						4200	1080			2100		1000		
Горох		30			50				25	46						100						64			112				
Гречка			43	13		40		39	27		45			8	30	37					30	-		44	-				
Жито	36	63	55		100	66			63	45	26	62	47	72	45	90	76	95	81		88	46	90	41	-	-	35		
Картопля	200		700							600	240	43		1250	160						820	751			800				
Квасоля		30			45				20																				
Конюшина							14			5						5									14				
Кукурудза	60	30	106		80		31	-	62	90	70	-	50		-	100		56			170	171	52		170	-	40	200	
Овес		60	45	24	70	75	65	57	41	42	46	52	30	80	65	16	108	52	80	15	60	73	74	40	120	28	21	142	
Просо	27	45			60	60		50	43	45			50			120									-				
Пшениця озима	40	-	55		90	56	120	-	80	77	25	56	52	80		90	75	53	65	70	117	99	66		120	58		56	
Пшениця яра					101			43		55	15		113												-				
Рапс		20			25					10																			
Соняшник		50			100			-	32	85	95		58			64									80				
Сечевиця						70		119			27					50									-				
Ячмінь	103	85	80		60	33	21	62	46	45	15	56		55		18	46	42	30	32	103	-			-		40		

Таблиця складена на основі: ¹ ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54, 57зв; ² ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.104; ³ ДАЖО. – Ф.Р-1111. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.24зв; ⁴ ДАКО. – Ф.Р-350. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.18; ⁵ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.419. – Арк.170; ⁶ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.29; ⁷ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.7; ⁸ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.177. – Арк.18; ⁹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.181. – Арк.118; ¹⁰ Тарле Г.Я. Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле. – М.: Изд-во «Наука», 1968. – С.245; ¹¹ ДАКО. – Ф.Р-353. – Оп.1. – Спр.1419. – Арк.22зв.-23; ¹² ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.5; ¹³ Архівний відділ Бердичівської міської ради. – Ф.Р-158. – Оп.1. – Спр.553. – Арк.65; ¹⁴ ДАЖО. – Ф.Р-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.63, 85, 86; ¹⁵ ДАОО. – Ф.Р-1012. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.19; ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.290. – Арк.2-3.

Додаток Ф
Динаміка чисельності поголів'я худоби та птиці

Назва колективу	Коні								Воли								Корови								Свині							
	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
«Селянська культура» ¹		26	55							20	32							28	33							70	122					
Артіль ім. Скрипника ²	5	11								–							1	5								12						
«1 травня» ³	8		11	18	13	14	14	–	–	–	–	–	–	–	–		7		13	21	19	21	36				44	30	70	91	80	
«Червоний орач» ⁴	2	4	4	5					2	2	2						6	16	16	18					–	5	11	9				
«Джон Рід» ⁵	21	27		8													9	25		18					31	47	21					
«Мигасво» ⁶	23	29	46		52	60	40		4	4	10	12	16	11			8	22	96			92			5	24	210	196	120	163		
«Новий світ» ⁷	27	21	46	56	66	70		92		4	4	16	20	32		20	46	50	92	128	138	115		158	90	50	174	250	265	319		202
«Червоний прапор» ⁸		31	29															39								77	100					
«III Комінтерн» ⁹			17	27	44	38		74						2		2			2	24		35		107			64	80	260	250		254
«Хлібороб» ¹⁰		23	42			65					–			–					23			61				7	39			424		
«Нива трудова» ¹¹		3	20															7	21							–	90					
«Червоний промінь» ¹²			18																12								24					
Незал. канад. духобори ¹³			12																								–					
ім. Благосєва ¹⁴			2	9	9			13					6						3	5	11			21			3	20	60			223

Таблиця складена на основі: ¹ ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.101-102; ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.103зв.-104; ДАОО. – Ф.Р-1047. – Оп.1. – Спр.1444. – Арк.136-137; ² ДАОО. – Ф.Р-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв; ³ ДАЖО. – Ф.Р-126. – Оп.1. – Спр.285. – Арк.26; ДАЖО. – Ф.Р-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.2зв.-3, 63зв., 98зв., 119; ДАЖО. – Ф.Р-1111. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.2; Радянська Волинь. – 1926. – 15 серпня; ⁴ ДАКО. – Ф.Р-349. – Оп.1. – Спр.930. – Арк.26; ДАКО. – Ф.Р-350. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.18, 39; ДАКО. – Ф.Р-353. – Оп.1. – Спр.1419. – Арк.18зв.-19; ⁵ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.411. – Арк.4; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.415. – Арк.399; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.177. – Арк.275; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. – Арк.84; ⁶ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.9-10, 30; ДАОО. – Ф.Р-712. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.4; ДАОО. – Ф.Р-1012. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.20; ДАОО. – Ф.Р-1013. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.3, 23зв.; ДАОО. – Ф.Р-1013. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.2зв.; ДАОО. – Ф.Р-1129. – Оп.1. – Спр.306. – Арк.7; ⁷ Архівний відділ Бердичівської міськради. – Ф.Р-158. – Оп.1. – Спр.553. – Арк.64; ДАЖО. – Ф.Р-5630. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.12-13, 147; ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.177. – Арк.108; ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.11; Махорін Г.Л. Від комуни «Новий світ» до КСП ім. Леніна: шлях у 75 років / Г.Л. Махорін. – Житомир: Жур фонд, 1997. – С.9; ⁸ ДАРФ. – Ф.364. – Оп.8. – Спр.2. – Арк.26; РДАСП. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.250. – Арк.47; ⁹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.1091. – Арк.71; Радянське село. – 1929. – 5 квітня; Известия. – 1925. – 15 травня; Сільський господар. – 1926. – №17-18. – С.45; ¹⁰ ДАРФ. – Ф.364. – Оп.8. – Спр.2. – Арк.26; РДАЕ. – Ф.478. – Оп.7. – Спр.2119. – Арк.26зв.; Коопероване село. – 1928. – №5. – С.91; ¹¹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.181. – Арк.117; Рыбинский М.И., Тарле Г.Я. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921 – 1925 гг.) / М.И. Рыбинский, Г.Я. Тарле // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.70; ¹² ДАРФ. – Ф.364. – Оп.8. – Спр.2. – Арк.26; РДАЕ. – Ф.478. – Оп.7. – Спр.2119. – Арк.36; ¹³ ДАРФ. – Ф.364. – Оп.8. – Спр.2. – Арк.26; ¹⁴ ДАПО. – Ф.Р-363. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.44; Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Спр.05-172. – Арк.6; ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.997. – Арк.82; Червоний клич. – 1927. – №20. – С.14-15.

Додаток Х
Динаміка зростання кількості населення

Рік Назва колективу	II пів. 1921	I пів. 1922	II пів. 1922	I пів. 1923	II пів. 1923	I пів. 1924	I пів. 1925	II пів. 1925	I пів. 1926	II пів. 1926	I пів. 1927	II пів. 1927	I пів. 1928	II пів. 1928	II пів. 1929	I пів. 1930	II пів. 1930	I пів. 1931
«Селянська культура»	45 ¹ 53*			69 ² 83		66 ³ 110		61 ⁴ 111	87 ⁵									
Артіль ім. Скрипника		6 ⁶ 8		18 ⁷ 98	18 ⁸ 98													
«1 травня»	18 ⁹ 23	23 ¹⁰ 31				26 ¹¹ 33	43 ¹² 59		45 ¹³ 66		44 ¹⁴ 70	34 ¹⁵ 60	28 ¹⁶ 43					
«Червоний орач»		15 ¹⁷ 28	15 ¹⁸ 22	17 ¹⁹ 28		22 ²⁰ 30	15 ²¹ 27	14 ²² 21										
«Джон Рід»		24 ²³	59 ²⁴		70 ²⁵ 88			53 ²⁶ 64										
«Мигасво»		52 ²⁷		71 ²⁸ 162		115 ²⁹ 166	158 ²⁵	119 ³⁰ 164	162 ²⁵		101 ³¹ 161							
«Новий світ»						93 ³² 130		93 ³³ 150	94 153 ³⁴	94 158 ³⁵		99 ³⁶ 165	119 ³⁷ 180	215 ³⁸ 265 ³⁹				
«Червоний прапор»						101 ⁴⁰		86 ⁴¹ 131	165 ⁴²									
«III Комінтерн»				14 ⁴³	45 ⁴⁴ 107	142 ⁴⁵ 274		180 ⁴⁶ 326 ⁴⁷	221 ⁴⁸	351 ⁴⁹	221 ⁵⁰ 400	412 ⁵¹			246 ⁵² 435			
«Хлібороб»						57 ⁵³ 79		129 ⁵⁴			78 ⁵⁵ 131							
«Нива трудова»					48 ⁵⁶ 69			47 ⁵⁷ 66								180 ⁵⁸		
«Червоний промінь»						16 ⁵⁹		69 ⁶⁰										
Незал. канад. духобори								73 ⁶¹		125 ⁶²								
ім. Благоева								49 ⁶³	66 ⁶⁴				56 ⁶⁵ 78				155 ⁶⁶ 245	183 ⁶⁷ 298

* чисельник репрезентує кількість працездатних членів колективу, знаменник – загальну кількість їдців

Таблиця складена на основі: Вісті ВУЦВК. – 1924. – 9 січня; ² ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.223. – Арк.100; ³ ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.102; ⁴ ДАОО. – Ф.Р.-1047. – Оп.1. – Спр.1444. – Арк.101-102; ⁵ ДАОО. – Ф.Р.-42. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.50; ⁶ ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв; ⁷ ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв; ⁸ ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв; ⁹ ДАЖО. – Ф.Р.-1111. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.1; ⁰ ДАЖО. – Ф.Р.-1111. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.2-3; ¹ ДАЖО. – Ф.Р.-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.2-3; ² ДАЖО. – Ф.Р.-126. – Оп.1. – Спр.285. – Арк.26; ¹³ Радянська Волинь. – 1926. – 15 серпня; ¹⁴ ДАЖО. – Ф.Р.-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.125зв; ¹⁵ ДАЖО. – Ф.Р.-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.125зв; ²⁶ ДАЖО. – Ф.Р.-279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.121зв; ³⁷ ДАКО. – Ф.Р.-349. – Оп.1. – Спр.930. – Арк.26; ⁴⁸ ДАКО. – Ф.Р.-1218. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.109; ⁵⁹ ДАКО. – Ф.Р.-350. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.14; ²⁰ ДАКО. – Ф.Р.-350. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.39; ²¹ ДАКО. – Ф.Р.-353. – Оп.1. – Спр.1312. – Арк.40зв; ²² ДАКО. – Ф.Р.-353. – Оп.1. – Спр.1419. – Арк.16зв; ²³ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.419. – Арк.168; ²⁴ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.411. – Арк.4; ²⁵ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.415. – Арк.399; ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. – Арк.76; ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.42; ²⁸ ДАОО. – Ф.Р.-1013. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.13; ²⁹ ДАОО. – Ф.Р.-1013. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.32; ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. –

* Таблиці складені автором дисертації за даними: ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.584. – Арк.117-124, 127-142; Ф.27. – Оп.5. – Спр.182. – Арк.375-378, 394-407, 410-434, 440-454.

Інформація, подана в таблицях 2.1-2.6, 3.2-3.7, 3.9, отримана на основі аналізу та систематизації анкетних даних представників комун: «Ехо» (12 анкет), «Хлібороб» (17), «Червоний промінь» (7), «Червоний прапор» (15), «Джон Рід» (1), «ІІІ Комінтерн» (13), громади незалежних канадських духоборів (3).

* Дані таблиці на 1925 р. взяті з анкет про стан емігрантських комун на території України 1924-1925 рр. без артілі ім. Скрипника, комун: «1 травня», «Червоний рільник», ім. Благоєва та громади незалежних канадських духоборів [ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а.], звіту Комісії РПО за 25 жовтня 1922 по 1 серпня 1925 р., розміщеного у книзі Тарле Г.Я. Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле – М.: Изд-во «Наука», 1968. – 211с.; Кисельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1965. – №9. – С.75-81; Денисовець П.М. Сторінка колгоспного будівництва / П.М. Денисовець // Український історичний журнал. – К., 1962. – №5. – С.103-106.

^{1*} ДАОО. – Ф.Р.-46. – Оп.1. – Спр.311. – Арк.54зв.

^{2*} ДАЖО. – Ф.Р.-126. – Оп.1. – Спр.285. – Арк.26.

^{3*} ДАКО. – Ф.Р.-353. – Оп.1. – Спр.1312. – Арк.40зв. Дані на початок 1925 р.

Спр.365а. – Арк.42; ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.3;
³² ЦДАВО України. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.561. – Арк.11; ³³ ЦДАВО України. –
Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. – Арк.1; ³⁴ Махорін Г.Л. Від комуни «Новий світ» до КСП
ім. Леніна: шлях у 75 років / Г.Л. Махорін. – Житомир: Жур фонд, 1997. – С.12;
³⁵ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.15; ³⁶ Архівний відділ
Бердичівської міської ради. – Ф.Р-205. – Оп.1. – Спр.574. – Арк.120; ³⁷ ДАЖО. –
Ф.Р-5160. – Оп.1. – Спр.538. – Арк.76зв; ³⁸ Архівний відділ Бердичівської міської
ради. – Ф.Р-642. – Оп.1. – Спр.1415. – Арк.32; ³⁹ ДАЖО. – Ф.Р.-5630. – Оп.1. –
Спр.78. – Арк.144; ⁴⁰ РДАЕ. – Ф.478. – Оп.7. – Спр.2119. – Арк.34; ⁴⁷ ДАОО. –
Ф.Р.-1047. – Оп.1. – Спр.1444. – Арк.100; ⁴² ДАОО. – Ф.Р.-42. – Оп.1. – Спр.191. –
Арк.116; ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.410. – Арк.153; ⁴⁴ ЦДАВО
України. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.1091 – Арк.67; ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.8. –
Спр.1091 – Арк.68; ⁴⁶ ДАОО. – Ф.Р.-1047. – Оп.1. – Спр.1444. – Арк.101-102;
⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. – Арк.50; ⁴⁸ ЦДАВО України. –
Ф.27. – Оп.8. – Спр.1091 – Арк.66; ⁴⁹ Сільський господар. – 1926. – №17-18. – С.44;
⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.8. – Спр.1091 – Арк.70; ⁵⁸ ЦДАВО України. –
Ф.166. – Оп.7. – Спр.448 – Арк.19; ⁵² Радянське село. – 1929. – 5 квітня; ⁵³ ЦДАВО
України. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.561. – Арк.12; ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. –
Спр.365а. – Арк.13; ⁵⁵ Коопероване село. – 1928. – №5. – С.92; ⁵⁶ ЦДАВО України. –
Ф.27. – Оп.5. – Спр.181. – Арк.117; ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. –
Арк.36; ⁵⁸ Червоний гірник. – 1930. – 18 травня; ⁵⁹ РДАЕ. – Ф.478. – Оп.7. –
Спр.2119. – Арк.36; ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а. – Арк.58;
⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.676. – Арк.75; ⁶² ЦДАВО України. –
Ф.27. – Оп.6. – Спр.676. – Арк.75; ⁶³ ДАПО. – Ф.Р.-363. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.44;
⁶⁴ Решетніков Л.П. З історії сільськогосподарської комуни ім. Д. Благоева /

^{4*} ДАКО. – Ф.Р.-510. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.698. Дані на 29 вересня 1928 р.

^{5*} Архівний відділ Бердичівської міської ради. – Ф.Р-158. – Оп.1. – Спр.553. – Арк.65. На 1 вересня 1929 р. кількість землі збільшилась до 1181 дес. (Архівний відділ Бердичівської міської ради. – Ф.Р-205. – Оп.1. – Спр.1574. – Арк.120).

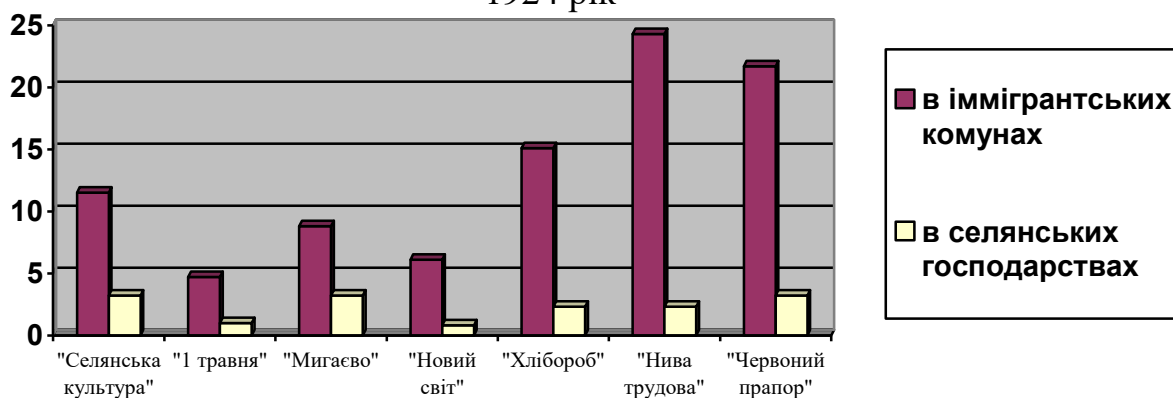
^{6*} Селянське життя. – 1925. – 6 листопада.

* Дані про врожайність були отримані Комісією РПО з імміграції і завірені місцевими земельними органами. Свідчення про врожаї місцевого населення надані відділом поточної сільськогосподарської статистики ЦСУ [Тарле Г.Я. Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле. – М.: Изд-во «Наука», 1968. – С.241].

Л.П. Решетніков // Вісник Харківського університету. Серія історії КПРС. – Х., 1970. – Вип.6. – №51. – С.50; ⁶⁵ Статистика Полтавщини в нових її межах. – №21. – Полтава, 1929. – С.88; ⁶⁶ Більшовик Полтавщини. – 1930. – 30 жовтня; ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.997. – Арк.81.

Додаток Ц*

Порівняльна забезпеченість землею на їдця (у десятинах) на
1924 рік

* За даними ЦДАВО України. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.561. – Арк.16. По комунах «Червоний промінь» та «ІІІ Комінтерн» повних даних на час складання діаграми не було.

Додаток Ш

Меню комуни ім. Д. Благоева з 15.01.1929 р. по 15.05.1929 р.*

Меню для дорослих

	<i>Сніданок</i>	<i>Обід</i>	<i>Вечеря</i>
<i>Понеділок</i>	оселедець 100гр. чай (цукор 35гр.)	борщ каша	суп картопляний молоко
<i>Вівторок</i>	смажена картопля чай	суп з локш. кисла капуста	пюре молоко
<i>Середа</i>	суп	молочна локш. котлети	суп з квасолею чай
<i>Четвер</i>	молоко масло (смалець)	борщ компот	оселедець, картопля чай
<i>П'ятниця</i>	свіжа риба чай	суп з квасолею молоко	пюре молоко
<i>Субота</i>	молочна локш.	борщ молоко	сало чай
<i>Неділя</i>	молоко (по 400 гр.)	борщ компот	котлети молоко

Меню для дітей

* ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.290. – Арк.43-44.

	<i>Сніданок</i>	<i>Обід</i>	<i>Вечеря</i>
<i>Понеділок</i>	яєчня молоко	суп пюре	чай масло (смалець)
<i>Вівторок</i>	чай пиріжки з м'ясом	борщ компот	молочні галушки чай
<i>Середа</i>	котлети чай	суп карт. молоко	пиріжки з сиром молоко
<i>Четвер</i>	масло чай	суп з локш. смажена капуста куряче м'ясо	суп з рисом
<i>П'ятниця</i>	свіжа риба чай	борщ вареники з сиром	котлети чай
<i>Субота</i>	смажена карт. чай	суп з квасолею манна каша	свіжа риба чай
<i>Неділя</i>	котлети чай	борщ кисіль	молочна рисова каша

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України), м. Київ**

**Ф. Р.-1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів. 1917-1999 рр.**

оп.2.

1.1. Спр.289. Листування з Вищою житловою комісією ВУЦВК'у про надання приміщень для потреб ВУЦВК'у, листування з І-ю радянською друкарнею про виготовлення бланків. Заключення переселенського відділу НКЗ УРСР по клопотанню групи українців, що живуть у Канаді про переселення на Україну. Заяви осіб, що притягнені судовими органами до відповідальності, 25.07.-31.12.1921 р., 346 арк.

1.2. Спр.935. Доповідні записки Народного комісаріату земельних справ УРСР про його діяльність в 1922-1923 рр. і про стан комун емігрантів з Америки, 1923 р., 83 арк.

1.3. Спр.955. Листування з Наркоматом Зовнішньої торгівлі УРСР і Управлінням Харківського митного округу про збір мита з товарів, які ввозять з-за кордону і про розгляд заяв громадян про безмитну видачу закордонних посилок, 03.01. – 29.12.1923 р., 124 арк.

1.4. Спр.1572. Інформаційне повідомлення РНК СРСР про діяльність РНК і Економнаради СРСР за березень 1924 р. Протоколи (копії) і виписки з протоколів засідань підкомісії по районуванню при ЦК КП(б)У, Малої і Великої президії ВУЦВКу, Конституційної комісії при ВУЦВКу, комісії допомоги дітям, комісії по організації IV з'їзду КНС, комосередку друкарні ВУЦВКу «Красная печать». Листування з ЦВК СРСР про організацію спілки товариств Червоного Хреста Радянських республік з представництвом Укрзовнішторгу про утворення в Канаді сільськогосподарських комун і технічних груп для переселення на Україну, з Центральною комісією національних меншостей про утворення при міністерстві чужоземних справ спеціального відділу закордонної пропаганди з метою роз'яснення Європі румунської точки зору на Бессарабію. Заяви громадян про вихід з українського громадянства, про повернення конфіскованого майна, про дозвіл на виїзд в інші населені пункти, 02.05.-25.12.1924 р., 334 арк.

1.5. Спр.1692. Постанови ВУЦВКу, Раднаркому та Економнаради УРСР про зміну розділів кодексу законів про народну освіту, про торгівлю, про зміну положення, про прокурорський нагляд, про роботу окремих наркоматів. Протоколи засідань Раднаркому та Економнаради УРСР. Копії, 18.06.1924 р. – 20.03.1926 р., 200 арк.

1.6. Спр.1716. Доповідь Київської губернської РСІ про обслідування роботи радгоспів Київщини, про становище на місцях, про надання їм матеріальної допомоги. Лист трудящих до голови ВУЦВКу. Запрошення т. Петровського на збори від громадських організацій, 15.09.1924 р. – 29.11.1926 р., 248 арк.

1.7. Спр.1742. Протоколи засідань Конституційної комісії при ВУЦВКу (оригінали) з матеріалами до них, 10.01.-19.12.1924 р., 333 арк.

1.8. Спр.2219. Статті до газет секретаря ВУЦВКу та особисті листи до нього, 20.02.-28.06.1924 р., 55 арк.

оп.3.

1.9. Спр.3474. Протоколи засідань Миколаївського окрвиконкому (копії) та матеріали до них, 05.01.-03.08.1927 р., 364 арк.

оп.4.

1.10. Спр.904. Пояснююча записка Центральної адміністративно-територіальної комісії про утворення національного єврейського району на території Херсонського округу. Протокол засідання президії Бориславського райвиконкому Херсонського округу по обговоренню стану комуни «Селянська культура», 30.01.1928 р. – 10.06.1929 р., 4 арк.

Ф.2. Рада Народних Комісарів УРСР. 1918-1995 рр.

оп.1.

1.11. Спр.760. Листування з Південним Бюро Комуністичного Інтернаціоналу про діяльність комуністичних партій іноземних держав, січень-23 грудня 1920 р., 92 арк.

оп.2.

1.12. Спр.20. Протоколи засідань Малої Ради Народних комісарів УРСР №1-54 (оригінали) та матеріали до них, 3.01-29.06.1921 р., 314 арк.

оп.3.

1.13. Спр.211. Справа про розгляд проекту постанови ВУЦВК «Про надання права на трудове користування землею трудящих іноземних громадян», 12.06.-27.10.1924 р., 19 арк.

1.14. Спр.332. Протоколи засідань Раднаркому УРСР і матеріали до них. Оригінали, 03.01.1924 р. – 31.01.1924 р., 508 арк.

1.15. Спр.1015. Листування з Народним Комісаріатом Соцзабезпечення УСРР про надання допомоги політемігрантам, 07.04.-29.05.1924 р., 5 арк.

Ф.3. Постійне представництво УРСР при уряді СРСР. 1921-1980 рр.

оп.1.

1.16. Спр.168. Проекти декрету і постанов ЦВК і РНК СРСР про сільськогосподарську імміграцію, проект інструкції по застосуванню цих постанов та проект положення про Постійну комісію СРСР по врегулюванню сільськогосподарської і промислової імміграції, 17.12.1923 р. – 21.12.1924 р., 79 арк.

1.17. Спр.228. Проекти постанов РНК СРСР про постійну комісію РПО СРСР по сільськогосподарській і промисловій імміграції, рееміграції і еміграції, про пільги сільськогосподарським іммігрантам та реемігрантам, 24.12.1923 р. – 25.06.1924 р., 20 арк.

1.18. Спр.256. Проект постанови РПО СРСР про завдання освоєння незаселених територій СРСР та переселення в степові райони; проект положення про переселенські товариства, короткий звіт про діяльність іммігрантських комун, характеристика і список групи «Німеччина», що бажає переселитися з Німеччини в Одеську губернію, доповідна записка Наркомзему УСРР про комуні американських емігрантів, 24.10.1923 р. – 08.04.1925 р., 172 арк.

1.19. Спр.330. Проект положення про сільськогосподарську дослідну справу в РСФРР і управління нею, статут іммігрантських сільськогосподарських комун, виробничий план робіт ветеринарного управління на 1923-1924 рр., стаття голови планової комісії Наркомзему УСРР про необхідність перенесення управління цукрової промисловості на Україну, 09.07.1923 р. – 17.04.1925 р., 141 арк.

1.20. Спр.2134. Листування з РНК СРСР і РНК УСРР про пред'явлення виключеними і добровільно вибувшими членами комун позовів до комун Миколаївського округу, 27.12.1924 р. – 03.03.1925 р., 13 арк.

1.21. Спр.2629. Довідка до протоколу засідання Адміністративно-фінансової комісії при РНК СРСР про безмитний пропуск іммігрантських вантажів в СРСР та листування з цього питання, 21.03.-15.04.1925 р., 4 арк.

1.22. Спр.2683. Довідка з протоколу засідання Адміністративно-фінансової комісії при РНК СРСР про затвердження проекту інструкції НКЗТ СРСР про надання пільг трудящим сільськогосподарським і промисловим іммігрантам і реемігрантам по ввезенню в СРСР їхнього майна і предметів сільськогосподарського і промислового інвентарю, 09.07.1925 р., 2 арк.

1.23. Спр.3124. Проект постанови РПО СРСР по створення спеціального фонду для поліпшення становища емігрантів і іммігрантів, 29.05.1925 р., 3 арк.

1.24. Спр.4336. Листування з Постійною комісією РПО ССР по сільськогосподарській і промисловій імміграції про надсилання в українські іммігрантські сільськогосподарські комуні додаткової кількості нових членів комун із Північної Америки, 17.01.-15.04.1925 р., 8 арк.

1.25. Спр.5274. Листування з Наркомземом СРСР, РСФРР, і УСРР про прибуття сільськогосподарських іммігрантів, машин і вантажів в сільськогосподарські іммігрантські комуні на Україні, 03.10.1927 р. – 06.09.1928 р., 37 арк.

Ф. Р-5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР.

1919-1930 рр.

оп.2.

1.26. Спр.2134. Сводные статистические сведения о количестве выданных заграничных паспортов, принятых лиц в украинское гражданство, загсов, религиозных общин и др. вопросам деятельности админотделов, окрисполкомов за I и II кварталы 1925-1926 г., 49 арк.

Ф. Р-27. Народний комісаріат земельних справ Української РСР.

1919-1985 рр.

оп.3.

1.27. Спр.494. Переписка с сельхозартелями и трудовыми коммунами Украины, 24.02.-28.11.1922 г., 183 арк.

оп.4.

1.28. Спр.19. Переписка с Советом Труда и Оборона СССР, 16.08.-20.11., 15 арк.

1.29. Спр.23. Приказы и протоколы заседаний Екатеринославского, Харьковского и Черниговского губземуправлений, 11.02.1923 г. – 26.03.1925 г., 247 арк.

1.30. Спр.25а. Декреты, постановления, инструкции и приказы ВУЦИКа, СНК Украинского экономического совещания и Наркомзема УСРР, 23.03.1923 г. – 19.09.1924 г., 89 арк.

1.31. Спр.174. Проект постановления Совнаркома УССР и материалы о переселении молокан и духоборов из Закавказья, Канады и Америки в Южные губернии Украины, февраль-июнь, 268 арк.

1.32. Спр.317. Материалы о переселении Канадских духоборов на Украину, 23.04.-06.11., 90 арк.

1.33. Спр.351. Материалы обследования колхозов Украины в 1923 г., 1923 г., 33 арк.

1.34. Спр.408. Материалы о деятельности отдела колхозов Екатеринославского губземуправления, 03.01.-10.12., 178 арк.

1.35. Спр.409. Материалы о деятельности отдела колхозов Киевского губземуправления, 10.01.-23.12., 161 арк.

1.36. Спр.410. Переписка с отделом колхозов Одесского губземуправления, 09.01.-01.12., 156 арк.

1.37. Спр.411. Материалы о деятельности отдела колхозов Подольского губземуправления, 12.01.1923 г. – 17.12.1923 г., 64 арк.

1.38. Спр.415. Переписка о снабжении, наделении землей, участии в сельхозвыставках и обследовании сельхозколлективов Украины, 02.01. – 22.12. 1923г., 409 арк.

1.39. Спр.419. Анкеты обследования колхозов Украины в 1923 г., 1923 г., 206 арк.

1.40. Спр.584. Переписка об отводе земли немецкой сельскохозяйственной коммуне «Эхо» в Одесской губ. Херсонского уезда Вавиловской волости, 04.12. 1922 г. – 24.12.1923 г., 112 арк.

оп.5.

1.41. Спр.147. Отчет Криворожского окрземуправления Екатеринославской губернии за 1923 – 1924 бюджетный год, 126 арк.

1.42. Спр.154. Отчет Херсонского окрземуправления Одесской губернии, за 1923 – 1924 бюджетный год, 126 арк.

1.43. Спр.177. Материалы обследования коллективных хозяйств, 29.09.1924 г. – 01.09.1925 г., 332 арк.

1.44. Спр.180. Матеріали о регистрації сільськогосподарських колективів України, 29.09.1923 г. – 29.04.1924 г., 563 арк.

1.45. Спр.181. Матеріали обстеження сільськогосподарських колективів України, 29.09.1924 г. – 23.09.1925 г., 649 арк.

1.46. Спр.182. Переписка о діяльності сільськогосподарських колективів і іммігрантських комун, 14.09.1924 г. – 28.09.1925 г., 472 арк.

1.47. Спр.359. Матеріали об організації переселенського руху на Україну і реєвакуації бжеженців от голода, 25.11.1924 г. – 29.08.1925 г., 292 арк.

1.48. Спр.362. Матеріали о переселенні на землі колонізаційного фонду України, 15.09.1924 г. – 15.10.1925 г., 314 арк.

1.49. Спр.365а. Анкети про стан емігрантських комун на території України 1924-1925 рр., 85 арк.

оп.6.

1.50. Спр.256. Матеріали та доповіді про стан колективізації сільського господарства в Подільській губернії, 10.02.1925 р. – 29.02.1925 р., 75 арк.

1.51. Спр.676. Матеріали про переселення духоборів (списки, анкети, листування), 10.06.1925 р. – 27.12.1926 р., 320 арк.

оп.8.

1.52. Спр.1079. Листування з питань колективізації сільського господарства та передачу сільськогосподарським колективам державного земельного майна, 04.04.1926 р. – 26.05.1927 р., 381 арк.

1.53. Спр.1090. Матеріали про роботу та фінансування сільськогосподарських комун, 01.02.-01.11.1927 р., 93 арк.

1.54. Спр.1091. Звіти про роботу сільськогосподарських комун за 1923 р. та листування про організацію й фінансування сільськогосподарських артілей і товариств, 04.01.1927 р. – 31.12.1927 р., 225 арк.

оп.9.

1.55. Спр.272. Листування з окремими колгоспами, 31.01.-11.12.1929 р., 89 арк.

оп.11.

1.56. Спр.711. Постанови Раднаркому УРСР, листування з приводу утворення шведських колгоспів для селян-шведів, що повернулися з-за кордону, 18.12.1930 р. – 09.03.1933 р., 104 арк.

оп.12.

1.57. Спр.1190. Списки свинарських ферм та племінної худоби по колгоспах, 1931-1932 рр., 128 арк.

оп.15.

1.58. Спр.112. Матеріали об отводе земель колхозам, 05.02.-24.12.1923 г., 93 арк.

Ф. Р-34. Вища рада народного господарства УСРР. 1918-1933 рр.

оп.3.

1.59. Спр.197. Документи об організації імміграції робочих из зарубіжних стран, распределении продовольственных пайков между ответственными сотрудниками УСНХ (положение, докладная записка, сведения, списки, переписка), 30.05.-11.07.1921 г., 13 арк.

Ф.166. Народний комісаріат освіти Української РСР. 1917-2000 рр.

оп.7.

1.60. Спр.448. Матеріали про проведення культосвітньої роботи в сільськогосподарських колективах, комунах та артілях Єлисаветградського округу (обіжники, протоколи, доповіді, звіти), 1927 р., 168 арк.

оп.8.

1.61. Спр.290. Огляд соціально-економічної, побутової та культосвітньої роботи по 10 колгоспах України та схема вивчення колгоспів (обстеження було проведено Центральним кабінетом політосвітньої роботи), 1928-1929 рр., 37 арк.

1.62. Спр.291. Відомості про культурно-виховну та політосвітню роботу в колгоспах, комунах та артілях по округах України, 1928-1929 рр., 45 арк.

1. 63. Спр.326. Загальні огляди роботи сільськогосподарських комун і артілей по Україні, 1928 р., 150 арк.

оп.9.

1.64. Спр.282. Матеріали обстеження культосвітньої роботи в колгоспах України (доповідні записки, висновки, список колгоспів, листування), 10.01.-24.08.1929 р., 58 арк.

1.65. Спр.290. Матеріали обстеження комуни болгарських політемігрантів ім. Д. Благоева та сільськогосподарської артілі «Лісна Забрідчанська» Полтавського округу (протоколи, плани, доповідні записки, висновки), 03.-07.03.1929 р., 77 арк.

Ф.257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян.

1920-1933 рр.

оп.1.

1.66. Спр.310. Стенограма засідань ІV пленуму ЦКНС 18-20 серпня 1925 р., серпень 1925 р., 169 арк.

Ф.261. Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській Центральній комісії по боротьбі з наслідками голоду. 1922 – 1923 рр.

оп.1.

1.67. Спр.121. Звіти та доповідні про діяльність Повноважного представництва Допгогод та Закордонних організацій, 1922 – 1923 рр., 18 арк.

Ф. Р-337. Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів Української РСР. 1921-1993 рр.

оп.1.

1.68. Спр.235. Листування з РПО СРСР про рееміграцію на Україну з Америки, 27.12.1922 р. – 02.04.1923 р., 12 арк.

1.69. Спр.3620. Листування з ВРНГ УРСР, Укрекономнарадою, Наркомземом і Наркомосом УРСР про притягнення з-за кордону й використання у відповідних галузях народного господарства УРСР висококваліфікованих фахівців, 31.12.1925 р. – 09.01.1926 р., 50 арк.

Ф.539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції. 1918-1957 рр.

оп.2.

1.70. Спр.878. Документи о передаче трестом Донуголь совхоза «Провальє» Українському воєнному округу, 31.01.-21.03.1924 г., 24 арк.

1.71. Спр.902. Документы об обследовании совхозов Киевской губернии (постановление, протоколы, бюллетень, докладные записки, сведения, переписка), 01.05.1922 г. – 01.10.1924 г., 32 арк.

оп.3.

1.72. Спр.1200. Документы о рассмотрении жалобы коммуны «Джон Рид» с.Ковалевка Николаевского округа (протокол, заключение, акт, заявление, сведения, переписка), 20.11.1924 г. – 06.11.1925 г., 28 арк.

оп.8.

1.73. Спр.258. Документы о реорганизации системы сельскохозяйственной кооперации УССР (протоколы, докладные записки, сведения, штаты, переписка), 08.08.1930 г. – 30.09.1931 г., 248 арк.

1.74. Спр.1372. Документы о деятельности Всеукраинского Союза сельскохозяйственных коллективов «Укрколхоз» (постановления, положение, протоколы, планы, докладные записки, переписка), 30.01.1928 г. – 24.08.1930 г., 331 арк.

**Ф.559. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів
(Укрколгоспцентр) та його ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд).
1927-1933 рр.**

оп.1.

1.75. Спр.56. Сведения о работе сельскохозяйственной коммуны им. Коминтерна Каховского района Херсонского округа – участника Всеукраинского конкурса колхозов, 20 октября 1927 г., 8 арк.

1.76. Спр.70. Документы о работе сельскохозяйственной коммуны «Новый мир» г. Ружин Ружинского района Бердичевского округа (балансы, докладные записки, справки), 1927 г., 29 арк.

1.77. Спр.86. Документы о работе сельскохозяйственной артели им. В.И. Ленина Гросуловского района Одесского округа – участника Всеукраинского конкурса колхозов (инструкция, протоколы, баланс, справка), 1927 г., 50 арк.

1.78. Спр.168. Протоколы и выписки из протоколов заседаний правления Одесского окрколхозсоюза, переписка о ходе коллективизации и финансировании колхозов, 21.05.1929 г. – 09.04.1930 г., 241 арк.

1.79. Спр.169. Протоколы заседаний правления Херсонського окрколхозсоюза, переписка о строительстве агроиндустриального комбината и развитии животноводства в округе, 01.03.1929 г. – 30.11.1930 г., 116 арк.

1.80. Спр.213. Документы Криворожского окрколхозсоюза (инструкции, протоколы, переписка), 25.07.1929 г. – 05.12.1930 г., 124 арк.

1.81. Спр.997. Акты обследования административно-хозяйственного состояния и организации труда в сельскохозяйственных коммунах Украины, 16.08.-13.09.1931 г., 158 арк.

1.82. Спр.1492. Списки колхозов, занимающихся производством семян, 1931 г., 62 арк.

1.83. Спр.2151. Сведения об организации труда в сельскохозяйственных артелях им. Ворошилова Голопристанского района и им. Благоева Полтавского района по состоянию на 1 октября 1931 г., октябрь 1931 г., 79 арк.

1.84. Спр.2778. Документы о ходе хлебозаготовок и подготовке сельскохозяйственных кадров в колхозах Бериславского района Одесской области, 03.01.-02.02.1932 г., 45 арк.

1.85. Спр.3226. Документы об организации колхозной торговли на Украине (циркуляры, сведения, переписка), 11.03.-21.10.1932 г., 187 арк.

**Ф.3040. Українська Економічна Нарада при Раді Народних Комісарів УРСР.
1921-1931 рр.**

оп.1.

1.86. Спр.326. Протоколи засідань УЕР № 32-49 (оригінали), 31.07.1923 р. – 14.11.1923 р., 219 арк.

1.87. Спр.561. Справа по розгляду питання про наслідки обслідування емігрантських і реемігрантських сільськогосподарських комун, проведеного НК РСІ УРСР, 01.03.-16.05.1924 р., 20 арк.

1.88. Спр.1519. Справа по розгляду питання про припинення сільськогосподарської еміграції до УРСР, 03.06.-15.11.1926 р., 10 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО),
м. Київ**

Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917-1991 рр.

оп.6.

1.89. Спр.30. Протоколи № 57 – 101 засідань Політбюро ЦК КП(б) України, 04.07.1922 г.– 22.12.1922 г., 109 арк.

1.90. Спр.40. Протоколи № 102 – 120; 1 – 48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України, 05.01.1923 г. – 31.12.1923 г., 169 арк.

оп.20.

1.91. Спр.397. Телеграма (телефонний бланк) председателя Совета Народных Комиссаров РСФСР В.И. Ленина и секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова о вывозе хлеба на базы РСФСР, назначении ответственных за продзаготовку на Украине. Телеграммы, письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, губкомов партии, Народного комиссариата продовольствия УССР о заготовке продовольствия и хлеба, усилении продработы на местах и др. вопросам, 18.02 – 23.11.1921 г., 118 арк.

1.92. Спр.1029. Переписка с полномочными представителями УССР за границей о формировании заграничных представительств, коммунистическом движении на Буковине, деятельности Украинских секций коммунистов в Америке, «Обществе технической помощи Советской России», текущей работе представительств и др., 21.01.1922 г. – 03.12.22 г., 202 арк.

1.93. Спр.1679. Протоколы заседаний селькомиссий при организационно-инструкторском отделе ЦК КП(б)У. докладные записки инструкторов ЦК КП(б)У о состоянии сельскохозяйственных коллективов, количестве колхозов, урожайности полевых культур, социальном составе членов колхозов, 10.01.1923 г. – 13.11.1923 г., 84 арк.

1.94. Спр.1697. Протоколы, выписки из протоколов заседаний бюро Одесского губкома КП(б)У. Переписка с губкомом партии о деятельности губернской партийной организации, состоянии партийной и профсоюзной работы на заводе «Наваль», «Марти и Бадина», оказании помощи болгарским эмигрантам, демобилизованным красноармейцам и др. вопросам, 09.01.1923 г. – 31.12.1923 г., 191 арк.

1.95. Спр.1741. Протоколы заседаний коллегии и плановой комиссии Народного комиссариата земледелия УССР. Доклад, справки, статистические сведения Наркомзема УССР в ЦК КП(б)У о землеустройстве, состоянии сельского и лесного хозяйства, животноводства, проведении посевной кампании, площади и продукции сельскохозяйственных культур и др. вопросам, 08.02.1923 г. – 29.12.1923 г., 141 арк.

1.96. Спр.2026. Постановления Оргбюро ЦК РКП(б) о характере и содержании работы международной организации помощи борцам революции (МОПР) в СССР. Обзор, докладные записки Всеукраинского ЦК МОПР о состоянии работы в республике, о взаимоотношениях с ЦК МОПР СССР, переписка о работе местных отделений МОПР среди трудящихся, 06.02.1925 г. – 23.09.1925 г., 87 арк.

1.97. Спр.3628. Протоколы и резолюция пленумов, заседаний бюро, секретариата Бердичевского окружкома КП(б)У, 02.01.1930 г. – 14.09.1930 г., 156 арк.

1.98. Спр.4010. Протоколы Ружинской районной партийной конференции, пленумов заседаний бюро райкома КП(б)У. Протоколы совещания районного партийного актива совместно с секретарями партячеек, 14.08.1930 г. – 24.12.1930 г., 118 арк.

1.99. Спр.4274. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации, переписка партийных и советских органов с ЦК КП(б)У по вопросам колхозного строительства, мероприятия по укреплению колхозной системы, работе колхозных партячеек, 25-ти тысячниках, подготовке колхозных кадров. Приветственная телеграмма ЦК КП(б)У в адрес колхозников коммуны «Коммунар» в связи с успешным выполнением хозяйственного плана и культурного строительства, 01.01.1931 г. – 25.12.1931 г., 211 арк.

1.100. Спр.5100. Протоколы заседания бюро Полтавского горкома КП(б)У, 01.06.1931 г. – 14.12.1931 г., 187 арк.

1.101. Спр.5361. Телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о проведении коллективизации сельского хозяйства, распределении доходов в колхозах. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки комиссий и бригад ЦК партии о состоянии колхозных партячек, организации колхозных бригад, хозяйственной деятельности колхозов, состоянии агротехнических станций, приеме иностранных крестьянских делегаций, другим вопросам сельского хозяйства, 21.01.1932 г. – 26.12.1932 г., 113 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО), м. Вінниця

Ф. Р-483. Подільське районне товариство сільськогосподарського кредиту (Сільбанк). 1923-1929 рр.

оп.1.

1.102. Спр.190. Справа Сведения о распределении сельскохозяйственным товариществом тракторов, 03.01.1925 г. – 16.06.1925 г., 138 арк.

Ф. Р-595. Вінницький окружний виконавчий комітет (окрвиконком). 1922-1930 рр.

оп.4.

1.103. Спр.4. Протоколы заседания президиума Подольского губисполкома о передаче Американской сельскохозяйственной коммуне «Джона Рида» Якушинецкого совхоза «Шереметка» Подольскому губземуправлению под опытную станцию. Переписка с Винницким окрфинотделом о проведении налоговой кампании, 22.11.1922 г. – 01.06.1923 г., 325 арк.

Ф. Р-925. Подільський губернський виконавчий комітет (губвиконком). 1925-1932 рр.

оп.1.

1.104. Спр.203. Протоколы заседаний президиума губисполкома, 08.12.1922 г. – 03.01.1924 г., 183 арк.

1.105. Спр.209. Протоколы заседаний СНК УССР, 20.12.1923 г. – 26.06.1924 г., 110 арк.

**Ф. Р-992. Подільська губерньська Рада народного господарства.
1919-1924 рр.**

оп.1.

1.106. Спр.1464. Протоколы заседаний президиума губисполкома и губэкономсовещания, 05.01.1923 г. – 04.02.1924 г., 67 арк.

1.107. Спр.1469. Протоколы объединенных заседаний президиума губернского исполнительного комитета и губернского экономсовещания, 05.01.1923 г. – 04.02.1924 г., 26 арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО), м. Житомир

**Ф. Р-126. Волинський окружний земельний відділ виконавчого комітету
Ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів (Волокземвідділ).
1923-1930 рр.**

оп.1.

1.108. Спр.231. Циркуляры, распоряжения и протоколы Наркомзема, Волинского губземуправления и окрземуправления об организации сельскохозяйственных коллективов, о землеустройстве и оказании агрономической помощи коллективам, о кредитовании коллективов, 28.02.1924 г. – 23.12.1924 г., 105 арк.

1.109. Спр.266. Списки колхозов Житомирского округа. Удостоверения делегатов Житомирского округа на Всеукраинский съезд колхозников, 13.01.1925 г. – 04.07.1925 г., 154 арк.

1.110. Спр.285. Сведения о состоянии сельского хозяйства в образцовом Пулинском районе. Планы работ по сельскому хозяйству района на 1925-1926 хозяйственный год, 08.04.1925 г. – 15.10.1925 г., 37 арк.

**Ф. Р-279. Волинський окружний союз сільськогосподарських колективів
Всеукраїнського союзу сільськогосподарських колективів (окрколгоспсоюз).
1927-1930 рр.**

оп.1.

1.111. Спр.8. Протоколи засідань ради та загальних зборів членів сільськогосподарської комуни імені «1 травня» с. Старчанка, Пулинського району. Річний звіт комуни за 1927 р. та виробничий план на 1928 р. Акти обслідування комуни, 25.03.1924 р. – 01.01.1930 р., 289 арк.

1.112. Спр.26. Справа про постачання сільськогосподарських артiлей Волинської округи насінням та машинами. Список артiлей, 01.11.1927 р. – 17.09.1928 р., 449 арк.

Ф. Р-1111. Земельне управління Волинського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1919-1925 рр.

оп.1.

1.113. Спр.374. О сельскохозяйственной коммуне «1-го Мая» с. Сторчанка, Пулинской волости Житомирского уезда, 09.10.1921 г. – 1927 г., 27 арк.

1.114. Спр.1263. О губернском съезде колхозов, 04.01.1923 г. – 20.02.1923 г., 11 арк.

1.115. Спр.1354. Матеріали обстеження колгоспів (протоколи, положення, анкети ревізорів та ін.), 13.02.1923 р. – 02.07.1923 р., 320 арк.

Ф. Р-5160. Ружинський виконавчий комітет районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1923-1936 рр.

оп.1.

1.116. Спр.8. Звіти про роботу районного виконавчого комітету. Відомості про економічний та політичний стан району, 03.11.1923 р. – 07.01.1925 р., 411 арк.

1.117. Спр.27. Листування з сільськогосподарськими колективами, заяви та довідки громадян про відведення землі, 12.05.1923 р. – 02.10.1923 р., 87 арк.

1.118. Спр.196. Звіт про роботу 4-х річної трудшколи Ружинської комуни «Новий світ». Список вчителів, 06.03.-10.06.1925 р., 20 арк.

1.119. Спр.359. Справа про здачу в оренду Ружинської електростанції, 03.11.1926 р. – 25.10.1927 р., 57 арк.

1.120. Спр.538. Статистичні відомості про обстеження одноосібних та колективних господарств, 1928 р., 538 арк.

1.121. Спр.618. Протокол наради представників райвиконкому, членів колгоспів «Зелений гай», «Перебудова» та комуни «Новий мир» про об'єднання в один колгосп, 01.02.1930 р. – 23.02.1930 р., 6 арк.

1.122. Спр.854. Протокол засідання президії Ружинського райвиконкому від 16 вересня 1935 р. Список колгоспів, що обслуговуються кіно, 1935 р., 50 арк.

**Ф. Р-5630. Бердичівська окружна секція сільськогосподарських колективів
(окрколгоспсекція). 1927-1930 рр.**

оп.1.

1.123. Спр.78. Матеріали про роботу Ружинської артлі «Новий світ» та прийом її до членів окрколгоспсекції, 25.10.1927 р. – 04.11.1929 р., 177 арк.

1.124. Спр.106. Протоколи другого з'їзду уповноважених колгоспів, наради райколективізаторів та інструкторів-агрономів, голів колективних об'єднань, окрплану. Доповідна записка про стан колективізації в Бердичівському районі. Акт обстеження окрколгоспсекції, 13.09.1928 р. – 30.08.1929 р., 302 арк.

1.125. Спр.169. Картки обліку та зведення про здачу колгоспами хліба. Відомості про стан виробничих кущових об'єднань, колгоспів. Листування з колгоспами про кредитування їх, виконання хлібозаготівлі, 15.08.1929 р. – 05.02.1930 р., 167 арк.

Архівний відділ Бердичівської міської ради, м. Бердичів

**Ф. Р-158. Бердичівський окружний виконавчий комітет Рад робітничих,
селянських та червоноармійських депутатів. 1923-1930 рр.**

оп.1.

1.126. Спр.367. Документи про роботу відділів окрвиконкому та райвиконкомів (протоколи засідань, доповідні записки, звіти про роботу, листування), 07.01.-18.07.1925 р., 90 арк.

1.127. Спр.401. Документи про роботу Ружинського райвиконкому (протоколи засідань президії райвиконкому, нарад, листування), 16.04.1924 р. – 27.12.1925 р., 571 арк.

1.128. Спр.553. Протокол №31 та матеріали до протоколу засідання президії Бердичівського окрвиконкому від 8 грудня 1926 р., 162 арк.

1.129. Спр.555. Протокол №33 та матеріали до протоколу засідання президії окрвиконкому від 22 грудня 1926 р., 217 арк.

**Ф. Р-205. Земельний відділ Бердичівського окружного виконавчого комітету
Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.**

1923-1930 рр.

оп.1.

1.130. Спр.143. Акт обстеження, описи земель комуни «Новий мир» міста Ружина та інші, 29.09.1923 р. – 13.04.1924 р., 46 арк.

1.131. Спр.1062. Протоколи засідань окружного, районних земельних відділів, 1926-1927 рр., 613 арк.

1.132. Спр.1574. Справа про земле влаштування колгоспів Бердичівської округи, 1929 р., 240 арк.

Ф. Р-642. Бердичівське окружне статистичне бюро. 1923-1930 рр.

оп.1.

1.133. Спр.1415. Інструкція ЦСУ и переписка с ним, райисполкомами и райстатистиками об учете покупателей сельскохозяйственных машин. Протокол №10 заседания плановой комиссии ОЗО от 1 января 1928 г. об улучшении работы Ружинской коммуны «Новый мир» и обеспечении населения округа машинами. Список сельскохозяйственных товариществ на 1 июня 1928 г., 12.12.1927 г. – 29.12.1928 г., 442 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО), м. Київ

**Ф. Р-111. Київський губернський виконавчий комітет рад робітничих
селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком). 1919-1925 рр.**

оп.1.

1.134. Спр.646. Протоколы, выписки из протоколов заседаний президиума ВУЦВК, Киевского окрисполкома, губисполкома за июнь-август 1925 г. Докладная

записка председателя Академии наук об открытии в г. Киеве дома Т. Г. Шевченко. Переписка с админотделом исполкома, губернской контрольной комиссией и другими организациями о высылке политически неблагонадежных элементов, о научных командировках за границу и по др. вопросам, 23.03-30.09.1925 г., 462 арк.

Ф. Р-136. Чорнобильський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1919-1926 рр.

оп.1.

1.135. Спр.12. Інструкція окружного комунального відділу про злиття відділів комунальних господарств з Райвиконкомами. Списки домових комітетів м. Чорнобиля та населених пунктів з показанням господарств та кількістю земель, 11.04-22.11.1923 р., 127 арк.

Ф. Р-349. Київський губернський земельний відділ (губземвідділ). 1919-1925 рр.

оп.1.

1.136. Спр.930. Протоколи і доповіді по обстеженню колгоспів Чорнобильського уїзду. Список членів Шепеличського сільськогосподарського товариства, 01.08-01.10.1922 р., 29 арк.

1.137. Спр.1183. Дело о сдаче в аренду земли и имущества по Сквирскому уезду, 01.06-31.12.1922 г., 6 арк.

1.138. Спр.1650. Дело о работе Бердичевского окрземуправления с октября 1923 г. по октябрь 1924 г., 01.10.1923 г. – 01.10.1924 г., 130 арк.

1.139. Спр.1714. Материалы сплошного обследования колхозов за 1923 г., 27.07.1923 г. – 01.11.1924 г., 329 арк.

1.140. Спр.1765. Дело о предоставлении льгот по продналогу селам и коллективам за ведение образцового хозяйства, 20.07.1923 г. – 03.05.1924 г., 262 арк.

1.141. Спр.1771. Переписка с Окрземуправлениями и сельскохозяйственными коллективами о распределении ссуды и обеспечении посевным материалом, 03.02.1923 г. – 12.06.1925 г., 199 арк.

1.142. Спр.1830. Переписка с Наркомземом о бесперебойном отпуске горючего хозяйствам, имеющим трактора. Список сельскохозяйственных коллективов, 24.10.1923 г. – 01.11.1924 г., 39 арк.

1.143. Спр.1845. Выписки из протоколов заседаний технических совещаний при Губземотделе и признании образцовыми индивидуальные хозяйства в Бердичевском округе, о результатах ревизии и проведении землеустроительных работ в Бердичевском и Уманском округе, об отводе земли для постройки железнодорожного поселка при станции Казатин и схематические чертежи Скоморошского государственного сахарного завода. Сведения о количестве земель отведенных коллективам, 02.10.1923 г. – 06.10.1924 г., 235 арк.

1.144. Спр.2288. Стенограммы первого губерниального съезда сельскохозяйственных коллективов в 1924 г., 1924 г., 332 арк.

1.145. Спр.2312. О сельскохозяйственных коллективах и коммунах в округах Киевской губернии. Отчет о коллективизации за I квартал 1923-1924 гг. по Киевской губернии, январь – ноябрь 1924 г., 78 арк.

1.146. Спр.2341. Переписка с Окргземуправлениями о проведении обследования сельскохозяйственных коммун с целью их механизации, 1924 г., 45 арк.

1.147. Спр.2346. Циркулярное письмо Окружным комитетам КП(б)У о проведении посевной кампании. Доклад о состоянии рыбного хозяйства в губернии и о мерах к упорядочению его. Акты обследования работы главного лесного управления, Белоцерковского окргземуправления, губернской агрономической базы «Голосеевские хутора», артелей и других учреждений. Тезисы докладов о реорганизации Киевского отделения Сахаротреста, 18.02. – 30.12.1924 г., 142 арк.

Ф. Р-350. Київський уїзний земельний відділ (уземвідділ). 1919-1923 рр.

оп.1.

1.148. Спр.526. О деятельности Чернобыльской сельскохозяйственной коммуны «Красный пахарь», 13.03.1922 г. – 03.01.1925 г., 52 арк.

Ф. Р-353. Київське окружне земельне управління (окргземуправління).

1923-1930 рр.

оп.1.

1.149. Спр.627. Листування з райземуправлінням та відомості про господарський стан сільськогосподарських колективів та потребу їх в посівному матеріалі, 06.11.1924 р. – 19.09.1925 р., 86 арк.

1.150. Спр.641. Справа про видачу премій земельним громадам та індивідуальним господарствам за зразкове ведення господарства, 03.05.1924 р. – 02.11.1925 р., 310 арк.

1.151. Спр.1280. Копії протоколів засідань районних конкурсних комісій за 1925-1926 рік, 01.12.1925 р. – 18.12.1926 р., 254 арк.

1.152. Спр.1312. Копії протоколів засідань президії окружної ради колгоспів. Доповідь про стан колективізації за 1924-1925 рр. Статистичні відомості про кількість землі у колгоспах. Листування з «Сільбанком» про кредитування колгоспів, 20.01.1925 р. – 15.09.1928 р., 187 арк.

1.153. Спр.1419. Статистичні відомості про діяльність сільськогосподарських колективів Чорнобильського району, 1925 р., 28 арк.

Ф. Р-354. Київське обласне земельне управління. 1932-1941 рр.

оп.1.

1.154. Спр.1388. Постанови Наркомзему УРСР, ОблЗУ, відомості та інші матеріали про наслідки обслідування стану організації та обліку роботи, запровадження сівозмін в колгоспах області та з інших питань, 23.03.-28.06.1933 р., 181 арк.

1.155. Спр.2692. Накази, листування з Наркомземом і райземвідділами та інші матеріали про боротьбу з шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин, дезінфекції і дезінсекції сховищ, липень-листопад 1934 р., 207 арк.

1.156. Спр.5472. Акти перевірки стану розвитку тваринництва та запису до державної племінної книги по районах області, 25.06.-20.10.1936 р., 172 арк.

1.157. Спр.5623. Експлікація рибних угідь Київської та Житомирської областей, 1936 р., 114 арк.

Ф. Р-510. Київський окружний союз сільськогосподарських колективів (окрколгоспсоюз). 1927-1930 рр.

оп.1.

1.158. Спр.20. Обіжники, розпорядження, протоколи засідань нарад Окрвиконкому, окрколгоспсекції КНС, комісії сприяння хлібозаготівля, державному кредиту та ін. організацій в справі перебудови сільського господарств, підготовки та проведення весняної посівної кампанії, хлібозаготівлі, страхування колективного майна та з ін. питань, 24.02-21.10.1928 р., 699 арк.

Ф. Р-708. Київська губернська рада професійних союзів (губпрофрада).

1920-1925 рр.

оп.1.

1.159. Спр.336. Протоколи засідань Президиума Губисполкома и губернского экономического совещания южно-русского машиностроительного завода Губпрофсовета, о работе «Днепролеса», о продовольственном, топливном вопросах, переписка с Губисполкомом, Госпланом о топливном и финансовом вопросах, 02.01.-28.12.1922 г., 271 арк.

Ф. Р-1021. Київський окружний комітет незаможних селян (ОкрКНС).

1923-1930 рр.

оп.1.

1.160. Спр.135. Копії протоколів, плани та звіти про роботу Чорнобильського райКНС, 01.01.1927 р. – 03.01.1928 р., 65 арк.

Ф. Р-1218. Чорнобильський волосний комітет незаможних селян.

1921-1922 рр.

оп.1.

1.161. Спр.3. Постанови, обіжники та розпорядження ВУЦВК, РНК УСРР губвиконкому про обов'язки комнезамів у період нової економічної політики, про участь КНС у радянському будівництві та іншим питанням, 08.01.-28.11.1922 р., 142 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО), м. Одеса

Ф. Р-42. Одеське окружне статистичне бюро (окрстатбюро). 1923-1930 рр.

оп.1.

1.162. Спр.191. Дело к всеобщей переписи. Поселенные списки домохозяйств Бериславского района Херсонского округа, 19.12.1921 г. – 19.12.1923 г., 141 арк.

Ф. Р-46. Земельний відділ Одеського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1919-1925 рр.

оп.1.

1.163. Спр.223. Списки и сведения об организации и деятельности сельхозартелей, 31.03.1921 г. – 27.02.1923 г., 404 арк.

1.164. Спр.311. Отчеты (месячные), докладные записки, списки членов и сведения о деятельности сельскохозяйственных артелей и сведения об участии в конкурсе сельхозвыставки Одесской губернии, 1922 г. – 10.11.1924 г., 204 арк.

1.165. Спр.715. Сведения о коллективных хозяйствах уезда и округов Одесской губернии, 1921-1923 гг., 371 арк.

оп.2.

1.166. Спр.9. Об отсрочках по воинской повинности, о коллективизации. Переписка о личном составе, 01.07-24.07.1925 г., 141 арк.

Ф. Р-53. Окружне земельне управління Одеського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1923-1930 рр.

оп.1.

1.167. Спр.86. Протоколы заседаний окружной и районных конкурсных комиссий по сельскому хозяйству, отчет губземуправления об итогах проведенного конкурса по округам Одесской губернии. Списки премированных сел, коллективов и единоличников за хорошие показатели в сельском хозяйстве, 5.09.1924 г. – 14.07.1925 г., 623 арк.

1.168. Спр.187. Протоколы заседаний губернского и волостных съездов сельхозартелей, совещаний специалистов сельского хозяйства и других организаций о коллективизации. Списки сельхозартелей и сведения о состоянии посевов и урожая в 1922 г. По волостям Одесского округа, 02.01.1922 г.–08.01.1925 г., 666 арк.

1.169. Спр.967. 1-ша Канадська зразкова агро комуна. Матеріали щодо обліку, цінування та земельно-господарчого упорядкування Державних земель і майна

республіканського значення, які знаходяться в Одеській окрузі, Гросулівському районі при х. Мигаї, 16.10.1925 р. – 10.11.1925 р., 21 арк.

Ф. Р-134. Одеська окружна інспектура народної освіти

оп.3.

1.170. Спр.71. Выписка из протокола Одесского окружного комитета КП(б)У и план улучшения политико-массовой работы на селе, 17.01.1929 г. – 06.03.1929 г., 26 арк.

Ф. Р-712. Одеське відділення Всеукраїнського кооперативного банку

оп.1.

1.171. Спр.63. Список членів Першої Канадської зразкової агро-комуни х. Мигаї, Гросуловського району, 25.06-18.11.1924 р., 10 арк.

Ф. Р-969. Одеський окружний виконавчий комітет

оп.8.

1.172. Спр.158. Протоколы заседаний Бюро Одесского окружного комитета КП(б)У, 05.01.-24.12.1929 г., 228 арк.

**Ф. Р-1012. Одеський окружний союз сільськогосподарських колективів
«Окрколгоспсоюз». 1927-1930 рр.**

оп.1.

1.173. Спр.149. Протоколы заседания инструкторского совета окрколхозсекции об организации агрообслуживания колхозов, о системе кредитования колхозов и регулирования их роста, об обследовании сельскохозяйственных кооперативных объединений Одесского округа, 20.09.1928 г. – 25.12.1929 г., 52 арк.

**Ф. Р-1013. Одеський окружний союз сільськогосподарських кооперативів і
кредитних товариств. 1923-1930 рр.**

оп.1.

1.174. Спр.67. Перша Канадська зразкова агро-комуна, 10.11.1922 р. – 19.08.1927 р., 70 арк.

1.175. Спр.364. Виробничий план сільськогосподарського колективу «Перша Канадська зразкова агро комуна» Одеської округи на 1927-1928 рр., 31 арк.

**Ф. Р-1047. Одеський окружний сільськогосподарський банк Союзу
сільськогосподарських об'єднань (Сільбанк). 1923-1929 рр.**

оп.1.

1.176. Спр.1444. Сільськогосподарські комуни та колгоспи, 01.10.1926 р. – 26.02.1930 р., 370 арк.

Ф. Р-1129. Одеський окружний фінансовий відділ (окрфінвідділ)

оп.1.

1.177. Спр.306. План работы и годовые отчеты, акты обследования первой канадской образцовой агрокоммуны, 20.10.1925 г. – 1926 г., 41 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО), м. Полтава

Ф. П-15. Полтавський обком Компартії України

оп.37.

1.178. Спр.155. Бонев Павел Пеевич, 11.12.1935 г. – 24.11.1989 г., 16 арк.

оп.39.

1.179. Спр.95. Кензов Тома Дмитриевич, 10.02.1938 г.– 07.05.1990 г., 19 арк.

1.180. Спр.148. Пизанти Хаим Леонтьевич, 26.09.1937 г. – 17.05.1990 г., 29 арк.

**Ф. Р-363. Полтавський окружний виконавчий комітет Ради робітничих,
селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком). 1923-1930 рр.**

оп.1.

1.181. Спр.77. Матеріали до протоколів з №1 до 4 від 27-29 січня по 24-27 червня 1926 року, 291 арк.

1.182. Спр.185. Протоколи засідань Секретаріату окрвиконкому за вересень-грудень 1928 року і матеріали до протоколів, 193 арк.

1.183. Спр.192. Переписка з Окружним земельним відділом про переоцінку майна Степанівського господарства Українського Червоного Хреста (УЧХ), відпуск лісу з лісного фонду на 1928-1929 рік, розподіл кредиту на машинопостачання та по іншим питанням, 1928-1929 рр., 83 арк.

1.184. Спр.325. Протоколи засідань президії Окружних виконавчих комітетів, постійних комісій і Полтавського окружного з'їзду колективних господарств за березень-липень 1925 року, 316 арк.

Ф. Р-1503. Полтавський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губвиконком). 1920-1925 рр.

оп.1.

1.185. Спр.242. Матеріали к протоколам №34-38 за май 1924 года (протоколы и выписки из протоколов заседаний ВУЦИК, Полтавского губисполкома, губэкономсовещания губернского КНС. Доклады губисполкома о состоянии политпросветработы, детском движении, взимании арендной платы за излишки земли, состоянии животноводства на Полтавщине и другие документы), 1924 г., 273 арк.

Ф. Р-3872. Полтавський губернський відділ управління губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 1919-1925 рр.

оп.1.

1.186. Спр.940. Месячные отчеты о деятельности иностранного стола и сведения о иностранных подданных проживающих в Полтавской губернии, 03.01.1923 г. – 11.11.1923 г., 28 арк.

Ф. Р-8733. Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Калініна. 1958-1965 рр.

оп.1.

1.187. Спр.197. Исторична довідка про розвиток колгоспу з початку утворення господарства 1922-1963 роки, 12 арк.

1.188. Спр.198. Матеріали Радянсько-Болгарської дружби за 1963 рік (листування, інформації, довідки, спогади та ін.), 62 арк.

1.189. Спр.282. Матеріали Радянсько-Болгарської дружби за 1965 рік (листування, запрошення, інформації та ін.), 67 арк.

Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (НА ПКМ), м. Полтава

1.190. Спр.05-172. Матеріали про комуна ім. Благоева. – 40 арк.

1.191. Спр.05-244. Комуна ім. Благоева. – 2 арк.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), м. Москва

Ф. Р-130. Рада народних комісарів РРФСР (РНК РРФСР). 1917-1991 рр.

оп.5.

1.192. Спр.1031. Переписка с отделом иммиграции Наркомтруда о возвращении на Родину из-за границы русских граждан, 18.02-31.11.1921 г., 34 арк.

оп.27.

1.193. Спр.26. Доклады отдела промышленной иммиграции ВСНХ, 01.12.1921 г. – 13.01.1923 г., 82 арк.

оп.28.

1.194. Спр.1. О задачах и перспективах сельскохозяйственной иммиграции в СССР, 07.10.1923 г. – 25.11.1924 г., 185 арк.

Ф. Р-364. Постійна комісія Ради Праці і Оборони по врегулюванню сільськогосподарської і промислової імміграції і рееміграції. 1922 – 1927 рр.

оп.1.

1.195. Спр.23. Переписка с ЦБ ОТП СССР США и Канады об организации промышленной иммиграции, отправляемой в СССР, о переселении в Советскую Россию американских и канадских духоборов и молокан, о разрешении на въезд отдельным гражданам, 24.10.1923 г. – 29.12.1924 г., 375 арк.

1.196. Спр.51. Протоколы заседаний Комитета канадской сельскохозяйственной коммуны «Хлебороб» за декабрь 1924 – март 1925 г., коммуны «Рыбак» за декабрь 1924 г. – февраль 1925 г., коммуны «Калифорния» за декабрь 1924 г. – 2 мая 1925 г. (Подлинники и копии), декабрь 1924 г. – май 1925 г., 97 арк.

1.197. Спр.62. Отпуски писем Комиссии СТО в ЦБ ОТП СССР и жизни иммигрантских коммун, 19.01.1925 г. – 12.12.1925 г., 108 арк.

1.198. Спр.63. Переписка с Центральным бюро ОТП СССР о жизни иммигрантских коммун, 19.01. – 12.12.1925 г., 298 арк.

оп.6.

1.199. Спр.2. Переписка с Центральным бюро Общества технической помощи СССР, июнь-январь 1927 г., 142 арк.

оп.7.

1.200. Спр.5. Доклад НК РКИ СССР и переписка с ЦК ВКП(б), ВСНХ СССР и другими организациями о результатах обследования деятельности постоянной комиссии СТО, о въезде в СССР и другим вопросам, 27.02.1923 г. – 31.12. 1926 г., 110 арк.

оп.8.

1.201. Спр.2. Материалы по сельскохозяйственной и промышленной иммиграции, реэмиграции и эмиграции, 10.09.1923 г. – 11.07.1924 г., 320 арк.

1.202. Спр.6. Протоколы заседаний Постоянной комиссии СТО и материалы к ним, 26.08.1924 г. – 16.02.1925 г., 261 арк.

1.203. Спр.27. Стенограмма I совещания иммигрантских и реэмигрантских сельскохозяйственных коммун в г. Харькове, устав Общества технической помощи в Америке советскому Союзу, 1923 г. – 1924 г., 126 арк.

Ф. Р-382. Народний комісаріат праці РРФСР (Наркомпраці РРФСР).

1917-1933 рр.

оп.1.

1.204. Спр.49а. Постановления Совнаркома РСФСР за 12 января-10 августа 1921 г. Копии, 12 января-10августа 1921 г., 165 арк.

Ф. Р-1065. Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду при

Всеросійському центральному виконавчому комітеті. 1922-1923 рр.

оп.3.

1.205. Спр.87. Информационные сводки прессы заграничного отдела ЦК Последголод за время март-апрель 1923 г., 1923 г., 60 арк.

Ф. Р-6751. Рада праці та оборони (РПО РРФСР) при Раді народних комісарів

РРФСР. 1918-1923 рр.

оп.2.

1.206. Спр.194. Телеграммы о состоявшемся митинге в Нью-Йорке 16 декабря 1922 г. по вопросу необходимости признания Советской России Америкой и создание торговых бюро в Нью-Йорке; о выдаче разрешений на въезд в Советскую Россию иммигрантам; о реорганизации Центрального бюро технической помощи, 04.01.-27.02.1923 г., 6 арк.

Ф. Р-8265. Центральный комітет Міжнародної організації допомоги борцям революції (ЦК МОДР СРСР). 1922-1948 рр.

оп.1.

1.207. Спр.7. Протоколы №№ 1-46 заседаний секретариата ЦК МОПР СССР за май – декабрь 1925 г. (подлинники и материалы к ним), 21.05-31.12.1925 г., 203 арк.

1.208. Спр.13. Протоколы №1-21 заседаний президиума ЦК МОПР СССР за январь – декабрь 1927 г. (подлинники) и материалы к ним, 3.01.1927 г.–23.12.1927 г., 140 арк.

Російський державний архів економіки (РДАЕ), м. Москва

**Ф.478. Народний комісаріат землеробства РРФСР (Наркомзем РРФСР).
1917 – 1929 рр.**

оп.7.

1.209. Спр.696. Постановления СТО о сельскохозяйственной иммиграции от 2 февраля 1923 г. (копия), выписка из протокола №17 заседания Постоянной Комиссии СТО по иммиграции от 19 сентября 1923 г. Правило о порядке беспопшлинного ввоза грузов в РСФСР эмигрантами и переписка с Наркоминделом, представителями РСФСР в Турции и другими о иммиграции и реэмиграции русских и иностранных граждан на территорию РСФСР, 13.10. 1922 г. – 19.09.1923 г., 45 арк.

1.210. Спр.698. Протоколы и выписки из протоколов заседаний СТО, Постоянной комиссии СТО по иммиграции, совещание по выработке положения о Постоянной комиссии СТО (копии), постановление СТО об организации подотдела промышленной иммиграции при ВСНХ от 29.06.1921 г., ведомости свободного колонизационного фонда в Европейской России, правила для въезда

сельскохозяйственных иммигрантов и др. материалы, 27.09.1922 г. – 27.09.1923 г., 112 арк.

1.211. Спр.709. Циркуляр губернским земельным управлениям (подлинник), карта Воронежской губернии, переписка с Народным комиссариатом земледелия о размещении эмигрантов из Америки, списки совхозов Сибири, отведенных для эмиграции, 06.11.1922 г. – 25.01.1923 г., 91 арк.

1.212. Спр.1511. Декрет ВЦИК и СНК о льготах для переселенцев (выписка из газеты «Известия ВЦИК» от 25.06.1922 г., постановление СТО о порядке беспошлинного перевоза грузов иммигрантами в СССР от 02.02.1923 г., протоколы (копии) заседаний Постоянной комиссии по иммиграции, циркуляры НКЗ РСФСР губернским исполкомам, переписка Постоянной комиссии СТО по иммиграции и др. материалы), 09.02.1923 г. – 31.12.1923 г., 423 арк.

1.213. Спр.1528. Выписка из протокола очередного собрания Центрального бюро Общества технической помощи России от 23 апреля 1923 г. (копия) и переписка с ОТПСР и Постоянной комиссией СТО по иммиграции о переселении на территорию РСФСР сектантских групп духоборов из Канады и Закавказья, 13.06.1923 г. – 13.10.1923 г., 12 арк.

1.214. Спр.1535. Материалы о результатах обследования иммигрантских хозяйств уполномоченными Постоянной комиссии сельскохозяйственной иммиграции СТО (резолуция, докладная записка, выписки из протоколов, отчет, заключения, сведения) и заключение управмелиозема по материалам обследования, июнь-ноябрь 1923 г., 54 арк.

1.215. Спр.1790. Материалы Постоянной комиссии СТО по трудовой сельскохозяйственной и промышленной иммиграции, присланные члену комиссии от Наркомзема РСФСР т. Перно, 05.01.1925 г. – 27.11.1926 г., 288 арк.

1.216. Спр.2119. Стенографический отчет Первого совещания иммигрантских и реэмигрантских сельскохозяйственных коллективов в г. Харькове 5-7 марта 1924 г., 20.05. 1924 г. – 02.06.1924 г., 93 арк.

1.217. Спр.2127. Доклад официального агентства СССР в Канаде «Духоборы в Канаде» и переписка с Постоянной комиссией СТО по иммиграции о переселении канадских духоборов в СССР, 22.12.1924 г. – 1.06.1925 г., 37 арк.

1.218. Спр.2930. Постановления СНК СССР и ВЦИК СНК РСФСР о сельскохозяйственной иммиграции и Постоянной комиссий СТО по эмиграции и иммиграции от 2-7 февраля 1925 г. Циркуляры НКЗ СССР, инструкции о применении постановления ВЦИК и СНК РСФСР, общие положения и уставы сельскохозяйственных коммун, переписка с Постоянной комиссией СТО по вопросам переселения и организации сельскохозяйственных коллективов и другие материалы, 1925 г., 142 арк.

Ф.3429. Вищі ради народного господарства СССР і РРФСР (ВРНГ СССР і ВРНГ РРФСР). 1917-1932 рр.

оп.1.

1.219. Спр.3962. Отношение в СТО и заключение уполномоченного президиума ВСНХ по жалобе реэмигранта Пирожко М. на отдел промышленной иммиграции ВСНХ в задержке отправки команды «Калифорния» и «Новый мир» из Москвы, 31.10-20.11.1922 г., 5 арк.

Ф.4372. Державний плановий комітет СРСР (Держплан СРСР) Ради міністрів СРСР. 1921-1991 рр.

оп.1.

1.220. Спр.88. Подлинные протоколы заседаний президиума Госплана с № 116-130 от 12 сентября по 17 октября 1922 г., 12.09.1922 г. – 17.10.1922 г., 352 арк.

**Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ),
м. Москва**

Ф.5. Секретаріат голови Ради народних комісарів і Ради праці й оборони В.І. Леніна. 1917-1922 рр.

оп.1.

1.221. Спр.229. Документальные материалы управляющего делами СНК Н.П. Горбунова, собранные по поручению В.И. Ленина, о посылке телеграммы СНК

Обществу технической помощи Советской России в Америке, 22.06.-24.10.1921 г., 43 арк.

1.222. Спр.264. Документальные материалы управляющего делами СНК Н. П. Горбунова, собранные по поручению В.И. Ленина, о разрешении въезда в Россию делегатов канадских духоборцев, 30.08.-22.12.1921 г., 22 арк.

Ф.19. Рада народних комісарів СРСР (РНК СРСР). 1917 – 1926 рр.

оп.1.

1.223. Спр.375. Протокол Совета народных комиссаров СССР 29 июня 1920 г. №375, 1920 г., 115 арк.

1.224. Спр.377. Протокол Совета народных комиссаров СССР 20 июля 1920 г. №377, 1920 г., 125 арк.

1.225. Спр.378. Протокол Совета народных комиссаров СССР 29 июля 1920 г. №378, 1920 г., 84 арк.

оп.3.

1.226. Спр.224. Протокол №224 заседания Совета труда и обороны СССР от 22 июня 1921 г., 1921 г., 351 арк.

1.227. Спр.239. Протокол №239 заседания Совета труда и обороны СССР от 3 августа 1921 г., 1921 г., 381 арк.

1.228. Спр.315. Протокол № 315 заседания Совета труда и обороны СССР от 10 мая 1922 г., 1922 г., 71 арк.

1.229. Спр.322. Протокол № 322 заседания Совета труда и обороны СССР от 7 июня 1922 г., 1922 г., 304 арк.

Ф.515. Комуністична партія США. 1919 – 1944 рр.

оп.1.

1.230. Спр.86. Материалы Общества друзей СССР, Общества технической помощи советской России и Комитета защиты гражданских свобод: письма, бюллетени и др., 19.02.1921 г. – 02.12.1921 г., 9 арк.

1.231. Спр.250. Материалы центрального бюро Общества технической помощи Советской России: доклады, циркуляры, докладная записка, переписка с Комиссией СТО, руководством Рабочей партии Америки, с отдельными организациями и

лицами о деятельности общества и по другим вопросам, 15.01.1923 г. – 15.11.1923 г., 98 арк.

Ф.538. Міжнародна організація робітничої допомоги (Міжробдоп).

1921 – 1935 рр.

оп.1.

1.232. Спр.1. Протоколы заседаний, резолюции, воззвания, список делегатов международной конференции (Большого международного конгресса) Межрабпомгола, состоявшейся в декабре 1921 г. в Берлине, декабрь 1921 г., 44 арк.

1.233. Спр.2. Резолюции, воззвания конгресса Межрабпомгола, состоявшегося 5-9 июля 1922 г. в Берлине; список членов Заграничного комитета Межрабпомгола и делегатов конгресса; приветствия Президиума Исполкома Коминтерна конгрессу. Имеется групповая фотография участников конгресса, июль 1922 г., 30 арк.

оп.3.

1.234. Спр.29. Переписка Правления Российского отделения ЦК Межрабпома с СНК, с Постоянной комиссией СТО по сельскохозяйственной и промышленной иммиграции, с Реввоенсоветом СССР о приезде иностранных рабочих в СССР, о сотрудничестве в прессе Межрабпома и по другим вопросам, 01.- 11.1924 г., 62 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.235. Великий Октябрь и прогрессивная Америка: сборник документов и материалов / Отв. ред. И.М. Краснов. – М.: Мысль, 1967. – 349 с.

2.236. Ганжа І.Х. Історія колективізації сільського господарства УРСР. 1917-1937. Зб. док. і мат. у 3-х томах / ред. колегія: І.Х. Ганжа та ін. – Т.1. – К.: Акад. наук УРСР, 1962. – 851 с.

2.237. Декреты Советской власти: [Сборник] / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории СССР АН СССР. – Т.13. – М.: Политиздат, 1989. – 572 с.

2.238. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1957. Сборник документов. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1957. – 879 с.

2.239. Документы внешней политики СССР / Комиссия по изд. дипломат, док-тов, пред. А. Л. Громыко. – Т.4: 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Ред. коллегия: Л.С. Гапоненко и др. – М.: Госполитиздат, 1960. – 836 с.

2.240. Достижения Советской власти за сорок лет в цифрах. Статистический сборник. – М.: Госполитиздат, 1957. – 370 с.

2.241. Законодательство и международные договоры СССР и союзных республик о правовом положении иностранных физических и юридических лиц. – М.: Изд-во НКВД, 1926. – 592 с.

2.242. Із історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1919-1941 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вип. І. – Херсон, 1957.

2.243. Історія колективізації сільського господарства УРСР. Колгоспне будівництво на Україні. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів у 3-х т. [Ред. колегія: І.Х. Ганжа та ін.] – Т.1. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 851 с.

2.244. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Зб. док. і мат. / Упоряд. Г.М. Михайличенко, С.П. Шаталіна; Ред. кол.: С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.

2.245. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / П. Шемет (ред.). – Полтава, 1997. – 264 с.

2.246. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919-1932 / Под ред. Б.Куна. – М.: Партиздат, 1933. – 1007 с.

2.247. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956 – К.: Держполітвидав, 1958. – 704 с.

2.248. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 7-е. – Ч.1. – М., 1954. – 815 с.

2.249. Отчет Народного Комиссариата Земледелия РСФСР за 1924 – 1925 год / Ред. А.А. Андреев, В.Н. Ковалевский. – М.: Госиздат, 1926. – 636 с.

2.250. Переселенческое дело. Сборник декретов и распоряжений по переселению / Ред. М.А. Большаков. – М.: тип. ОГПУ им. т. Воровского, 1927. – 360 с.

2.251. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Зб. док. і матеріалів / Ред. кол.: О.І. Пшук (відп. ред.) та ін. – Вінниця, 1957. – 628 с.

2.252. Резолюції і постанови I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян // I Всеукраїнський з'їзд комітетів незаможних селян – Х.: Ц.В.К., 1920. – С.1-5.

2.253. Россия и США: Экономические отношения. 1917-1933: Сб. документов / РАН, Ин-т всеобщей истории; [отв. ред. Г.Н. Севостьянов, Е.А. Тюрина]. – М.: Наука, 1997. – 440 с.

2.254. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1919. – №19. – С.265, 267.

2.255. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1921. – №62. – С.437, 545-546.

2.256. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1922. – №79. – С.997.

2.257. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1924. – №20. – С.178.

2.258. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1927. – №55. – С.224.

2.259. Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 – червень 1941: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. Л.Д. Бойченко, К.П. Віан, Л.С. Волошко та ін.; Ред. кол.: І.Ю. Горобець (відп. ред.) та ін. – Х.: Прапор, 1984. – 232 с.

2.260. Статистика Полтавщини в нових її межах / Полтавське округове статистичне бюро. – Полтава: Полтава-Поліграф. – №21. – 1929. – 118 с.

3. Періодика

Газети

3.261. Більшовик Полтавщини. – 1929. – 15 травня.

- 3.262. Більшовик Полтавщини. – 1929. – 25 травня.
- 3.263. Більшовик Полтавщини. – 1929. – 25 червня.
- 3.264. Більшовик Полтавщини. – 1930. – 21 жовтня.
- 3.265. Більшовик Полтавщини. – 1931. – 3 липня.
- 3.266. Більшовик Полтавщини. – 1931. – 1 вересня.
- 3.267. Більшовик Полтавщини. – 1931. – 13 жовтня.
- 3.268. Більшовик Полтавщини. – 1931. – 14 жовтня.
- 3.269. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 14 лютого.
- 3.270. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 5 травня.
- 3.271. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 15 серпня.
- 3.272. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 17 вересня.
- 3.273. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 23 листопада.
- 3.274. Більшовик Полтавщини. – 1933. – 14 грудня.
- 3.275. Більшовик Полтавщини. – 1934. – 9 квітня.
- 3.276. Більшовик Полтавщини. – 1934. – 15 травня.
- 3.277. Більшовик Полтавщини. – 1934. – 2 червня.
- 3.278. Більшовик Полтавщини. – 1934. – 4 жовтня.
- 3.279. Більшовик Полтавщини. – 1934. – 14 листопада.
- 3.280. Вечірній Київ. – 1960. – 23 липня.
- 3.281. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 21 серпня.
- 3.282. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 23 серпня.
- 3.283. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 26 серпня.
- 3.284. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 28 серпня.
- 3.285. Вісті ВУЦВК. – 1921. – 9 жовтня.
- 3.286. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 1 січня.
- 3.287. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 9 січня.
- 3.288. Вісті ВУЦВК. – 1927. – 23 жовтня.
- 3.289. Вісті Одеського губвиконкому. – 1922. – 12 серпня.
- 3.290. Голос праці. – 1923. – 21 грудня.
- 3.291. Голос праці. – 1923. – 22 грудня.

- 3.292. Голос праці. – 1923. – 28 грудня.
- 3.293. Голос праці. – 1923. – 29 грудня.
- 3.294. Життя і слово. – 1990. – 18 червня.
- 3.295. Життя і слово. – 1990. – 25 червня
- 3.296. Життя і слово. – 1990. – 2 липня.
- 3.297. Зоря Полтавщини. – 1964. – 6 жовтня.
- 3.298. Зоря Полтавщини. – 1973. – 30 вересня.
- 3.299. Зоря Полтавщини. – 1974. – 14 травня.
- 3.300. Известия. – 1924. – 31 липня.
- 3.301. Известия. – 1925. – 15 травня.
- 3.302. Известия. – 1925. – 4 червня.
- 3.303. Коммунист. – 1923. – 28 лютого.
- 3.304. Комсомолец Полтавщини. – 1986. – 3 липня.
- 3.305. Комсомолец Полтавщини. – 1986. – 5 липня.
- 3.306. Кооперативне життя. – 1927. – 24 серпня.
- 3.307. Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня.
- 3.308. Наддніпрянська правда. – 1929. – 6 листопада.
- 3.309. Правда. – 1922. – 19 квітня.
- 3.310. Правда. – 1922. – 15 вересня.
- 3.311. Правда. – 1922. – 24 жовтня.
- 3.312. Правда. – 1923. – 16 листопада.
- 3.313. Радянська Волинь. – 1926. – 15 серпня.
- 3.314. Радянська Волинь. – 1928. – 10 травня.
- 3.315. Радянське село. – 1929. – 5 квітня.
- 3.316. Радянське село. – 1929. – 19 травня.
- 3.317. Робітник. – 1927. – 1 травня.
- 3.318. Селянське життя. – 1925. – 6 листопада.
- 3.319. Селянська правда. – 1922. – 17 грудня.
- 3.320. Селянська правда. – 1923. – 1 серпня.
- 3.321. Селянська правда. – 1923. – 24 серпня.

- 3.322. Селянська правда. – 1925. – 25-26 лютого.
- 3.323. Українські робітничі вісті. – 1921. – 20 серпня.
- 3.324. Українські робітничі вісті. – 1921. – 21 грудня.
- 3.325. Українські робітничі вісті. – 1922. – 15 липня.
- 3.326. Українські робітничі вісті. – 1922. – 29 липня.
- 3.327. Українські робітничі вісті. – 1922. – 30 вересня.
- 3.328. Українські робітничі вісті. – 1922. – 21 жовтня.
- 3.329. Українські робітничі вісті. – 1923. – 20 січня.
- 3.330. Українські робітничі вісті. – 1923. – 9 травня.
- 3.331. Українські робітничі вісті. – 1923. – 2 червня.
- 3.332. Українські робітничі вісті. – 1924. – 9 січня.
- 3.333. Українські робітничі вісті. – 1924. – 23 лютого.
- 3.334. Українські робітничі вісті. – 1924. – 28 серпня.
- 3.335. Херсонський комунар. – 1923. – 10 травня.
- 3.336. Херсонський комунар. – 1923. – 7 червня.
- 3.337. Херсонський комунар. – 1923. – 24 жовтня.
- 3.338. Червоне Полісся. – 1939. – 6 січня.
- 3.339. Червоне Полісся. – 1939. – 3 червня.
- 3.340. Червоний гірник. – 1930. – 11 листопада.
- 3.341. Червоний гірник. – 1930. – 12 грудня.
- 3.342. Червоний гірник. – 1930. – 18 травня.
- 3.343. Червоний край. – 1924. – 22 квітня.
- 3.344. Червоний степ. – 1926. – 3 березня.
- 3.345. Червоний степ. – 1928. – 18 листопада.
- 3.346. Червоний степ. – 1930. – 18 січня.
- 3.347. Червоний степ. – 1930. – 8 серпня.
- 3.348. Экономическая газета. – 1967. – 4 липня.
- 3.349. Экономическая жизнь. – 1920. – 16 листопада.
- 3.350. Экономическая жизнь. – 1920. – 18 листопада.
- 3.351. Экономическая жизнь. – 1920. – 21 квітня.

- 3.352. Экономическая жизнь. – 1921. – 20 липня.
- 3.353. Экономическая жизнь. – 1922. – 8 жовтня.
- 3.354. Экономическая жизнь. – 1922. – 13 жовтня.
- 3.355. Экономическая жизнь. – 1922. – 20 жовтня.
- 3.356. Экономическая жизнь. – 1922. – 24 жовтня.
- 3.357. Экономическая жизнь. – 1922. – 15 листопада.
- 3.358. Экономическая жизнь. – 1922– 18 листопада.
- 3.359. Экономическая жизнь. – 1922. – 28 листопада.
- 3.360. Экономическая жизнь. – 1922 – 14 грудня.
- 3.361. Экономическая жизнь. – 1922 – 19 грудня.
- 3.362. Экономическая жизнь. – 1923 р. – 12 серпня.
- 3.363. Экономическая жизнь. – 1923 р. – 15 серпня.
- 3.364. Экономическая жизнь. – 1923. – 23 листопада.
- 3.365. Экономическая жизнь. – 1964. – 21 лютого.
- 3.366. Южный селянин. – 1923. – 9 вересня.

Журнали

- 3.367. Бюллетень ЦК МОПР СССР. – 1927. – №7(82). – С.10-11.
- 3.368. Власов. Мопрівська комуна / Власов // Червоний клич. – 1927. – №20. – С.14-15.
- 3.369. Градов М. Работа коммун сельскохозяйственных иммигрантов в СССР / М. Градов // Сельскохозяйственная жизнь. – 1926. – №4.
- 3.370. Комуна «Хлібороб» // Коопероване село. – 1928. – №5. – С.91-93.
- 3.371. Мовецкий М. На полях Полтавы (в коммуне политэмигрантов им. Благоева) / М. Мовецкий // Путь МОПРа. – 1926. – №19. – С.16.
- 3.372. Ночвин О. Перша американо-руська сільськогосподарська комуна ім. Комінтерну / О. Ночвин // Сільський господар. – 1926. – №17-18. – С.44-47.
- 3.373. Сузименко В. Сільськогосподарські іммігрантські комуни на Україні / В. Сузименко // Сільський господар. – 1926. – №5. – С.7-11.

Література

4. Монографії, брошури

- 4.374. Аграрная политика Советской власти (1917-1918). Документы и материалы. – М.: Акад. наук СССР, 1954. – 551 с.
- 4.375. Айрапетян М. Э., Деборин Г.А. Этапы внешней политики СССР / М. Э. Айрапетян, Г. А. Деборин. – М: Соцэкгиз, 1961. – 536 с.
- 4.376. Аникст А.М. Воспоминания о Владимире Ильиче / А.М. Аникст. – М.: Партиздат, 1933. – 31 с.
- 4.377. Аникст А.М. Обзор деятельности Наркомтруда за 1921 г. (к IV сессии ВЦЫК) / А.М. Аникст. – М.: Издание Наркомтруда, 1921. – 56 с.
- 4.378. Баграмов Л.А. Иммигранты в США / Л.А. Баграмов. – М.: Изд-во ИМО, 1957. – 159 с.
- 4.379. Березкин А.В. Октябрьская революция и США. 1917 – 1922 гг. / А.В. Березкин. – М.: Наука, 1967. – 495 с.
- 4.380. Богуславский М. М., Рубанов А.А. Правовое положение иностранцев в СССР. Изд. 2-е, переработ. и доп. / М. М. Богуславский, А. А. Рубанов. – М: Изд-во ИМО, 1962. – 143 с.
- 4.381. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграционные процессы в России и СССР / С.И. Брук, В.М. Кабузан. – М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 1991. – 129 с.
- 4.382. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В.М. Васильчук – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341с.
- 4.383. Генкина Э.Б. Ленин – Председатель Совнаркома и СТО. Из истории государственной деятельности В.И. Ленина в 1921-1922 г. / Э.Б. Генкина. – М.: Академия наук СССР, 1960. – 256 с.
- 4.384. Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921-1923 / Э. Б. Генкина. – М.: Наука, 1969. – 520 с.
- 4.385. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Ред. кол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін.; Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

4.386. Горбунов Н.П. Как работал Владимир Ильич. Сб. статей и воспоминаний / Н.П. Горбунов. – М.: Партиздат, 1933. – 56 с.

4.387. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства: За обслідуванням навесні 1926 року / М.Б. Гуревич. – Харків: Вид-во ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.

4.388. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В.П. Данилов. – М.: Акад. наук СССР, 1957. – 451 с.

4.389. Дело трудящихся всего мира: факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза / Ред. М.А. Вистинецкий. – М.: Госполитиздат, 1957. – 386 с.

4.390. Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. / П.М. Денисовець. – Х., Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.

4.391. Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. / М.Д. Дихан. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 159 с.

4.392. Добрин М. Межрабпом – организация пролетарской солидарности. 1921-1935 / М. Добрин. – М.: Мысль, 1971. – 303 с.

4.393. Дудник Я.М. Що зробила Радянська влада для сільського господарства протягом 1924-1925 рр. / Я.М. Дудник. – Х.: Радянський селянин, 1926. – 58 с.

4.394. Жук В.Н., Кушнір М.С. На Шипці народжена. Нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії / В.Н. Жук, М.С. Кушнір. – Х.: Прапор, 1970. – 110 с.

4.395. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.) / М.А. Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 499 с.

4.396. Забарко Б.М. Классовая борьба и Международная рабочая помощь. Из истории международной пролетарской солидарности. 1924-1929 / Б.М. Забарко. – К.: Наукова думка, 1974. – 224 с.

4.397. Забарко Б.М., Макаренко О.А. Пролетарська солідарність у дії / Б.М. Забарко, О.А. Макаренко. – К.: Рад. школа, 1985. – 121 с.

4.398. Іваненко В.В., Голуб А.І. Джерело народної дипломатії: міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-ті роки / В.В. Іваненко, А.І. Голуб. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 159 с.

4.399. Ірчан М.Д. Вибрані твори в 2-х томах / М.Д. Ірчан. – К.: Держлітвидав, 1958. – Т.2. – 466 с.

4.400. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська обл. / Ред. колегія: О.С. Чорнобривцева (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 726 с.

4.401. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська обл. / Ред. колегія: В.О. Васильєв (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 771 с.

4.402. Історія міст і сіл УРСР. Одеська обл. / Ред. колегія: Л.В. Гладка (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 910 с.

4.403. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська обл. / Ред. колегія: І.Т. Буланій (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.

4.404. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська обл. / Ред. колегія: О.Є. Касьяненко (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 687 с.

4.405. Історія України / Ред. В.А. Смолій. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.

4.406. История США: в 4-х т. / АН СССР Ин-т всеобщей истории; Ред. кол.: Г.Н. Севастьянов и др. – М.: Наука, 1985. – Т.3. – 671 с.

4.407. Калинин М.И. Значение сельскохозяйственных коммун в советском строительстве. Теория и практика борьбы / М.И. Калинин. – М. – Л.: Госуд. изд, 1926. – 48 с.

4.408. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В.В. Калініченко. – Харків: Основа, 1991. – 131 с.

4.409. Касьяненко В.И. Страна Советов и США: опыт и уроки сотрудничества в 20-х – начале 30-х годов / В.И. Касьяненко. – М.: Знание, 1989. – 64 с.

4.410. Кисельов В.І. Жовтень – молодість моя / Літ. зап. В.О. Кирилюка. – К.: Політвидав України, 1979. – 262 с.

4.411. Ключник О.Г. Мигаївські комунари. Докум. нарис [про організацію на Одещині в 1922 р. с.-г. комуни з канад. українців] / О.Г. Ключник. – Одеса: «Маяк», 1972. – 125 с.

4.412. Кравчук П.І. Без недомовок: Спогади / П.І. Кравчук. – Київ: Літературна Україна; Торонто, 1995. – 288 с.

4.413. Кравчук П., Тарновський М. Великий Жовтень і українська еміграція / П. Кравчук, М. Тарновський. – К., 1977. – 47 с.

4.414. Кравчук П. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців / П. Кравчук. – Торонто: Крайовий Виконавч. Ком. Т-ва Об'єднаних Українських Канадців, 1958. – 392 с.

4.415. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький / НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 204 с.

4.416. Куропась В. Історія української імміграції в Америці: Збереження культурної спадщини / В. Куропась (текст); В.Павловський (пер. на укр. мову). – Нью-Йорк: Укр. музей, 1984. – 99 с.

4.417. Куропась М. Українські піонери американських прерій. Українці в Чикаго й Іллінойс (1890-1949) / М. Куропась // Українці в Чикаго й Іллінойс. В тисячоліття хрещення України: Збірник, довідник . – Чикаго, 1989. – 395 с.

4.418. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.32. – К.: Політвидав України, 1973. – 403 с.

4.419. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.38. – К.: Політвидав України, 1973. – 561 с.

4.420. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.45. – К.: Політвидав України, 1974. – 697 с.

4.421. Ленін В.І. Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т.53. – К.: Політвидав України, 1975. – 543 с.

4.422. Львунин Ю.А. Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924-1928 гг.) / Ю.А. Львунин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 304 с.

4.423. Макаренко О.А. Животворна сила пролетарської солідарності (Про допомогу трудящих зарубіжних країн Радянській Україні в 1921 – 1923рр.) / О.А. Макаренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 68 с.

4.424. Макаренко А.А. Мировой пролетариат – стране советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь советской стране. 1921-1923 / А.А. Макаренко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 283 с.

4.425. Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921 – 1925 гг.) / А.А. Макаренко. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.

4.426. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929) / В.І. Марочко / НАН України. Інститут історії України. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.

4.427. Махорін Г.Л. Від комуни «Новий світ» до КСП ім. Леніна: шлях у 75 років / Г.Л. Махорін. – Житомир: Жур фонд, 1997. – 48 с.

4.428. Махорін Г.Л. Опір Геноциду в 1932-1933 роках / Г.Л. Махорін / Управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації. – Житомир: В.Б. Котвицький, 2008. – 88 с.

4.429. Мичев Д. Межрабпом – организация пролетарской солидарности. 1921-1935 / Д. Мичев. – М.: Мысль, 1971. – 303 с.

4.430. Мюнценберг В. Три года международной рабочей помощи. 1921-1924 / В. Мюнценберг. – М., 1924. – 46 с.

4.431. Озеров Л.С. Дело трудящихся всех стран. Международная солидарность трудящихся СССР и зарубежных стран в период строительства социализма в СССР / Л.С. Озеров. – М.: Политиздат, 1978. – 214 с.

4.432. Озеров Л.С. Международный пролетариат – Стране Советов / Л.С. Озеров. – М.: Знание, 1965. – 32 с.

4.433. Озеров Л.С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921 – 1937 гг.) / Л.С. Озеров. – М.: Мысль, 1972. – 236 с.

- 4.434. Они выбрали СССР / Сост. В.И. Андриянов. – М.: Политиздат, 1987. – 208 с.
- 4.435. Павленко В.В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923-1934 гг. / В.В. Павленко. – К.: Наук. думка, 1977. – 140 с.
- 4.436. Павленко В.В. Українсько-болгарські відносини 1918 – 1939 рр. / В.В. Павленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 224 с.
- 4.437. Первый конгресс Коминтерна. Март 1919 г. Протоколы / Под ред. Е. Короткого. – М.: Партиздат, 1933. – 274 с.
- 4.438. Под знаменем пролетарской солидарности. К 50-летию организации «Международная рабочая помощь» / Ред. коллегия: А.Н. Шлепаков (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1971. – 176 с.
- 4.439. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. – 1022 с.
- 4.440. Полтавщина: історичний нарис / Б.В. Год, В.В. Гришко, С.С. Бульба та ін.; Б.В. Год та ін. (ред. кол.) – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.
- 4.441. Почему мы вернулись на Родину. Свидетельства реэмигрантов / [Сборник / Сост., авт. предисл. А.П. Осадчая и др.] – М.: Изд. Прогресс, 1983. – 264 с.
- 4.442. Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917–1924) / Ред. Н. В. Матковский. – М.: Сов. Россия, 1958. – 560 с.
- 4.443. Рейхберг Г.Е., Шапик Б.С. «Дело» Мартенса / Г.Е. Рейхберг, Б.С. Шапик. – М.: Политиздат, 1966. – 80 с.
- 4.444. Рубинштейн Н.Л. Внешняя политика Советского государства в 1921 – 1925 годах / Н.Л. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1953. – 567 с.
- 4.445. Сила інтернаціоналістського гарту: діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих / П.Л. Варгатюк, В.К. Василенко та ін. – К.: Політвидав України, 1983. – 318 с.
- 4.446. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період непу / В.М. Смирнов. – Х.: Майдан, 2002. – 304 с.

- 4.447. Сохань П.С. Вогонь вічної дружби / П.С. Сохань. – К.: Політвидав України, 1966. – 115 с.
- 4.448. Сохань П.С. Очерки истории украино-болгарских связей / П.С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1976. – 291 с.
- 4.449. Сташевский Д.Н. Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917-1933 / Д.Н. Сташевский. – К.: Наук. думка, 1969. – 213 с.
- 4.450. Тадеуш, П. Я. Американская коммуна «Сеятель» / П. Я. Тадеуш. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1930. – 112 с.
- 4.451. Тарле Г.Я. Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле. – М.: Изд-во «Наука», 1968. – 371 с.
- 4.452. Тарле Г.Я. Российское зарубежье и Родина / Г.Я. Тарле / Ин-т рос. истории, Ассоц. по связям с соотечественниками за рубежом. – М.: ИНИОН, 1993. – 98 с.
- 4.453. Федорович В.І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні / В.І. Федорович. – Львів, 1998. – 144 с.
- 4.454. Фельштинский Ю.К. К истории нашей закрытости. Законодательные основы иммиграционной политики / Ю.К. Фельштинский. – М.: ТЕРРА, 1991. – 184 с.
- 4.455. Фураев В.К. Советско-американские отношения 1917 – 1939 / В.К. Фураев. – М.: Мысль, 1964. – 319 с.
- 4.456. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929). Очерки по истории / А.Ф. Чмыга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 320 с.
- 4.457. Чмыга А.Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921-1925 гг.) / А.Ф. Чмыга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. – 224 с.
- 4.458. Хміль І.В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 р.) / І.В. Хміль. – К.: Інс-т іст. Укр. НАН Укр., 2002. – 118 с.
- 4.459. Шишкин В.Л. В.И. Ленин и внешнеэкономическая политика Советского государства (1917-1923 гг.) / В.А. Шишкин. – Л.: Наука, 1977. – 371 с.

4.460. Яковлев Л.И. Очерки по истории международной солидарности трудящихся / Л.И. Яковлев. — М.: Политиздат, 1974. — 391 с.

Статті

4.461. Генкина Э. Б. Интернациональные связи рабочего класса СССР в годы восстановительного периода (1921-1925) / Э. Б. Генкина // Из истории рабочего класса и революционного движения: сб. статей памяти академика А. М. Панкратовой. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С.478-497.

4.462. Данилова Е.Н. Иммиграционная политика и создание трудовых коммун из иммигрантов и реэмигрантов в СССР в 1920-е годы / Е.Н. Данилова // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — М., 2002. — № 1. — С.3-20.

4.463. Денисовец П.М. Архівні джерела про створення та діяльність інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні / П.М. Денисовець // Архіви України. — К., 1975. — №3. — С.63-66.

4.464. Денисовець П.М. Сторінка колгоспного будівництва / П.М. Денисовець // Український історичний журнал. — К., 1962. — №5. — С.103-106.

4.465. Дихан М.Д., Сохань П.С. Г.Дмитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923 – 1929 рр.) / М.Д. Дихан, П.С. Сохань // Український історичний журнал. — К., 1983. — №6. — С.51-57.

4.466. Доценко В.О. Загальносоюзні кампанії щодо українського єврейства у 20-х – 30-х роках ХХ століття та участь у них Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих УСРР / В.О. Доценко // Українознавство. — 2005. — № 3. — С. 99-103.

4.467. Жук В.Н. Перша інтернаціональна комуна на Україні / В.Н. Жук // Український історичний журнал. — К., 1975. — №1. — С.56-63.

4.468. Жук В. Пісня, народжена зі спогадів / В. Жук // Радянська жінка. — К., 1989. — №2. — С.10-12.

4.469. Журавлев С.В., Тяжельникова В.С. Иностранная колония в Советской России в 1920-1930-е годы (Постановка проблемы и методы исследования) /

С.В. Журавлев, В.С. Тяжельникова // Отечественная история. М., – 1994. – №1. – С.179-189.

4.470. Журба М.А. Діяльність сільських громадських організацій по інтернаціональному згуртуванню трудящого селянства (1921 – 1932 рр.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – К., 1982. – №7-8. – С.37-45.

4.471. Игнатов С.С. В.И. Ленин и производственная помощь иностранных рабочих в восстановлении народного хозяйства Советской России (1921 – 1925 гг.) / С.С. Игнатов // Научно-информационный бюллетень Центрального партийного архива, №8. – М., 1963. – С.68-100.

4.472. Иммигранты и реэмигранты в Советской России. 1920-1921 гг.: проблема приема и адаптации // Российская государственность: история и современность. Сб. статей / Отв. ред. М.В. Ходяков. – СПб.: Изд-во «Знаменитые универсанты», 2003. – С.487-499.

4.473. Іваненко В.В. Голод 1921 – 1923 рр. на Катеринославщині і рух допомоги міжнародної громадськості (нові підходи до вивчення проблеми) / В.В. Іваненко // 3 минувшини Подніпров'я: Зб. мат. наук. конф. – Дніпропетровськ: «Дніпро», 1995. – С.137-141.

4.474. Кисельов В.І. До історії демократичних органів управління колгоспів (з досвіду діяльності Укрколгоспцентру) / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1966. – №10. – С.3-13.

4.475. Кисельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1965. – №9. – С.75-81.

4.476. Кисельов В.І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – К., 1977. – №9. – С.112-116.

4.477. Ковальчук О., Марусик Т. Допомога української діаспори Північної Америки українському народу / О. Ковальчук, Т. Марусик // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.8. – К., 2005. – С.158-184.

4.478. Ковальчук О., Марусик Т. Допомога українців Канади українському народу (20-40-ві рр. ХХ ст.) / О. Ковальчук, Т. Марусик // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – Серія 6. – Вип.3. – С.179-194.

4.479. Ковальчук О., Марусик Т. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О. Ковальчук, Т. Марусик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.200-225.

4.480. Кравчук П.І. Вплив Великого Жовтневої соціалістичної революції на прогресивний рух канадських українців / П.І. Кравчук // Н.з. Ін-ту іст. – К., 1957. – Т.10. – С.293-316.

4.481. Крамар О.С. До проблеми реемігрантських комун в Україні (20-ті роки ХХ століття) / О.С. Крамар // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – Серія 6. – Вип.7. – С.73-80.

4.482. Крамар О.С. Товариства технічної допомоги та рееміграція української громадськості у політиці комуністичного режиму (1921-1925 рр.) / О.С. Крамар // Гілея: Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 20. – С.70-79.

4.483. Лещенко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О.Л. Лещенко // Український історичний журнал. – К., 1991. – №10. – С.58-69.

4.484. Львунин Ю.А., Забарко Б.М. Межрабпом – Советской России (1921-1925) / Ю.А. Львунин, Б.М. Забарко // Советские архивы. – М., 1969. – №6. – С.75.

4.485. Макаренко О.А. В.І. Ленін і рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921-1923 рр.) / О.А. Макаренко // Український історичний журнал. – К., 1963. – №4. – С.25-35.

4.486. Мартенс Л.К. Воспоминания о Ленине / Л.К. Мартенс // Исторический архив. – М., 1958 – №5. – С.146-150.

4.487. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – К., 1990. – №10. – С.38-45.

4.488. Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – К., 1989. – №10. – С.77-84.

4.489. Овсяннікова О.О. Радгоспне будівництво на Україні у перші роки радянської влади / О.О. Овсяннікова // Український історичний журнал. – К., 1961. – №6. – С.69-78.

4.490. Прокова Л.И. Из истории пролетарской солидарности / Л.И. Прокова // Вопросы истории КПСС. – М., 1965. – №7. – С.102-105.

4.491. Рейхберг Г.Е., Шапик Б.С. Об участии американских рабочих в восстановлении народного хозяйства советской республики / Г.Е. Рейхберг, Б.С. Шапик // История СССР. – М., 1961. – №1. – С.147-152.

4.492. Решетников Л.П. З історії сільськогосподарської комуні ім. Д. Благоева / Л.П. Решетников // Вісник Харківського університету. Серія історії КПРС. – Х., 1970. – Вип.6. – №51. – С.49-53.

4.493. Рыбинский М.И., Тарле Г.Я. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921 – 1925 гг.) / М.И. Рыбинский, Г.Я. Тарле // Исторический архив. – М., 1961. – №4. – С.51-77.

4.494. Тарле Г. Я. Источники разработки нормативных документов по истории иммиграции и реэмиграции в Россию. 1917-1921 / Г. Я. Тарле // Археографический ежегодник за 1996 г. / РАН, Отд-ние истории, Археогр. комиссия; отв. ред. С. О. Шмидт. – М: Наука, 1998. – С. 143-162.

4.495. Тарле Г.Я. История российского зарубежья: термины принципы периодизации / Г.Я. Тарле // Культурное наследие российской эмиграции: 1917-1940. – Кн.1. – М, 1994. – С.16-24.

4.496. Тарле Г.Я. Об участии рабочих организаций США в восстановлении народного хозяйства Советской России в 1921-1925 гг. / Г.Я. Тарле // Международные отношения. Политика. Дипломатия XVI-XX веков: Сб. статей к 80-летию академика И.М. Майского. – М.: Наука, 1964. – С.282-296.

4.497. Тарле Г.Я. Советская историческая литература об интернациональных связях трудящихся (1921-1925) // Строительство Советского государства. Сб. статей. – М.: Наука, 1972. – С.233.

4.498. Тарле Г.Я. Страницы истории пролетарской солидарности / Г.Я. Тарле // Вопросы истории. – М., 1963. – №7. – С.204-210.

4.499. Фридман Ю.А. Движение помощи международного пролетариата Советской России в 1921-1922 годах / Ю.А. Фридман // Вопросы истории. – М., 1958. – №1. – С.85-101.

4.500. Черненко М.В. Колгоспне будівництво на Україні в кінці відбудовного періоду (1924-1925 рр.) / М.В. Черненко // Український історичний журнал. – К., 1959. – №1-2. – С.13-27.

4.501. Черніговець Н.М. Реєстраційні анкети як джерело вивчення соціального та професійного складу іммігрантських колективів на території України (1920-ті роки) / Н.М. Черніговець // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич – К., 2009. – Випуск 29. – С.114-121.

5.Автореферати, дисертації

5.502. Давлетшина О.Ю. Опыт международного сотрудничества в производственно-технической сфере в 20-30-е годы XX века: дис... канд. ист. наук / О.Ю. Давлетшина. – Кемерово, 2003. – 203 с.

5.503. Ипатенко Е.В. Источники по истории иммиграционной политики Советской России (СССР) 1920-х годов: дис... канд. ист. наук / Е.В. Ипатенко. – Кемерово, 2005. – 179 с.

5.504. Крамар О.С. Міжнародні зв'язки громадських об'єднань України (20-ті початок 30-х років XX століття): дис... канд. іст. наук / О.С. Крамар. – К., 2010. – 223 с.

5.505. Нечитайло В.В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива та сучасний стан: дис... канд. іст. наук / В.В. Нечитайло. – Львів, 2006.

5.506. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини. 1918-1939 рр.: Дис... д-ра іст. наук / В.В. Павленко. – К., 1996. – 419 с.

5.507. Філіппов К.В. Сільськогосподарська кооперація України 20-ті роки XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Костянтин Валерійович Філіппов; Харк. держ. ун-т. – Х., 1999. – 18 с.

6. Інтернет ресурси

6.508. Єрмак О. Доля болгарських комуністів: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.poltava-repres.narod.ru/statti/nac_men.htm.

6.509. Загоронюк Л. Голодомор 1921-1923 рр., або як серп і молот перемагали голод: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sti.lg.ua/download.php?fileid=707>.

6.510. Куліш А. Голодомор 1921-1923 років в Русі-Україні як продовження етнічної війни 1917-1921 років : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=7962&page=5#text_top.

6.511. Kukushkin Vadim. A Roundtrip to the Homeland: Doukhobor Remigration to Soviet Russia in the 1920s: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doukhobor.org/Kukushkin.htm>.